

१

॥ श्री गणेशाय नमः ॥ अधिगतमिदापूर्वाचार्यामुपेत्य सहस्रधा सरिदिव मही मेदात्तं वाप्यशौरिपदोद्गता
जयति भगवत्पाद श्रीमन्मुखं बुजनिर्गता जननहरणी सूक्तिर्बुद्ध्या द्वयेकपरायणा ॥ १ ॥ प्राचीनेष्वव
हारसिद्धविषयेष्वात्मैक्यसिद्धौ परमं न ह्यद्विरनादरात्सरणायानानाविधादर्शिताः ॥ तन्मूलानि हसंयह
णकतिचित्सिद्धांतमेदांश्चि यः शुद्धै संकलयामितातचरणव्याख्यावचः ख्यापितान् ॥ २ ॥ तेषूपपादनो
पेक्षान्यहान्या यो यथा मतिः युक्तोपपादयन्नेव लिखाम्यनतिविस्तरं ॥ ३ ॥ तत्र तावदात्मावा अरे इष्टव्य
ः प्रोक्तव्य इत्यधीतसंगे स्वाध्यायस्य वेदांतैरापातैः प्रतिपन्ने बुद्ध्यात्मनिसमुद्भूतजिज्ञासस्य तत्ताना यवेदां
तश्च वणविधिः प्रतीयमानः किं विध इति चिंत्यते ॥ तिस्रः खलु विधेर्विधाः ॥ अपूर्वविधिः परिसंख्याविधि
श्चेति ॥ तत्र कालत्रयेपि कथमप्यष्टाष्टाप्रिफलो विधिगद्यः यथा बीहीन्योक्ततीति ॥ नात्र बीहीणां प्रो
क्तास्य संस्कारकर्मणो विनानियोगं मानांतरेण कथमपि प्राप्तिरस्ति ॥ यद्वाष्टाष्टाप्रिफलो शपरिपूरणफलो

विशेषज्ञानप्रतिका
मान्यज्ञानकारणं

सूत्रद्वय
नियमविधिः

शिसाकलोत्पत्त्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषांगतिः ॥ छंदोविक्रितिरि
त्येतैः षडंगो वेद उच्यते ॥ ॥

अवहननविधानाजोवेपि

विधिर्द्वितीयः ॥ यथा बीहीनवहंतीति ॥ अत्र विध्यंभावेपि पुरोडाशप्रकृति इत्याणांतं दुलनिष्पत्त्या द्वेपादे वा
वहननप्राप्तिर्भविष्यतीति न तस्याप्यर्थो यं विधिः किं त्वा द्वेपादवहननप्राप्तौ तद्देवलोकावगतकारणा
त्वाविशेषात्तत्र खविदलनादिरपि पक्षे प्राप्नुयादित्यवहननाप्राप्तांशसंभवात्तदंशपूरणफलः ॥ द्वयोः
शेषिणो ॥ १ ॥ एकस्य शेषस्य वा एकस्मिन् शेषिणि द्वयोः शेषयोर्वानित्यप्राप्तौ शेषंतरस्य शेष
शंतरस्य वा निवृत्तिफलको विधिस्तृतीयः ॥ यथाग्निचयने इमामग्निं ॥ वशनामृतस्येत्प्राभिधानीमा
दत्त इति ॥ यथावा चातुर्मास्यांतर्गतेषु विशेषे गृहमेधीये आज्यभागो यजतीति ॥ अग्निचयने अश्वरशना
ग्रहणं गर्दभशरशनाग्रहणं चेति द्वयमनुष्ठेयं तत्राश्वरशनाग्रहणं इमामग्निं त्रितिमं चो लिंगादेव
शनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपा न्नित्यं प्राप्नोतीति न तस्याप्यर्थस्तदप्राप्तांशपरिपूरणार्थो वा विधिः किं
तुलिंगाविशेषाद्गर्दभशनाग्रहणेपि मंत्रः प्राप्नुयादिति तन्निवृत्त्यर्थः ॥ तथा गृहमेधीयस्य दर्शपूर्णमा
सप्रकृतिकत्वादिति देशदेवाज्यभागो नित्यं प्राप्नुत इति न तत्र विधिस्तस्याप्यर्थस्तन्नियमार्थो वा किं त्र

पाषाणघर्षणदि

प्रा
ज्ञान

२

आ

तिदेशात्प्रयाजादिकमपि प्राप्नुयादिति तत्रिष्टमर्थः॥ गृहमेधीयाधिकरणप्रवपक्षरीत्यापञ्चमसूत्र
पक्षेपरिसंख्याविधित्वमस्यैवमुदाहरणं यत्र कुत्रचि उदाहर्तव्यमित्यदाहृतं॥ नचनियमविधौपि
पक्षप्राप्तावहननस्याप्राप्तांशपरिपूरणोक्ततेतदवरोधात्प्राप्तिकसाधनोत्तरस्यनखविदलनादेर्निवृ
त्तिरपिलभ्यते इतीतरनिवृत्तिफलकत्वाविशेषादियमपरिसंख्ययोः फलतोविवेकोनयुक्तइतिशं
क्यं॥ विधितोवहनननियमंविनाह्यपलभ्यस्यनखविदलनादेर्निवर्तयितुमशक्यतयाऽप्राप्तांश
परिपूरणरूपस्यनियमस्यप्राप्त्यादिविधेयावहननगतत्वेनप्रत्यासन्नत्वाच्चतस्येवनियमविधिफल
त्वोपगमात्॥ तदनुनिष्पादिन्यायविधेयगतत्वेनविप्रकृष्टायाइतरनिवृत्तेः सन्निकृष्टफलसंभवेफ
लत्वानोचित्यात्॥ एवंविविक्तास्तुतिस्तुविधेर्विधास्तुकिंविधःश्रवणविधिगच्छीयते॥ प्रकटार्थका
रादयः केचिदाहुः॥ अपूर्वविधिरयमप्राप्तत्वात्तद्विदेदंतश्रवणं ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुरित्यन्वयव्यतिरे
कप्रमाणमस्ति॥ लोकेकृतश्रवणस्यापिबहुशस्तदनुत्पत्तेः॥ अकृतश्रवणस्यापिगर्भगतस्यवामदे

अ२

अवहननस्यैव

२

नियमेन

वस्यतदुत्पत्तेरुभयतोव्यभिचारात्॥ नवाश्रवणमात्रंश्रोतव्यार्थसाक्षात्कारहेतुरितिशास्त्रांतरश्रवणे
गृहीतः सामान्यनियमोऽस्ति येनात्रविशेषहेतुत्वग्राहकानावेऽपिसामान्यमुखेनैवहेतुत्वप्राप्येतइ
तिशंकेत॥ गंधर्वादिशास्त्रश्रवणस्यषड्भादिसाक्षात्कारहेतुत्वानुपगमेपिकर्मकांडादिश्रवणत्वं
र्थधर्मादिसाक्षात्कारादर्शनेनव्यभिचारात्॥ तस्मादपूर्वविधिरेवायं॥ नाप्येऽपिसदकार्येतरविधिःप
क्षेणतृतीयंतदुतोविध्यादिवदित्यधिकरणेविद्यासदकारिणोमोनस्यबाल्यपांडित्यवविधिरेवाश्र
यितव्यः॥ अपूर्वत्वात्इतिपांडित्यशब्दितेश्रवणेअपूर्वविधिरेवांगीकृतइति॥ वेदांतश्रवणस्यनित्या
परोक्षब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वंनाप्राप्तं॥ अपरोक्षवस्तुविषयप्रमाणत्वावच्छेदेनसाक्षात्कारहेतुत्वप्रा
प्तेःशब्दापरोक्षवादेव्यवस्थापनात्॥ तदर्थमेवहितप्रस्तावः॥ नचतावताब्रह्मप्रमाणत्वेनापातद
र्शनाधारणब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वप्राप्तावप्यविद्यानिवृत्त्यर्थमिष्यमाणसत्तानिश्चयरूपतत
त्साक्षात्कारहेतुत्वश्रवणस्यनप्राप्तमितिवाच्यं॥ विचारमात्रस्यविचार्यनिरणहेतुत्वस्यप्रमाणस्य

य

ब्रह्म

१ ब्रह्मप्रतिपादकंयत्प्रमाणंतस्य

मिह्रां.ले.

५५

नत्साक्षात्कारहेतुत्वस्य प्राप्तौ विचारितवेदांतशब्दानुरूपस्य अवर्णने हेतुत्वप्राप्ते ॥ नचोक्तमनयतो
व्यभिचारः ॥ सहकारिवैकल्येनाव्यव्यभिचारस्याप्यदोषत्वात् ॥ जातिस्मरस्य जन्मांतरश्रवणात् फल-
संज्ञावन्नव्यतिरेकव्यभिचारः भावात् ॥ अन्यथा व्यभिचारेण तदेतुत्वबाधे श्रुत्या पितृसाधनताज्ञाना-
संज्ञावात् ॥ घटसाक्षात्कारश्चक्षुरतिरेकेण त्वगिन्द्रियमिव ब्रह्मसाक्षात्कारे ॥ अत्र श्रवणातिरेकेणो-
पायांतरमप्यस्तीति शंकायां व्यतिरेकव्यभिचारस्याप्यदोषत्वाच्च ॥ तथा च प्राप्तत्वान्नापूर्वविधिः ॥ अतए-
वावृत्तिरकुटुपदेशादित्यधिकरणभाष्ये दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणदीन्या वर्तमानानि दृष्टार्थानि न
वंति ॥ यथा वधाता दीनितं दुग्धनिष्पत्तिपर्यवसानानि ह्यतिश्रवणस्य ब्रह्मदर्शनार्थस्य दृष्टार्थतया दर्शपूर्ण-
मासकावधातन्यायप्राप्तावावृत्त्युपदेशः ॥ अपूर्वविधित्वे तु न संयुज्यते ॥ सर्वेष्वधावधातवत् ॥ अत्र निबध्यते
सर्वेष्वधस्य पूरयित्वा वदंत्यर्थे तदुपधातीत्युपधेयो लक्षणसंस्कारार्थत्वेन विहितस्यावधातस्य दृष्टा-
र्थत्वावात् ॥ नावृत्तिरिति हि तंत्रलक्षणे स्थितं ॥ अतो नियमविधिरेवायं ॥ तद्वा वेद्यथा वस्तु किंचि-

सः आहृत्युपदेशः न युक्तः ॥ सर्वैषिधावघाते
पथा आहृत्युपदेशो नास्ति तद्वत् ३

या

चक्षुषा वा श्रवणमात्रेण वा गृहीते सूक्ष्मे विषयांतरे केनचित्कथिते तदवगमाय तस्यैव चक्षुषः पुनरपि संप्रणिधा-
नव्यापारेष्ववर्तते । एवं मनसा हि मिति गृह्यमाणे जीवे वेदांतैरध्ययनगृहीते रूपदिष्टिनिर्विशेषब्रह्मचेतन्यसू-
षत्वमाकर्ण्य तदवगमाय तत्र सावधानमनस एव प्राणिधाने कदाचित्सुखः प्रवर्तते तद्वति वेदांतश्रवणे प्रवृ-
त्तिः प्राक्षिकी स्यात् ॥ अप्राप्य मतसा सदेति श्रुतिः मनसैवानुद्भूतं दृश्यते तत्र या बुध्येत्यपि श्रवणेनानव-
हितमनो विषयेत्यपिशंका संभवात् ॥ अथ वा जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इत्यादि श्रव-
णप्रिन्नात्मज्ञानान्मुक्तिरिति भ्रमसंभवेन मुक्तिसाधनज्ञानाय प्रिन्नात्मविचाररूपशस्त्रांतरश्रवणेऽपि पक्षे
प्रवृत्तिः स्यादित्यदितीतमपरवेदांतश्रवणेनियमविधिरस्तु ॥ इह आत्मशब्दस्येदं सर्वं यद्यमात्मेत्या-
दिप्रकरणपर्यालोचनया प्रदितीयात्मपरत्वात् ॥ न हि वस्तुसत्साधनांतरप्राप्तावेव नियमविधिरितिकुलधर्मः ये-
न वेदांतश्रवणनियमादृष्टार्थवत्वाय नियमादृष्टजन्यस्वप्रतिबंधककल्मषनिवृत्तिद्वारा सत्त्वानिश्चयरूपब्रह्म-
साक्षात्कारस्य वेदांतश्रवणे कसाध्यस्यानुपगतव्यत्वेन तत्र वस्तुतः साधनांतरानावा न्नियमविधियुज्यते इ-

ब्रह्मसाक्षात्कार

सि.वे.

तिशंकोत। किंनुयत्रसाधनांतरतयासंज्ञाव्यमातस्यपक्षेप्राप्त्याविधिस्तिसाधनस्यपाक्षिकप्राप्तिर्निवारयितुं
नशक्यतेतत्रनियमविधिः॥तावतैवाप्राप्तांशरूपपरिपूर्णस्यतत्फलस्यसिद्धेः॥अथवागुरुमुखाधीनाध्ययना
दिवन्तिपुणस्यस्वप्रयत्नमात्रसाध्यादपिवेदांतविचारात्संनवतिसत्तातिशयरूपं ब्रह्मापरोक्षं॥किंनुगुरुमुखाधी
नवेदांतवाक्यश्रवणनियमादृष्टमविद्यानिवृत्तिप्रतिकल्पपतिरोमेनोपयुज्यतइतितदनावेनप्रतिबद्धमविद्या
मनिवर्त्यत्यरोक्षकल्पमवतिष्ठते।नचतानोदयेऽज्ञानानिवृत्त्यनुपपत्तिः॥प्रतिबंधकानावस्यसर्वत्रापेक्षितत्वेनस
त्यपिप्रत्यग्विशेषदशतिउपाधिनाप्रतिबंधात्।प्रतिबंधनमानिवृत्तिवत्तदनिवृत्त्युपपत्तेः॥एवंचलिखितपाठा
दिनापिस्वाध्यायश्रद्धाप्रसक्तौगुरुमुखाधीनाध्ययननियमवत्स्वप्रयत्नमात्रपूर्वकस्यापिवेदांतविचारस्यस
त्तातिशयरूपब्रह्मसाक्षात्कारार्थत्वेनपक्षप्राप्तौगुरुमुखाधीनश्रवणविधिरयमस्तु॥नचतद्विज्ञानार्थसंगुरुमेवा
निगच्छेदितिगुरुपसदनविधिनैवगुरुरहितविचारव्यावृत्तिः॥सिद्धेर्विफलोनियमविधिरितिशंक्य।गुरुपस
नस्यश्रवणांगतयाश्रवणविध्यभावेतद्विधिरेवनास्तीति तेनतस्यवैफल्यऽप्रसक्तः॥अन्यथाअध्ययनांगत्

४

म

तोपनयनविधिनैवल्लिखितपाठादिव्याप्तिरित्यध्यननियमोर्विकलः स्यात्॥अथवाअद्वैतात्मपरभाषाप्रबंधश्रवण
स्यपक्षेप्राप्त्यावेदांतश्रवणेनियमविधिरस्तु॥नचनस्तेछितवाइत्यादिनिषेधादेवतदप्राप्तिःशास्त्रव्युत्पत्तिमांघा
तवेदांतश्रवणमशक्यमितिपुरुषार्थनिषेधमुल्लंघ्यापिभाषाप्रबंधेनादेतंजिज्ञासमानस्यतत्रापिप्रवृत्तिसंनवेन
नियमविधेरर्थवत्त्वोपपत्तेः॥असुपगम्यतेहिक्त्वार्थाधिकरणव्युत्पादितं पुरुषार्थः नतवदतनिषेधेसत्यपिदर्शपूर्ण
मासमध्येकुतश्चिद्वैतोरंगीकृतनिषेधो लंघनस्याविकलांकलुसिद्धिकामयमानस्यानृतवदनेप्रवृत्तिः स्यादितिपु
नः कत्वर्थतयादर्शपूर्णमासप्रकृतेनानृतवदेदितिनिषेधशक्तिकत्वर्थतयानिषेधस्यार्थवत्त्वं॥यदायथामंत्रैरेव
मंत्रार्थस्मृतिमाध्येतिनियमस्तन्मूलकल्पसूत्रीयात्मीयश्रद्धाकवाक्यादीनामपिपक्षेप्राप्तेः॥तथावेदांतमूले
तिहासपुराणयोरुभेयप्रबंधानामपिपक्षेप्राप्तिसंनवादनियमोऽयमस्तु॥सर्वथा नियमविधिरेवायं।सहका
र्यंतरविधिरित्यधिकरणभाष्येअपूर्वविधितोक्तिस्तुनियमविधित्वेपिपाक्षिकाप्राप्तिसत्तावात्तदनित्रायेति॥
तत्रैवपक्षेणेतिपाक्षिकाप्राप्तिकथनपरस्त्रपदयोजनेनस्पष्टीकृतमितिविवरणनुसारिणः॥कृतश्रवणस्य

सि.ले.

प्रथमं शब्दात् निर्विचिकित्सं परोक्षज्ञानमेवोपपद्यते। शब्दस्य परोक्षज्ञानजननत्वात् नान्येन कृतसामर्थ्या नितितर्क-
नात्॥ पश्चात्तु कृतमनननिधिदध्यामनस्य सहकारिविशेषमपन्नात् त एवापरोक्षज्ञानं जायते। तत्रांशगोचरज्ञाना-
समर्थस्यापीन्द्रियस्य तत्समर्थसंस्कारसाहित्यात् प्रत्यभिज्ञानजनकत्ववत्स्वनोऽपरोक्षज्ञानजननासमर्थस्यापिशब्-
दस्य विधुरपक्षिनावितकामितीसाक्षात्कारस्थलेन तत्समर्थत्वेन कृतमभावनाप्रचयसाहित्यादपरोक्षज्ञानजनकत्वं युक्तं।
ततश्च शब्दस्य स्वतः स्वविषये परोक्षज्ञानजनकत्वस्य भावनाप्रचयसहकृतज्ञानकारणत्वावच्छेदेन विधुरांतःकर-
णवदपरोक्षज्ञानजनकत्वस्य प्राप्तत्वात् पूर्ववन्नियमविधिरितितर्कदेकैकं शिनः॥ वेदांतश्रवणेन तत्र ब्रह्मसाक्षात्-
कारकिंतु मनसैव। मनसैवानुद्भूतमिति श्रुतेः॥ शास्त्राचार्येपि देशशमदमादिसंस्कृतं मनश्चात्मदर्शनिकरण-
मिति गीताभाष्यवचनाच्च॥ श्रवणं तु निर्विचिकित्सापरोक्षज्ञानार्थमिति तादर्थ्येनैव नियमविधिरितिकेचित्। अ-
परोक्षज्ञानार्थत्वेनैव श्रवणेनियमविधिः प्रष्टव्य इति फलकीर्तनात्। तादर्थ्यं च तस्य कारणभूतमनः सहकारित-
येव न साक्षात्। शब्दादपरोक्षा- नां गीकारात्। न च तस्य तेन रूपेण तादर्थ्यं न प्राप्तमित्यपूर्वविधित्वप्रसंगः॥

५

सूत्र

विचार

श्रवणे बुधदृष्टादिषु समारोपितपरस्पराविवेकनिवृत्त्यर्थं गंधवर्णस्पर्शश्रवणसहकृतश्रोत्रेण परस्परासंकीर्णतया या-
थाार्थापरोक्षदर्शने तत्र काशमानेवस्तुन्यारोपिताविवेकनिवृत्त्यर्थं शस्त्रसंप्रावेतल्लवणं तत्साक्षात्कारजनक-
द्रियसहकारितावेनोपयुज्यत इत्यस्य कृतत्वमित्येके॥ वेदांतवाक्यानामद्वितीयैर्ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयानु-
कूलन्यायविचारात्मकचेतोवृत्तिविशेषरूपस्य श्रवणस्य न ब्रह्मणि परोक्षमपरोक्षं वा ज्ञानं फलं॥ तस्य शब्दा-
दिप्रमाणफलत्वात्॥ न चोक्तं रूपविचारवधारिततात्पर्यविशिष्टशब्दज्ञानमेव श्रवणमस्तु तस्य ब्रह्म-
ज्ञानं फलं युज्यते इति वाच्यं॥ ज्ञाने विध्यतु पत्रे॥ श्रवणविधेर्विचारकर्तव्यताविधायकजित्तासासूत्रमूलत्वे-
पगमाच्चोदापोहात्मकमातमक्रियारूपविचारस्यैव श्रवणत्वोचित्यात्। न च विचारस्यैव तात्पर्यनिर्णयद्वारा-
तज्जन्यतात्पर्यभ्रमादिपुरुषापराधरूपप्रतिबंधविगमद्वारा ब्रह्मज्ञानं फलमस्तु इति वाच्यं॥ तात्पर्यज्ञा-
नस्य शब्दज्ञाने कारणत्वानुपगमात्। कार्ये क्वचिदपि प्रतिबंधकानावस्य कारणत्वानुपगमाच्च तयोर्द्विरत्वा-
नुपपत्तेः॥ ब्रह्मज्ञानस्य विचाररूपारितिरिक्तकारणजन्यत्वे तत्राभावात् परतत्त्वापत्तेश्च। तस्मान्नात्पर्यनिर्ण-

यद्वारापुरुषापराधनिरासार्थत्वेनैवविचाररूपेश्रवणेनियमविधिः॥ प्रष्टव्यइतिबुद्धिर्दशतादृत्वेनस्तुतिमात्रंन
श्रवणफलकीर्तनमिति संक्षेपादुपशारिकानुसारिणः॥ ब्रह्मज्ञानार्थवेदांतश्रवणेप्रवृत्तस्यचिकित्साज्ञाना
र्थचरकश्रुतादिश्रवणेप्रवृत्तस्यवमध्येव्यापारांतरः॥पिप्रवृत्तिश्चसम्यक्तेइतितन्निवृत्तिफलकःश्रोतव्य
इतिपरिसंख्याविधिः॥ब्रह्मसंस्तोभृतत्वमेतीतिष्ठां दोषेअनन्यव्यापारत्वस्यमुक्त्युपायत्वावधारणत्वं।स
पूर्वस्यतिष्ठतेःसमाप्तिवाचितयाब्रह्मसंस्तोशब्दितायाब्रह्मणिसमाप्तेरनन्यव्यापाररूपत्वात्।तमेवैकं
ज्ञानश्रवणात्मानमन्यावाचाविभुंचयेत्याथर्वणकेकं६तएवव्यापारांतरप्रतिषेधाच्च।आमुतेरामृतेःकालेनये
देदांतचित्तयेत्यादिस्मृतेश्च॥नचब्रह्मज्ञानोपयोगिनोव्यापारांतरश्रवणेनसहैकस्मिन्साध्येसमुचित्यप्रा
प्त्यभावात्तन्निवृत्त्यर्थःपरिसंख्याविधिरुपेतइतिवाच्यं।सदकार्यंतरविधिरित्यादिस्मृतेश्चसमाप्त्यक्षेनेदद
शनिप्रावत्यान्तप्राप्नोतितस्मान्नियमविधिरिति तप्राप्येचकृतश्रवणस्यशब्दज्ञानमात्रात्कृतकृत्यतांम
न्वानस्याविद्यानिवर्तकसाक्षात्कारोपयोगिनिनिदिध्यासनेप्रवृत्तिरस्यादित्यसाधनपक्षप्राप्तिमात्रेण

निदिध्यासनेनियमविधेरभ्युपगततयातन्यायेनासाधनस्यसमुचित्यप्राप्तावपितन्निवृत्तिफलकस्य
परिसंख्याविधेःसंभवादिनिनियमःपरिसंख्यावाविध्यर्थोहिभवेद्यतः॥अनात्मादशनेनैवपरात्मा
नमुपास्महेइतिवार्तिकवचनानुसारिणःकेचिदाहुः॥आत्माश्रोतव्यइतिमनसादिवदात्मविषयकत्वेन
निवध्यमानंश्रवणमाचार्योपदेशजमात्मज्ञानमेव ननुतात्पर्यविचाररूपमिति नतत्रकोऽपि विधिः॥अत
एवसमन्वयसूत्रेआत्मज्ञानविधिनिराकरणानंतरभाष्यंकिमर्थनितत्वात्मावाअरेश्रोतव्यइत्यादीनि
वचनानि विधिछाया निस्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थीतिब्रूमइत्यादि॥यदिचवेदांततात्पर्य
विचारःश्रवणंतदातस्यतात्पर्यत्रिमसंशयरूपप्रतिबंधकरूपनिरासएवफलनप्रतिबंधाकांतरनिरासो
ब्रह्मावगमोवा॥तत्फलकत्वंचतस्यलोकतएवप्राप्तसाधनांतरचकिंचिद्विकल्पसमुचित्यवा नप्राप्तमि
तिनतत्रविधित्रयस्याप्यवकाशः॥विचारविध्यभावेपिज्ञानार्थनयाविधीयमानंयुरूपसनदृष्टं

सि. निश०

रसंभवेऽदृष्टकल्पनायोगाद्गुरुमुखाधीनवेदांतविचारधारेव विज्ञानार्थपर्यवस्यतीत्यतएव स्वप्रयत्नसाध्यविचारव्यावृत्तिः॥ अध्ययनविध्यभावे त्वपनयनविधीयमानमक्षरावाक्यार्थेनाविधीयमानत्वात्तदर्थं गुरुमुखोच्चारणानुच्चारणमध्ययनं दारिकरोतीति लिखितपाठादिव्यावृत्त्यसिद्धेः सफलोऽध्ययननियमविधिः॥ न च तात्पर्यादिन्नमनिरासाय वेदांतविचारार्थिनः कदाचित् वेदांतशास्त्रेऽपि प्रवृत्तिः स्यात्तत्रापि तदभिमतयोजनया वेदांतविचारस्य सत्त्वादित्येवेतात्मपरवेदांतविचारोऽथवानिति वाच्यं॥ स्वयमेव तात्पर्यमहेतोस्तस्य तत्र रासकत्वाभावेन साधनांतरप्राप्तत्वात्॥ तन्निरासकत्वं न मे एतत्रापि कस्यचित्प्रवृत्तिः स्यादित्येतावन्मात्रं तव्यइति नियमविधेरनुपगमइत्यपि न॥ ईश्वरानुग्रहफलत्वेन अक्षरहितस्य श्रोतव्यवाक्ये विप्रा निमतयोजनया सद्धितीयात्मविचारविधिपरत्वं नमसंभवेन नमप्रयुक्ताया अन्यत्र प्रवृत्तेर्विधिशतेनाप्यु रिहायत्वात्॥ न च व्यापारांतरनिवृत्त्यपि रिसंख्येति युक्तं॥ असंन्यासिनो व्यापारांतरनिवृत्तेरशक्यत्वात्॥

३

८

ध्व

संन्यासिनस्तन्निवृत्तेर्ब्रह्मसंस्थया सह संन्यासविधायकेन ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति श्रुत्यंतरेण सिद्धितया संविधायकश्रुत्यंतरमपेक्ष्य श्रोतव्यवाक्येन तस्य व्यापारांतरनिवृत्त्युपदेशस्य व्यर्थत्वात्॥ न च विचारविध्यभावेऽपि विचारविषयवेदांतनियमविधिः संभवति भाषाप्रबंधादिव्यावृत्तिसत्त्वादिति शङ्क्यं॥ स्वाध्यायोऽथ तव्यइत्यथ विबोधनार्थनियमविधिबलादेवाध्ययनगृहीतवेदोत्पादितवेदार्थज्ञानं फलपर्यवसायिनकारणांतरोत्पादितमित्यस्यार्थस्यैव्यत्वेन वेदार्थब्रह्मणि मोक्षाय ज्ञातव्ये भाषाप्रबंधादीनामप्राप्तिः॥ न च सहकार्यंतरविधिकरणेषु बाल्यपांडित्यमौनशब्दितेषु श्रवणमनननिदिध्यासनेषु विधिस्तुपगतइति वाच्यं॥ विचारे विचार्यतास्य निर्णयहेतुत्वस्य वस्तुसिध्यनुकूलयुक्त्यनुसंधानरूपे मनने तत्प्रत्ययाभ्यासरूपे निदिध्यासने च वस्तुवगमवेवेषेद्यहेतुत्वस्य च लोके सिद्धत्वेन तेषु विध्यनपेक्षणात्॥ विधिछायावद्स्येव प्रशंसाद्वारा प्रवृत्त्यतिशयकरत्वात्वेन तत्र विधित्वव्यवहारात्॥ एवं च श्रवणविध्यज्ञावाक्यमकाङ्

सि. लेश

८

स्व

विचारवत्ब्रह्मकांडविचारोपपन्नविधिभूलइत्याचार्य वाचस्पति प्रक्षान्तसारिणः॥ विचार्यस्यवब्रह्मणोजगज्ज
न्मस्थितिलयकारणं त्वं लक्षणमुक्तं यतो वा इमानि भूतानि जायंते इत्यादि श्रुत्या जगज्जन्मस्थितिलयेषु एकै
ककारणत्वमप्यनन्यगामित्वा लक्षणं न विवृणुते इति चेत् सत्यां लक्षणत्रयमेवेदं परस्परनिरपेक्षं॥ अतए
वात्राच राचरग्रहणादित्यधिकरणेषु सर्वसिद्धत्वादिकं प्रत्येकं ब्रह्मलिंगतयोपन्यस्तमिति को मुदीकारः॥ अन्ये
तु जन्मकारणत्वस्य स्थितिकारणस्य च निमित्तसाधारणदुपादानप्रत्यायनाय प्रपंचस्य ब्रह्मणि लयो दर्शितः॥
अस्तु ब्रह्मजगदुपादानंतज्जन्मनिघटजन्मनिकुलानवतत्स्थितौ राज्यस्थितौ राजकुचोपादानादन्यदेव नि
मित्तं न विष्यतीति शंका व्यवहृते दायतस्यैव जगज्जननजीवननियामकत्वमुक्तं॥ तथा चेकमेवेदं लक्षणमनिन्न
निमित्तोपादानतया द्वितीयं ब्रह्मलक्षणं त्रित्याहुः॥ ब्रह्मणोपादानत्वमद्वितीयकूटस्थचेतन्यरूपस्य न
परमाणूनामिवारं न कत्वरूपं॥ नवाप्रकृतेरिव परिणामित्वरूपं॥ किंतु अविद्यया विद्येदादिप्रपंचरूपेण वि

सत्तैकवादिमते पूर्वलक्षणस्यासंभवमाशंकमानोलक्षणंतरमाह कारणेति॥१॥
ब्रह्मणो निधिमिकत्वेनोक्तलक्षणस्यासंभवमाशंकमानोलक्षणंतरमाह॥२॥

वर्तमानत्वलक्षणं॥ वस्तुतस्तत्समसत्ताकोऽन्यथाभावः परिणामः॥ तदसमसत्ताको विवर्त इति वा॥ कारणसलक्ष
णोऽन्यथाभावः परिणामः॥ तद्विलक्षणे विवर्त इति वा॥ कारणान्निर्णयकार्यपरिणामः॥ तदनेदं विनैव तद्यतिके
ण दुर्वचं कार्यं विवर्त इति वा॥ परिणामविवर्तयोर्विवेकः॥॥ अथ श्रुद्धं ब्रह्मोपादानमिष्यते ईश्वररूपं जीवरूपं
वा॥ अत्र संक्षेपशरीरकानुसारिणः केचिदेवमाहुः॥ अथ मेवोपादानं॥ जन्मादिस्त्वत्र तज्जाप्ययोरुपादानत्व
स्य ज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वोक्तेः॥ तथा चात्मन आकाशः संभूत इत्यादिकारणं वाक्येषु शब्दवाचिनामात्मादिश
ब्दानां शुद्धलक्षणैवेति॥ विवरणानुसारिणस्तु यः सर्वज्ञः स सर्ववित्तस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नाम
रूपमन्तव्यं जायत इत्यादि श्रुतेः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टमायाशब्दलक्ष्मीश्वररूपमेव ब्रह्मोपादानं॥ अतएव ना
प्येतत्संक्षेपदेशात् सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्याद्यधिकरणेषु सर्ववस्तु कृतत्वात् तदुक्तं तद्यजुस्तत्त्वस्य
वैकर्म्यं सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरस इत्यादि श्रुत्युक्तं सर्वोपादानत्वप्रयुक्तं सर्ववस्तु कत्वं जीवमावृत्तमीश्वर

अप्याहुतं जगत्

सिद्धांतबीजं

कलाः षोडश नूतानि प्राणैस्सं नाम कर्म च ॥ श्रद्धालोकास्तपोमंत्रा मनोवीर्यं शरीरकम् ॥ ७
मन्त्ररुतसंस्काराः

सि० ले०

९

लिंगमित्युपवर्णितं ॥ जीवेश्वरा नुस्यूतचैतन्यमात्रस्य सर्वोपादानत्वेन न जीवव्यावृत्तमीश्वरलिंगं स्यात् ॥
संक्षेपशरीरैरकेशबलोपादानत्वनिराकरणमपि मायाविशिष्टोपादानत्वनिराकरणनिवृत्तं ॥ ननु निष्कृष्टे
श्वररूपं चैतन्योपादानत्वनिराकरणपरं ॥ तत्रैव प्रथमाध्यायांते जगदुपादानत्वस्य तत्पदार्थवृत्तिरुक्तेः ॥
एवं चेश्वरगतमपि कारणत्वं तदनुगतमखंडं चैतन्यं शरीराच्चद्रमसममिव तदस्थनयोपलक्षयितुं शक्नो
तीति तस्य ते यद्वत्तलक्षणत्वोक्तिरिति मन्यते ॥ विद्यदादिप्रपंच ईश्वराश्रितमायापरिणाम इति तत्रेश्वर उ
पादानं ॥ अतः करणादिकं त्वीश्वराश्रितमायापरिणाममहानूतोपसृष्टजीवाविद्याकृतनूतसूक्ष्मकार्यमि
तितत्रोन्नयो रूपादानत्वं ॥ अतएव एवमेवास्य परिदृष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्या संयंती
ति श्रुतौ कलाशब्दा व्यानां प्राणमनं प्रवृत्तीनां विद्यो विदेहकैवल्यसमयेऽविद्या निवृत्त्या अविद्याकार्यं शा
निप्रायेण विद्ययो हेतुदृशति ॥ गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा इत्यादि श्रुत्यंतरे तदनिवर्त्यमायाकार्यमहानू
विषया

यथानद्यः समुद्रं प्राप्या संयंति ३

तपरिणाम रूपोपपन्नकांशानि प्रायेण तेषां स्वस्वप्रकृतिलयो दर्शितः ॥ इति मायाविद्याने दवादिनः ॥ तथा ईश्वरा
श्रितमायापरिणाम इति तत्रेश्वर उपादानं ॥ तथा तत्करणं जीवाश्रिता विद्यामात्रपरिणाम इति तत्र जीव एवो
पादानं ॥ नचातः करणदो मायाकार्यमहानूतानामप्यननुप्रवेशे उदाहृतश्रुतिद्वयव्यवस्थानुपपत्तिः ॥ कलानां
विद्ययो हेतुदृशति स्तत्त्वविद्वष्टिविषयाः ॥ गताः कला इति श्रुतिस्तु ध्रियमाणे तत्त्वविदिसमीपवर्तिनः पुरुषाः नश्यद्भव
त्तदीयशरीरादीनामपि नूत्यादिषु लयं मन्यंत इति तदस्थ पुरुषप्रतीतिविषयेति व्यवस्थायाः कलाप्रलयाधिकरण
नाप्येस्पष्टत्वादिति मायाविद्याने दवादिष्वेकदेशिनः ॥ तदनेदवादिष्वपिकेचिद्विद्यदादिप्रपंचस्येश्वर उपा
दानं ॥ तथाप्यतः करणादीनां जीवतादात्म्यप्रतीतेर्जीव एवोपादानं ॥ अतएवाध्यासनाप्यतः करणादीनां जीव
एवाध्यासो दर्शितः ॥ विवरणे च प्रतिव्ययकमव्यवस्थायां ब्रह्मचैतन्यस्योपादानतया घटादिसंगित्वं जीवस्य त
दसंगित्वेप्यतः करणादिसंगित्वं वर्णितमित्याहुः ॥ एतस्माज्जायते प्राणः मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥ स्वबायुर्नोतिरा

यपि

मानमेयादिव्यवस्थायां २

सि. ले०

क

पञ्चदशीविश्वस्यधारणी त्यादिश्रुतेः कृत्स्नस्यव्यवहारिकप्रपञ्चस्यब्रह्मेवोपादानंजीवस्तुप्रातिनासिकस्य
स्वप्नप्रपञ्चस्यच। कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दाकोपोवेत्यधिकरणेब्रह्मणोजगदुपादानत्वेतस्यकात्त्येन
जगदाकारेणपरिणामेविकारातिरेकेणब्रह्मा नावोवाएकदेशेनपरिणामेनिरवयवत्वश्रुतिविरोधाप्रसज्यत धो
इतिपूर्वपक्षेआत्मनिचैवंविचित्राश्चहीतिसूत्रेणविवर्तवादाभिप्रायेणस्वप्नदृशिजीवात्मनिस्वरूपानुपमद
नेनानेकाकारस्वप्न प्रपञ्चसृष्टिवत्ब्रह्मणिविद्यदादिमृष्टिरुपपद्यतइतिसिद्धांतितत्वादित्यन्ये॥जीवएवस्व
प्नदृष्टवत्स्वप्निन्नीश्वरत्वादिसर्वकल्पत्वेनसर्वकारणत्वमित्यपिकेचित्॥अथमायांतुप्रकृतिर्विद्यादित्यादि
श्रुतेर्मायाजाड्यस्यघटादिष्वनुगमाच्चमायाजगदुपादानंप्रतीयतेकथंब्रह्मोपादानं॥अत्राहुःपदार्थतत्त्वनिर्ण
यकाराः॥ब्रह्ममायाचेत्युच्यतेमुपादानमित्युच्यतेश्रुत्युपपत्तिः॥सत्ताजाड्यरूपोनयधमनुगत्युपपत्तिश्चात
त्रब्रह्मविवर्तमानतयोपादानमविद्यापरिणममानतया। नचविवर्तविधानेपारिभाषिकमुपादानत्वं॥ १०

स्वात्मनिकार्यजनिहेतुत्वस्योपादानलक्षणस्यतत्राप्यविशेषादिति॥केचिदुक्तामेवप्रक्रियामन्युपगम्यविवर्त
परिणामोपादानद्वयसाधारणमन्यद्वलक्षणमाहुः॥स्वाभिन्नकार्यजनकत्वमुपादानत्वं। अस्तिचप्रपञ्चस्यस
द्रूपेणब्रह्मणविवर्तमानेनजडेनात्मानेनपरिणामिनाचानेदः। सन्घटेजडोघटइतिसामानाधिकरणानुन
वात्। नचतदत्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यइतिसूत्रेअनन्यत्वंव्यतिरेकेणानावः। नरत्तुअनन्यत्वमित्यनेदंब्रूमः॥
किंतुनेदंव्याशेधामइतिनाप्यनामतीनिबंधान्यांप्रपञ्चस्यब्रह्मानेदाभ्युपगमयेपसिद्धांतइतिवाच्यं॥तयोर्ब्रह्म
रूपधर्मिसमानसत्ताकनेदनिषेधतात्पर्येणेदंरजतयोरिवप्रातीतिकान्युपगमेऽपिविरोधानावादिति॥सं
क्षेपशरीरककृतस्तुनसाक्षात्ब्रह्मोपादानं। कृत्स्नस्यस्वतःकारणत्वानुपपत्तेः॥किंतुमायाद्वाराकारणं। द्वारका
रणमपिकार्येऽनुगच्छति॥मृदइवतज्जतक्षणेत्वादेरपिघटेऽनुगमदर्शनादित्याहुः॥वाचस्पतिमिश्रास्तुजी
वाश्रितमायाविषयीकृतं॥ब्रह्मस्वतएवजाड्याश्रयप्रपञ्चाकारेणविवर्तमानतयोपादानमितिमायासह

कारिमात्रं न कायानुगतं घाटकारणमित्याहुः॥ सिद्धांतमुक्तावलीरुतस्तु मायाशक्तिरेवोपादानं न ब्रह्मा न देव न तद्ब्रह्मा
पूर्वमनपरमनंतरमबाह्यं न तस्य कार्यकारणं च विद्यते इत्यादि श्रुतेः॥ जगदुपादानमायाधिष्ठानत्वेन तत्पञ्चारादुपा
दानं॥ तादृशमेवोपादानत्वं लक्षणे विवक्षितमित्याहुः॥ अथ कश्चिद्विश्वरूपो वा जीव इति॥ अत्रोक्तं प्रकृतार्थविवरणे।
अनादिरतिवर्त्मान्न तत्प्रकृतिश्चिन्मात्रसंबन्धिनीमाया। तस्याचित्प्रतिबिंब इव विश्वरूपः॥ तस्याएव परिच्छिन्नानंतप्रदे
शेषु आवरणविक्षेपशक्तिमदविद्यानिधानेषु चित्प्रतिबिंबो जीव इति॥ तत्त्वविवेके तु त्रिगुणात्मकायामूलप्र
कृते जीवेशावाप्तासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव न वतीति श्रुति सिद्धौ दोरूपनेदौ रजस्तमोन निवृत्त
शुद्धसत्त्वप्रधाना माया॥ तदभिन्नतमलिनसत्त्वात् विद्येति माया विद्यानेदं परिकल्प्य माया प्रतिबिंब इव विश्वे वि
द्या प्रतिबिंबे जीव इत्युक्तं॥ एकैव मूलप्रकृतिर्विक्षेपप्राधान्येन माया शब्दिता इव विश्वोपाधिः॥ आवरणप्राधान्येन
विद्या शब्दिता जीवोपाधिः॥ अतएव तस्याः जीवेश्वरसाधारणचिन्मात्रसंबन्धित्वेऽपि जीवस्यैवाहोऽस्मीत्यज्ञान

संबन्धानुबोधने श्वरस्येति जीवेश्वरविनागः कचिदुपपादितः॥ संक्षेपशरीरकेतुकायोपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इ
ति श्रुतिमनुसृत्या विद्यायां चित्प्रतिबिंब इव विश्वरूपः॥ अतः कारणचित्प्रतिबिंबो जीवः॥ न चान्तःकरणरूपेण द्रव्येण घटेनाका
शस्यैव चैतन्यस्यावच्छेदसंभवात्तवच्छिन्नमेव चैतन्यं जीवोऽस्त्विति वाच्यं। इह परब्रह्मजीवनावेनावच्छेद्यचैतन्यप्रदे
शस्यनेदेन कृतहान्यकृतान्यागमप्रसंगात्॥ प्रतिबिंबस्तु उपाधेर्गतागतयोरवच्छेद्यवन्न नियेयत इति प्रतिबिंब
पक्षे नायं दोष इत्युक्तं॥ एवमुक्तेष्वेतेषु जीवेश्वरयोः प्रतिबिंबविशेषत्वपक्षेषु यद्विबस्थानीयं ब्रह्मतन्मुक्तप्रा
प्यं शुद्धचैतन्यं॥ चित्रदीपे त्वजीव इति विश्वकाचिदिति त्रैविध्यप्रक्रियाविहाय यथा घटावच्छिन्न आकाशो घटा
काशस्तदाश्रिते जले प्रतिबिंबितः सान्न नक्षत्रो जलाकाशः अनवच्छिन्नो महाकाशः महाकाशमध्यवर्ति
नि मेघमंडले हृष्टलक्षणकायानुमेयेषु जलरूपतदवयवेषु त्वयाराकारेषु प्रतिबिंबितो मेघाकाश इति॥
वस्तुतस्तु एकस्याकाशस्य चातुर्विध्यं तथा स्कूलसूक्ष्मदेहद्वयस्याधिष्ठानतया वर्तमानतदवच्छिन्नचे

सि. लेश.

१२

तन्यं कूटवन्निर्विकारत्वेन स्थितं कूटस्थं ॥ तत्र कल्पितेऽतःकरणे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं संसारयोगी जीवः ॥
अनवच्छिन्नं चैतन्यं ब्रह्म ॥ तदाश्रिते माया तमसि स्थिता सुसर्वप्राणिनां जीववासना सुप्रतिबिम्बितं चैतन्यं
मीश्वर इति चैतन्यस्य चातुर्विध्यं परिकल्प्यातः करणधीवासनोपरक्रान्तो पाधिने देवजीवेश्वरविनाशो
दर्शितः ॥ अयं चापरस्तद निहितो विशेषः ॥ चतुर्विधेषु चैतन्येषु जीवोऽहमिति प्रकाशमानः कूटस्थेऽ
विद्यातिरोहितासंगानंदरूपविशेषांशे शुक्तौ रूप्यवदध्यस्तः ॥ अतएव दंत्वरजतत्वयोरिवाधिष्ठानसामा
न्यांशोऽध्यस्तविशेषांशरूपयोः स्वयंत्वाहंत्वयोः सहप्रकाशः स्वयमहं करोमीत्यादौ अहंत्वं चैतन्येऽध्यस्त
विशेषरूपं ॥ पुरुषांतरस्य पुरुषांतरेऽहमिति व्यवहारानावेन व्यावृत्तत्वात् ॥ स्वयंत्वं त्वन्यत्वं त्वप्रतियोग्यधिष्ठा
नसामान्यांशरूपं ॥ स्वयं देवदत्तो गच्छतीति ॥ पुरुषांतरेऽपि व्यवहारेणानुवृत्तत्वात् ॥ एवं परस्परार्थासा
देवकूटजीवयोरविवेको लौकिकानां ॥ विवेकस्तु तयोर्हृद्दर एव कैः ॥ प्रज्ञानघन एवैते न्योऽनूते न्यः समुत्था
स्थ

१२

यतानि एवानुविनश्यतीनि ॥ जीवानि प्रायेण नूतोपाधिविनाशानुविनाशप्रतिपादनेनाविनाशीवा अरेयमात्मोति
कूटस्थानि प्रायेण विनाशप्रतिपादनेन वस्पष्टः ॥ नन्वहमर्थस्य जीवस्य विनाशित्वे कथमविनाशी ब्रह्माने दर्शितं
चैतन्यं ॥ नेदमनेदसामानाधिकरणं किंवाधायां ॥ यथायः स्थाणुरेषः पुमानिति पुरुषत्वबोधेन स्थाणुत्वबु
द्धिर्निवर्तते ॥ एवमहंब्रह्मास्मीति कूटस्थब्रह्मरूपत्वबोधेनाध्यस्ताहमर्थरूपत्वं निवर्त्यते ॥ योऽयं स्थाणुः पुमा
नेष पुं धिया स्थाणुधीरिव ॥ ब्रह्मास्मीति धियाऽशेषाहंबुद्धिर्निवर्तत इति नैकमपि विवचनात् ॥ यदि तु विवरणा
द्युक्तिरीत्येदमनेदसामानाधिकरणं तदा जीववाचिनोऽहंशब्दस्य लक्षणया कूटस्थपरत्वमस्तु ॥ तस्य बाध्यस्य
ब्रह्मानेदयोग्यत्वात् ॥ यस्तु मेधाकाशकल्पोधीवासनाप्रतिबिम्ब इश्वर उक्तः ॥ सोऽयं सुषुप्तिस्थान एकी नूतः प्रज्ञा
नघन एवानंदमयो ह्यनंदः शुक्तिमांडुक्यश्रुतिसिद्धसौषुप्तानंदमयः ॥ तत्रैव तदनंतरमेष सर्वेश्वरः एष सर्वसि
एषोऽतर्कामी एष योनिः सर्वस्य प्रजवाप्य यो हि नूतानामिति श्रुतेः ॥ सर्ववस्तुविषय सकलप्राणिवासनोपा
धी

दि
कूटस्थस्य

धिकस्य तस्य सर्वज्ञस्य तत एव सर्वकर्तृत्वस्य चोपपत्तेश्च ॥ न चास्मद्बुद्धिवासनोपहितस्य कस्यचित्सर्वज्ञत्वं ना-
 बुध्यत इति वाच्यं ॥ वासनानां परोक्षत्वेन तदुपहितस्यापि परोक्षत्वादिति ॥ ब्रह्मानंदे तु सुषुप्तिसंयोगान्नां
 उक्तोक्तानंदमयो जीव इत्युक्तं ॥ तथा हि जाग्रदादिनो गप्रदस्य कर्मणः क्षये निद्रारूपेण वितीनमंतक-
 रणं पुनर्नो गप्रदकर्मवशात्प्रबोधे घनीभवति ॥ तदुपाधिको जीवो विज्ञानमय इत्युच्यते ॥ स एव पूर्वसुषुप्ति-
 समये वितीनावस्थोपाधिकः स त्रानंदमय उच्यते ॥ स एव मांडूक्ये सुषुप्तिस्थान एकीकृत इत्यादिना दर्श-
 त इति ॥ एवं सति तस्य सर्वेश्वरत्वादिवचनं कथं संगठ्यतां ॥ इत्थं सत्यधिदैवतमध्यात्मं च परमात्मनः स-
 विशेषानि त्रीणि रूपाणि ॥ तत्राधिदैवतं त्रीणि शुद्धं चैतन्यं वेति चत्वारि रूपाणि चित्रपटदृष्टं तेन चित्ररीपे सम-
 र्थितानि ॥ यथा स्वतः शुभ्रः पटो धोतः श्रुतः त्रिलोचनः स तस्य मेष्याकारेण तु लोकादि तेषु वृणोति तेषु रजित इत्यवस्था-
 चतुष्टयमेकस्यैव चित्रपटस्य तथा परमात्मा माया तत्कार्ये परिहितः शुद्धः मायोपहित ईश्वरः अपंवीकृत

पा ३२

क्षम

नृतस्यैव कार्यसमष्टिस्तु शरीरोपहितो हिरण्यगर्भः ॥ पंचकती नृतकार्यसमष्टिस्तु शरीरोपहितो विराट्
 पुरुष इत्यवस्था चतुष्टयमेकस्यैव परमात्मनः ॥ अस्मिंश्चित्रपटस्थानीये परमात्मनि चित्रस्थानीयः स्थावरजंगमो
 त्मको निखिलः प्रपंचः ॥ यथा चित्रगतमनुष्याणां चित्राधारवस्त्रसदृशानां स लिख्यंते ॥ तथा परमात्माध्यस्तदेहिना
 मधिष्ठानचैतन्यसदृशाश्चिदाभासाः कल्प्यंते ॥ ते च जीवनामानः संसरंतीति ॥ आध्यात्मं तु विश्वं तेन संप्राप्तं ते देवत्री
 णिरूपाणि तत्र सुषुप्तौ वितीनेऽतः करणेऽज्ञानमात्रसाक्षी प्राज्ञः ॥ यो यमिहानंदमय उक्तः ॥ स्वप्ने व्यष्टिस्तु शरीरा-
 निमानि तैस्तु ॥ जागरे व्यष्टिस्तु शरीरानि मानि विश्वं ॥ तत्र मांडूक्यश्रुतिरहमनुभवे प्रकाशमानस्यात्मनो विश्व-
 तेन संप्राप्तं तुरीयावस्थाने दूरं पपाद चतुष्टयं सोयमात्मा चतुष्टयादिपक्षिष्वपूर्वपूर्वपादविलयेन निःप्रपंचब्रह्मात्म-
 कतुरीयापादप्रतिपत्तिः सो कयायस्थस्तु शरीरस्यैव तरोपाधिसाम्यादिराडादीन् विश्वादिष्वंत न विजागरितस्थानो
 बहिः प्राज्ञः इत्यादिना विश्वादिपादान्यरूपयत् ॥ अतः प्राज्ञशब्देनैव आनंदमयेऽव्याकृतस्येश्वरस्यांतर्निविष्टव

क्षित्वा तत्र सर्वेश्वरत्वादिधर्मवचनमिति ॥ इत्यमेव जगत्पादे गौडिपादीय विवरणे व्याख्यातं ॥ एकदृश्यविवेके तच्च
त्रदीपे व्युत्पादितं ॥ कूटस्थं जीवकोटावन्तं नान्येनैव विध्यप्रक्रियौ वा वलं विनेति विशेषः ॥ तत्र ध्रुवं जगत्ताशयतरं
गबुधुदन्त्यायेनोपर्युपरिकल्पनात् ॥ जीवस्त्रिविधः ॥ पारमार्थिको व्यावहारिकः प्रातिनासिकश्चेति ॥ तत्रावच्छि
न्नः पारमार्थिको जीवः ॥ तत्रावच्छिन्नः एकस्य कल्पितत्वेऽप्यवच्छिन्नस्य तस्या कल्पितत्वेन ब्रह्मणो निमित्तात् ॥
तमावच्छिन्नतायां मायायां कल्पिते तः करणे चिदाभासोऽतः करणतादात्म्याध्यासादहमित्यभिमत्यमा
नो व्यावहारिकः ॥ तस्य मार्यिकत्वेऽपि यावच्च व्यावहारमनुप्रवृत्ते ॥ स्वप्ने तमप्यावच्छिन्नतायां मायावस्था
नेदरूपयानिद्रया कल्पिते स्वाप्ने देहादावह मिनिमानी प्रातिनासिकः ॥ स्वप्नप्रपञ्चेन सह तत्प्रवृत्ती
वस्यापि प्रबोधे निवृत्तेरिति ॥ एवमेते प्रतिबिंबेश्वरवादिनां पक्षे देहादर्शिताः ॥ विवरणं नुसारिणस्त्वा
ङ्गः ॥ विनेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यंतिकं गते ॥ आत्मनो ब्रह्मणो नेदमसंतकः करिष्यतीति स्मृत्या १४

एकस्यैवाज्ञानस्य जीवेश्वरविनागोपाधित्वप्रतिपादनाद्विबप्रतिबिंबजावेन जीवेश्वरयोर्विनागः ॥ नो नयो
रपि प्रतिबिंबजावः ॥ उपाधिव्यमंतरेणो नयोः प्रतिबिंबत्वायोगात् ॥ तत्रापि प्रतिबिंबो जीवो विबस्थानी
य ईश्वरः ॥ तथा सत्येव लोकि कविबप्रतिबिंबदृष्टान्तेन स्वातंत्र्यमीश्वरस्य तत्पारतंत्र्यं जीवस्य युज्यते ॥ प्र
तिबिंबगताः पश्यन्स्त्वनुवक्रादिविक्रियाः ॥ पुमान् क्रीडेद्यथा ब्रह्म तथा जीवस्य विक्रिया इति कल्पत
हृत्करीत्या लोकवन्तुलीला कैवल्यमिति सूत्रमपि संगठते ॥ अज्ञानप्रतिबिंबितस्य जीवस्यांतःकरणरू
पोऽज्ञानपरिणामनेदो विशेषा निव्यक्तिस्थानं ॥ सर्वतः प्रसृतस्य सवितृप्रकाशस्य दर्पण इव ॥ अतस्त
स्य तदुपाधिकत्वव्यवहारोऽपि न तावताः ॥ उपाधिपरित्यागः ॥ अतः करणोपाधिपरिच्छिन्नस्यैव के
तन्यस्य जीवो योगिनः कायव्यूहाधिष्ठानानुपपत्तेः ॥ न च योगप्रज्ञावाद्योगिनोऽतः करणं
कायव्यूहानिमित्तियोग्यं वैपुल्यं प्राप्नोतीति तदवच्छिन्नस्य कायव्यूहाधिष्ठानत्वं युज्यत इति वाच्यं ॥

सि.ले.

१५

तस्य

प्रदीपवदशेषस्तथाहिदर्शयतीति शास्त्रोपायाधिकरणनाम्नादिषु कायव्यूहे प्रतिदेहमंतःकरणस्य च
क्षुरादिवन्नि नस्यैव योगप्रज्ञावात्सृष्टेरुपवर्णनात् ॥ प्रतिबिंबे बिंबो द्वेदमात्रस्याध्यस्त
त्वेन स्वरूपेण सत्यत्वात् ॥ न च प्रतिबिंबरूपजीवस्य मुक्त्यन्वया संभवति ॥ न तदतिरेकेण मुक्त्यन्व
य्यवच्छिन्नरूपं जीवांतरं वा जीवेश्वरविलक्षणं कूटस्थशब्दितं चैतन्यांतरं वा कल्पनीयं ॥ अविनाशी
वा अरेयमात्मेति श्रवणं जीवस्य तदुपाधिनिवृत्तौ प्रतिबिंबज्ञावापगमेऽपि स्वरूपं न विनश्यतीत्येत
त्परं ॥ न तदतिरिक्तकूटस्थचैतन्यांतरं परं ॥ जीवोपाधिनांतःकरणदिनाऽनवच्छिन्नचैतन्यबिंबवृत्तश्च
श्वर एव ॥ यो विलानेति ध्वनित्यादिश्रुत्या ईश्वरस्यैव जीवसन्निधाने न तदंतर्धामिनावेन विकारांतरा
वस्थानश्रवणं दिनि ॥ अन्येतु रूपानुपहितप्रतिबिंबोन युक्तं ॥ सुतरां नारूपेण गगनप्रतिबिंबोदा
हरणमप्युक्तं ॥ गगनानोगव्यापिनिसंवित्करमंडले सविमृलिलप्रतिबिंबिते गगनप्रतिबिंबत्वम् १५

वहारस्य नममात्रमूलत्वात् ॥ ध्वनो वणप्रतिबिंबत्ववदोप्युक्तं ॥ व्यंजकतया संनिधानमात्रेण ध्वनि
धर्माणामुदात्तादिस्वराणां वणे धारोपोपपत्तेः ॥ ध्वनेर्बणप्रतिबिंबोपाधित्वकल्पनाया निःप्रमाणकत्वात् ॥
प्रतिध्वनिशपिनपूर्वशब्दप्रतिबिंबः पञ्चीकरणप्रक्रियया पटहपयोनिधिप्रवृत्तिशब्दानां क्षितिसलिलादि
शब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशत्वे शब्दत्वेन तस्यान्यशब्दप्रतिबिंबत्वायोगात् ॥ वणरूपप्रतिशब्दोऽपि न पूर्व
वणप्रतिबिंबः वणत्रिव्यंजकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेर्मूलध्वनौ मूलध्वनिवदेव वणत्रिव्यंजकत्वेन
नोपपत्तेः ॥ तस्मात् घटा काशवदंतःकरणवच्छिन्नचैतन्यजीवः तदनवच्छिन्नमीश्वरः ॥ न चैवमंशं
तर्बन्निनश्चैतन्यस्य तन्नदंतःकरणोपाधिनिःसर्वात्मिना जीवज्ञावेनावच्छेदात्तदवच्छेदशहितचैतन्य
रूपस्यैव श्वरस्यांशवहिरवसत्त्वस्यादिति ॥ यो विलानेति ध्वनित्यादावंतर्धामिनावेन विकारांतरावस्था
नश्रवणं विरुध्यते ॥ प्रतिबिंबपक्षे तु जलगतस्वानाविकाकाशे सत्येव प्रतिबिंबाकाशदर्शनादेक

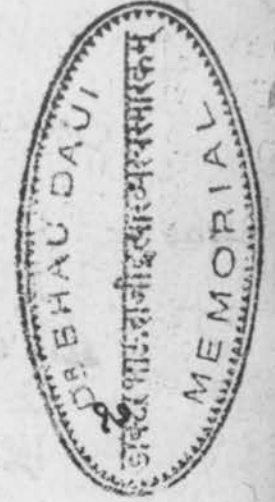
सि. ले.
१६

त्रविगुणीकृत्यवृत्तिरूपपद्यतइतिवाच्यं॥यतःप्रतिबिंबपक्षेपिउपाधावनंतगतिस्यैवचैतन्यस्यत
त्रप्रतिबिंबोवाच्यः॥ननुजनचंप्रत्यायेनकृत्स्नस्यप्रतिबिंबः॥तदंतगतिनागस्यतत्रप्रतिबिंबासं
नवात्॥नहिमेधावह्निनाकाशस्यालोकस्यवाजलेप्रतिबिंबवज्जलांतगतिस्यापितत्रप्रतिबिंबोह
श्यतेनवा॥मुरवादीनांबहिःस्थितिसमयइवजलांतर्निर्मज्जनेऽपिप्रतिबिंबोस्ति॥अतोजनप्रतिबिं
बंप्रतिमेधाकाशदेरिवांतःकरणाद्युपाधिप्रतिबिंबप्रतितदंतगतिस्यैवबिंबत्वस्यादिति॥बिंबरू
पस्यविकारांतरावस्थानायोगात्तुईश्वरेऽनयमीबाह्यलक्षणस्यानावस्तुत्यः॥एतेनावह्निनस्यजी
वत्वेकदृशोक्तसमययोस्तत्रतत्रांतःकरणवच्छेद्यचैतन्यप्रदेशस्यभिन्नत्वात्कृतहान्यकृतान्या
गमप्रसंगइतिनिरस्तं॥प्रतिबिंबपक्षेऽपिस्वानंतगतिस्यस्वसंनिहतस्यचैतन्यप्रदेशस्यांतःक
रणेप्रतिबिंबस्यवक्तव्यतयातत्रतत्रांतःकरणगमनेबिंबनेदात्तत्वात्प्रतिबिंबस्यापिनेदावश्यता

१६

वेनदोषतोल्यात्॥नचांतःकरणप्रतिबिंबोजीवइतिपक्षेदोषतोत्येप्यविद्याप्रतिबिंबोजी
वस्तस्यचतत्रतत्रगतिवारमंतःकरणजलाशयव्यापिनोमहामेघमंडलप्रतिबिंबस्यतदु
परिविस्तृत्वरस्फीतालोकइवतत्रतत्रविशेषान्व्यक्तिहेतुरितिपक्षेनायंदोषः॥अतःकरण
वद्विद्यायागत्यनावेनप्रतिबिंबनेदानापत्तेरितिवाच्यं॥तथैवावच्छेदपक्षेप्यविद्याव
ह्निनोजीवइत्युपगमसंनवात्॥तत्राप्येकस्यजीवस्यक्वचित्प्रदेशेकद्विप्रदेशांतरेनो
क्तत्वमित्येवंकृतहान्यकृतान्यागमदोषापनुत्तयेवस्तुनोजीवैक्यस्यशरणीकरणीय
त्वेनतन्मायादंतःकरणोपाधिपक्षेऽपि वस्तुतश्चैतन्यैक्यस्यतदवच्छेदकोपाध्येक्यस्य
चतत्रान्युपगमेनदोषनिराकरणसंनवाच्च॥नचावच्छेदपक्षेयथाह्ययंज्योतिरा

प्रतिबिंबपक्षेपि

यनउपाध्यवन्तिनोजीवः

प्रतिबिम्ब

त्माविवस्वानयोमित्राबडधैकोनुगकुत्र। उपाधिनाकियतेभेदरूपोजीवः। द्वैवेष्टेवमजोपआत्माअत
 एवोपमासूर्यकोदिवदितिप्रतिसूत्रार्थविरोधः। अंबुवदयहरात्तथात्वमित्तादाहृतसूत्रानंतर
 सूत्रेणयथासूर्यस्यरूपवतःप्रतिबिंबोदययोग्यंततोविप्रकृष्टदेशरूपवज्जलंगृह्यतेनैवसर्वगत
 स्यात्मनःप्रतिबिंबोदययोग्यंकिंचिदक्षिततोविप्रकृष्टमितिप्रतिबिंबासंभवमुक्ताहृदिकासा
 मंतर्भावाडुभयसामंजस्यादेवमितितदनंतरसूत्रेणयथाजलप्रतिबिंबितःसूर्योजलवृद्धौवर्धतइ
 वजलद्रासेद्रसतीवजलचलनेचलतीवेतितस्याध्यासिकजलानुवृद्धिरोधिद्रासादिभाक्कंतथात्म
 नोतःकरणादिनावच्छेदेनोपाध्यतर्भावाध्यासिकंतदनुरोधिद्रासादिभाक्कमित्येवदृष्टंत
 दार्ष्टनिकयोःसामंजस्यादविरोधइतिस्वयंसूत्रकृतैवावच्छेदेनोपाध्यतयोक्तसूर्यकथनात्। घटसंघ
 तमाकाशंनीयमानेयथाघटे। घटोनीयेतनाकाशंतद्वज्जीवोत्तमोपमः। अंशोनानाव्यपदेशोदितिप्र

१८ तिसूत्राभ्यामवच्छेदपक्षेऽप्येवपरिग्रहाच्च। तस्मात्सर्वगतस्य चैतन्यस्यांतःकरणदिनावच्छेदो वस्यंभा
वीत्यावश्यकत्वादवच्छेदो जीवइति पक्षं रोचयंते। अपरे तु न प्रतिबिंबो नाप्यवच्छेदो जीवः किं बहुको ते ये
स्येव राधेयस्ववदवीकृतस्य बुद्ध्या एवाविद्यया जीवभावः व्याधकुलसंवेधितराजकुमारदृष्टान्तेन
बुद्धेस्त्याज्यविद्यया संसरति स्वविद्यया विमुच्यत इति हृदयरम्यकभाष्ये प्रतिपादना राजसूनोः स्मृ
तिशत्रो व्याधभावो निवर्तते। यथैवमात्मनो ज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यत इति वार्तिकोक्तेः। एवं च स्वा
विद्यया जीवभावमापन्नस्यैव बुद्ध्याः सर्वप्रपंचकल्पकत्वादींश्चोपि सह सर्वज्ञत्वादिकारणात्वादि
धर्मैः स्वप्नोपलब्धदेवतावज्जीवकल्पित इत्या चक्षते। अथायं जीव एक उतानेकः। अनुपदोक्तपक्षा
वलंबिनः केचिज्जीवेक्यमाश्रित्याहुः। एको जीवस्तेन चैकमेव शरीरं स जीवमन्यानि स्वप्नदृष्टशरी
राणीव निजीवाणि। तदज्ञानकल्पितं सर्वजगत्तस्य स्वप्नदर्शनवद्यावदपि यं सर्वोपि व्यवहारः बह

१८

मुक्त्यवस्थापि नास्ती जीवस्यैकत्वात्। शुक्लमुक्त्वादिकमपि स्वप्निपुरुषांतरमुक्त्वादिकमिव कल्पितं।
अत्र संभावितसकलशंकापंकशालने स्वप्नदृष्टांतसलिलधारयैव कर्तव्यमिति। अन्ये त्वस्मिन्नेकशरी
रेकजीववादे मनःप्रत्ययमलनमाना अधिकं तु भेदनिर्देशात्तुल्यलीलाकैकल्यमित्यादिसूत्रैर्जी
वाधिकईश्वरएव जगतः स्वप्नजीवस्य प्रकामत्वेन प्रयोजनाभावेऽपि केवलं लीलाजगतः सृष्टिरित्या
दिप्रतिपादयद्भिर्विरोधं च मन्यमाना हिरण्यगर्भ एको बुद्धप्रतिबिंबो मुख्यजीवः अन्ये तु तत्प्रतिबिंब
भूतश्चित्रलिखितमनुष्यदेहापितपटाभासकल्या जीवाभासाः संसारिभाज इति विशेषानेकशरीरेक
जीववादमा निष्ठंते। अपरे तु हिरण्यगर्भस्य प्रतिकल्पं भेदेन कस्य हिरण्यगर्भस्य मुख्यजीवत्वं इत्यत्र
नियामकं नास्तीति मन्यमानो एक एव जीवोऽविशेषेण सर्वशरीरमधिनिष्ठति। न चैवं शरीरावयवभेद
इव शरीरभेदेऽपि परस्परसुखाद्यन्तसंधानप्रसंगः। जन्मांतरीय सुखाद्यन्तसंधानादर्शनेन शरीरभेदस्य

१७

तदनन्तसंधानप्रयोक्तृत्वः। योगिनस्तु कायबुद्धिस्त्राद्यनुसंधानं व्यवहितार्थग्रहणवयोगप्रभाव
निबंधनमिति न तदुदाहरणमित्यविशेषाने कशरीरेकजीववादोचयंते। इतरेष्वपि बहुमुक्तव्यवस्था
भावस्य तुल्यत्वेन तद्योयोदेवानां प्रत्यक्षुध्यत स एव तदभवदित्यादि श्रुतेः प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरादि
त्यधिकरणो बहुमुक्तत्वप्रतिपादकभाष्यं च नान्यस्यमित्यपरितुष्यंतोतः करणानां जीवोपाधित्वाभ्याप
गमेनानेकजीववादमाश्रित्य बहुमुक्तव्यवस्थां प्रतिपद्यंते। तेषु कोचिदेवमाहुः यद्यपि सुबुद्ध्याप्र
यविषयमेकमेवाज्ञानं तन्नाशस्वमोहस्तथापि जीवभूतावज्ञानलेशानुवृत्त्यभ्युपगमेनाज्ञानस्य सा
शात्वात्तदेव कचिदुपाधो ब्रह्मावगमोत्पत्तावशेन निवर्तते उपाध्यांतरेषु यथा पूर्वमज्ञांतरेऽनुवर्तते इति
। अन्ये तु यथान्यायेकदेशि मते भूतले घटात्पताभावस्य हतौ घटसंयोगानावोनियोमक इत्यनेकेषु त
दसुसंस्तृज्यवर्तमानो घटाभावः कचिप्रदेशे घटसंयोगोत्पत्त्या तदैवावनिवृत्तौ न संस्तृज्यते एवमज्ञान

१७

घटसंयोगप्रभावः

संसर्ग

स्य चैतन्यवृत्तौ मनोनियामकमिति तदुपाधिना चैतन्यप्रदेशेषु संस्तृज्यवर्तमानमज्ञानं कचिद्वृत्तदर्शने
त्यस्याभिद्यते हृदयग्रंथिरिति श्रुत्या क्तरीत्या मनसो निवृत्तौ न संस्तृज्यते अन्यत्र यथा पूर्वमवतिष्ठतेऽज्ञा
नं संसर्गवेव च बंधमोहावित्याहुः। अपरे तु नाज्ञानं सुदृष्टं चैतन्याश्रयं किंतु जीवाश्रयं। ब्रह्मविषयं। तच्च
तः करणप्रतिबिम्बरूपेषु सर्वेषु जीवेषु चास्ति शुजातिवत्प्रत्येकपर्यवसायितया वर्तमानमुत्पन्नवि
द्यकंचित्यजतिनष्टाव्यक्तिमिव जातिः स एव मोहः। अन्यं यथा पूर्वमाश्रयतीति व्यवस्थेत्याहुः। इत
रेषु प्रतिजीवमविद्याभेदमभ्युपगम्येव तदनुवृत्तिनिवृत्तिभ्यां बहुमुक्तव्यवस्थां समर्थयंते। अस्मिन्
हेकस्याविद्यायाः पंचः कृतोस्ति चेत्। विज्ञिगमकाभावात्सर्वविद्याकृतो नेकतत्त्वारश्च पटतुल्यः ए
कस्य मुक्तौ तदविद्यानाशे एकतत्त्वाशेषपटस्येव तत्साधारणपंचस्य नाशः तदैव विद्यमानतत्त्वं तरेऽपरा
तरस्येवेतराविद्याभिः सकलेतरसाधारणपंचांतरस्योत्पादनमित्येके। तत्तदज्ञानप्राप्तिभासिकरजत

२०

वश्यायमतेतत्तदपेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वस्वतन्त्रदविद्याकृतोविषदादिप्रपंचः प्रतिपुरुषंभिन्नः। मुक्तिरजते
 त्वयायत्तदृष्टंरजतंतदेवमपापीतिवदैक्यभ्रममात्रमित्यन्ये। जीवाश्चितादविद्यानिवहाद्भिन्नामायैवेष्टुगशि
 ताप्रपंचकारणंजीवानामविद्यास्त्वावरणमात्रेतिस्विकृतिरजतादिविज्ञेयेपिबोपपुज्यतइत्यपरे॥ अ
 वसितमुपादानत्वंतत्प्रसक्तानुप्रसक्तंवा। अथकीदृशंकर्तृत्वं। केचिदाहुः तदेकतसोकामपततदात्मानंस्व
 यमकुरुतेतिश्रवणाज्यायमतइवकार्यानुकूलज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्वरूपमिति। अन्येचचिकीर्षाकृति
 कर्तृत्वंनिर्वह्यायविकीर्षाकृत्यंतरापेक्षायामनवस्थाप्रसंगात्कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमेवब्रह्मणः कर्तृत्वं।
 नचज्ञानेप्येषंप्रसंगः। तस्यब्रह्मस्वरूपत्वेनाकार्यत्वं। एवंचविवरणेजीवस्यसुखादिकर्तृत्वोक्तिःवीरु
 गामात्रसाध्यत्वाद्विषदादिवीक्षितहिरण्यगर्भद्वारावीरुणाधिकप्रयत्नसाध्यत्वात्तथोक्तिकंस्मितमिति २०
 कल्पतरुक्तिश्चसंगच्छतइतिवदंति। अपरेतुकार्यानुकूलसष्टव्यालोचनारूपज्ञानवत्त्वनकार्यानुकू

ला ३

२

लज्ञानवत्त्वमात्रंशक्तिरजतस्वाप्नभ्रमादिष्वध्यासानुकूलाधिष्ठानज्ञानवत्त्वेनजीवस्यकर्तृत्वप्रसंगानूनवे
 द्यपत्तिः अथरथानर्थयोगान्यथः सृजतेसहिकर्तृत्वादिश्रुत्येवजीवस्यस्वप्नप्रपंचकर्तृत्वोक्तेरितिवाच्यं।
 भाष्यकारैर्लंगलंगवादीनुद्वहतीतिवकर्तृत्वोपचारमात्रंरथादिप्रतिभाननिमित्तत्वेनेतिव्याख्यातत्वा
 दित्याहुः। अनेनेवंनिखिलप्रपंचरचनाकर्तृभावेभार्थसिद्धंसर्वज्ञत्वंब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वादित्यधि
 करणेवेदकर्तृत्वेनापिसमर्थितं। अथकथंब्रह्मणः सर्वज्ञत्वंसंगच्छतेजीववदंतः करणाभावेनज्ञातृत्व
 स्पेवायोगात्। अत्रसर्ववत्त्वविषयसत्कूलपरिणधीवासनोपरक्ताज्ञानोपाधिकईश्वरः। अतस्तस्यसर्व
 विषयवासनासाक्षितासर्वज्ञत्वमितिभाष्येतीत्यादिपक्षः प्रागेवदर्शितः। प्रकटार्थकारास्माहुः यथाजी
 वस्यस्वोपाध्यंतःकरणपरिणामाश्चेतन्यप्रतिबिंबयाहिणइतितद्योगाज्ञातृत्वंएवंब्रह्मणः स्वोपाधिमाया
 परिणामाश्चित्यप्रतिबिंबयाहिणः संतीतितत्यतिबिंबितैः स्फुरणैः कालत्रयवर्तिनोपिप्रपंचस्यापरोक्षे

२३

२१

एणाकलनात्सर्वज्ञत्वमिति। तत्त्वमुद्दिष्टास्मृताः क्रीत्याब्रह्मणो विद्यमाननिखिलपंचसाक्षात्कारसंभवः।
तज्जनितसंस्कारवत्तयाचस्मरणोपपत्तेरतीतसकलवस्त्वभाससिद्धिः सृष्टेः प्राज्ञायायाः सृज्यमाननि
खिलपदार्थस्फुरणरूपेण जीवादृष्टानुरोधेन विवर्तमानत्वात् तत्साक्षितपातडपाधिकस्य ब्रह्मणोऽपि
नत्साधकत्वमिदं न गतवत्त्वविज्ञानोपपत्तिरिति सर्वज्ञत्वं समर्थयते। को मुदीकृतस्तवदंति। स्वरू
पज्ञानेनैव ब्रह्मणः स्वसं सृष्टसर्ववभासकत्वात्सर्वज्ञत्वं अतीतानागतयोरप्यविद्याचित्रमित्रौ विमृ
ष्टानुभूतिलितचित्रवत्संस्कारात्मना सत्त्वेन तत्संसर्गस्याप्यपपत्तेः। न तु वृत्तिज्ञानेन सत्त्वस्य सर्वज्ञत्वं तमेव
भातनुभातिसर्वमिति सावधारणाश्रितिविरोधात्॥ सृष्टेः प्रागेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणानुरोधेन म
हाभूतानामिव वृत्तिज्ञानानामपि प्रलयस्य च वक्तव्यतया ब्रह्मणस्तदा सर्वज्ञत्वाभावापत्त्या प्राथमिक
मायाविवर्तरूपेर्दृष्टा न तत्सर्वकमेव महाभूतादौ च स्पष्टत्वाभावापत्त्या सत्त्वस्य सर्वविषयज्ञा

२१

नात्मकत्वमेव स्यान्ननु सर्वज्ञाद्वत्वरूपं सर्वज्ञत्वमिति चेत्। सत्यं सर्वविषयज्ञानात्मकमेव ब्रह्मणस्तत्र सर्वज्ञा
नकर्तृत्वरूपं ज्ञातृत्वमस्ति। अतएव वाक्यान्वयादित्यधिकरणो विज्ञातृत्वं जीवलिंगमित्युक्तं भाष्यकारैः। य
ः सर्वज्ञ इत्यादि श्रुतिरपि ज्ञानरूपत्वाभिप्रायेणैव योजनीयेति॥ यद्यपि ब्रह्मस्वरूपं चैभन्येनैव सृष्टसर्व
वभासकं तथापि तस्य स्वरूपेण कार्यत्वेऽपि दृश्यावच्छिन्नरूपेण ब्रह्मकार्यत्वाद्यः सर्वज्ञ इति ज्ञानजननक
र्तृत्वश्रुतेरपि न कश्चिद्विरोध इत्याचार्यवाच्यमिति मिश्राः॥ नन्वीश्वरजीवोऽपि वृत्तिमनपेक्षस्वरूपं चैतन्ये
नैव किमिति विषयान्नावभासयति। अत्रोक्तं विवरणे। ब्रह्मचैतन्यं सर्वोपादानतया सर्वज्ञादात्म्यापन्नं स्व
सं सृष्टं सर्वमवभासयति न जीवचैतन्यं तस्या विद्योपाधिकतया सर्वगतत्वेऽप्यनुपादानत्वेऽभासं गीत्वा न्॥
यथा सर्वगतं गोत्वसामान्यं स्वभावादप्रादिव्यक्तिसंगित्वाभावेऽपि सात्त्वावद्यत्तौ संसृज्यते एवं विषयादाव
संग्यपि जीवः स्वभावादंतःकरणो संसृज्यते। तथा च पदार्तः करणस्य परिणामो वृत्तिरूपो नयनादिद्वारेणानि

गीत्यविषयपर्यंतं च कूरश्मिकतसदिति दीर्घप्रभाकारेण परिणाम्यविषयं प्राप्नोति तदा तमुपास्यते
विषयं गोचरयति केवलाद्यादात्यापितृणादेरयः पिंडसमारूढादिदात्यात्ववत्केवलजीवचेतन्या
प्रकाशस्यापि घटादेरंतः करेण हृत्पुरुषतत्प्रकाशयत्वं युक्तं। यद्वातः करणोपाधिकत्वेन जीवः परि
च्छिन्नः। अथः संसर्गभावान्न घटादिकमवभासयति वृत्तिद्वारा तत्तत्सृष्टविषयावच्छिन्नब्रह्मचेत
न्याभेदाभिव्यक्तौ तु तं विषयं प्रकाशयति। अथवा जीवः सर्वगतोऽप्यविद्यावृत्तत्वात्स्वयं मय्यप्रका
शमानतया विषयात्राभासयन् विषयविशेषे हृत्परागादावरणातिरोधानेन तत्रैवाभिव्यक्तस्तमेव
विषयं प्रकाशयति॥ एवं च विदुपरागार्थत्वेन विषयचेतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्थत्वेनावरणाभिभवा
र्थत्वेन वावृत्तिनिर्गममपेक्ष्य तत्सृष्टविषयमात्रावभासकत्वाज्जीवस्य किं विज्ञातमप्युपपद्यत इति २२
॥ अत्र प्रथमपक्षे सर्वगतस्य जीवस्य हृत्परागः। हृत्परापि हि पूर्वसिद्धयोर्निःक्रिययो

ग

ल' पंक्ति ४

विषयचेतनयोस्तादात्म्यसंयोगस्य वानभवत्वाधानं। अत्र केचिदाहुः विषयविषयिभावसंबंध एवेति।
अन्ये तु विषयविषयिभावमात्रनियामिकावृत्तिश्चेदनिर्गताया अर्थेन्द्रियकवृत्तेऽन्नि यामकत्वेनाति
प्रसंगावहमिति तन्निर्गमाभ्युपगमवैयर्थ्यापत्तेः सनाभिसंहितः। किं तु विषयसंनिहितजीवचेतन्यतादा
त्म्यापन्नायावृत्तेर्विषयसंयोगोत्पत्त्यापितहारकः परंपरासंबंधोऽभ्युपगम इति स एव विदुपरागमिसंहि
त इत्याहुः। अपरे तु साक्षादपरोक्षचेतन्यसंसर्गिण एव सुखादेरापरोक्षदर्शनादपरोक्षविषये सा
क्षात्संसर्ग एव व्याप्नोति। तस्माद्वृत्तेर्विषयसंयोगो हतिरूपावच्छेदकलाभातदवच्छेदेन तदुपादानस्य जीव
स्यापि संयोगजसंयोगः संभवति कारणसंयोगात्कार्यकार्यसंयोगवत्। कार्यकार्यसंयोगात्कार
णाकारणसंयोगस्यापि युक्तितौल्येनाभ्युपगमं तु यत्कत्वादित्याहुः। एकदेशेन स्तंतः करणोपहित
स्य विषयावभासकचेतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मचेतन्याभेदाभिव्यक्तिद्वारा विषयतादात्म्यसंया

३१४

दनमेवचिदुपरागोभिसंहितः। सर्वगतयासर्वविषयसंनिहितस्यापि जीवस्य तेन रूपेण विषयावभासकत्वे
 तस्य साधारणतया पुरुषविशेषापरोक्षव्यवस्थित्ययोगेन तस्यातः करणोपहितत्वरूपेणैव विषयावभास
 कत्वात्। एवं च विषयापरोक्षे आध्यासिकसंबंधो नियामक इति सिद्धांतोऽपि संगच्छते। न चैवं द्वितीयप
 क्षे संकर्य जीवस्य सर्वगतत्वे प्रथमाः परिहृः परिच्छिन्नत्वे द्वितीय इत्येव तयोर्भेदादित्याहुः। अथ द्विती
 यपक्षे केयमभेदाभिव्यक्तिः। केचिदाहुः कुल्याद्वारा तदा कवेदारसलिलयोरिव विषयातः करणा
 वच्छिन्नचेतन्यो विषयावच्छिन्नस्य जीवस्य विषयप्रकाशकं तथापि तस्य हृत्तिद्वारे कीभावेन जीववित्वं स
 यद्यपि विषयावच्छिन्नं ब्रह्मचेतन्यमेव विषयप्रकाशकं तथापि तस्य हृत्तिद्वारे कीभावेन जीववित्वं स
 पत्रमिति जीवस्य विषयप्रकाशोपपत्तिरिति। अन्ये त्वाहुः विंबस्थानीयस्य विषयावच्छिन्नस्य ब्रह्म
 णः प्रतिविंबभूतेन जीवेनैकीभावो नाभेदाभिव्यक्तिः व्यावर्तकौपाधोदरपण इव जातितयोरेकीभा

वायोगात्। हृत्ति कृताभेदा ~~मिव~~ भिव्यक्त्या विषयावच्छिन्नस्य ब्रह्मणो जीवत्वप्राप्तौ ब्रह्मणस्तदा
 तद्विषयसंसर्गभावेन तदुद्भूता संभवे सति तस्य सर्वज्ञत्वाभावापत्तेः। किंतु विषयावच्छिन्नं ब्रह्मचेतन्यं
 विषयसंस्पृष्टाया हृत्तेरग्रभागे विषयप्रकाशकं प्रतिविंबमर्पयतीति तस्य प्रतिविंबस्य जीवेनैकीभा
 वः। एवं च ततः करणतद्द्वित्वविषयावच्छिन्नचेतन्यानां प्रमातृप्रमात्रमेव भावेनासंकरोऽप्यपद्यते। न
 च हृत्कपहीतचेतन्यस्य विषयप्रमात्वे तस्य विषयाधिष्ठानचेतन्यस्यैव विषयेण आध्यासिकसंबंधा
 भावाद्विषयापरोक्षे आध्यासिकसंबंधस्तत्र न स्यादिति वाच्यं। विषयाधिष्ठानचेतन्यस्यैव विषयेण
 वच्छिन्नस्यैव प्रतिविंबवित्तया तदभेदेन संबतधसत्वादिति। अपरे त्वाहुः विंबभूतविषयाधिष्ठानचे
 तन्यमेव साक्षादाध्यासिकसंबंधलाभाद्विषयप्रकाशकमिति तस्यैव विंबवत्विशिष्टरूपेण भेदसद्भा
 वेऽपि तदुपलक्षितचेतन्यात्मनेकीभावो भेदाभिव्यक्तिः। न चैवं सति जीवब्रह्मसाकर्यं न वा ब्रह्मणः स

वस्तुत्वविरोधः बिंबात्मना तस्य यथा पूर्वमवस्थानादिति। अथ तृतीये पक्षे को नामावरणाभिभवः।
 अज्ञाननाशश्चेत् घटज्ञानेनैवाज्ञानमूलः प्रपञ्चो निवर्ततेति चेत् अत्र केचिद्वाङ्मनस्यमात्रावर-
 कस्याज्ञानस्य विषयावच्छिन्नप्रदेशोत्पत्त्यादिप्रकाशेन महाधकारस्यैवज्ञानेनैकदेशेन नाशो वा
 कटवत्सवेष्टने वा भीतभटवदपसरणं वा भिभव इति। अन्ये त्वज्ञानस्यैकदेशेन नाशो उपादानाभावा-
 त्पुनस्तत्र कंदलनायोगेन सकृदपगते समयांतरेऽप्यावरणाभावप्रसंगान्न निष्क्रियस्यापसरणसंवे-
 ष्टनयोरसंभवाच्च न यथोक्तरूपो भिभवः संभवति अतश्चेत्तन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्र दाकार-
 इति संसृष्टावच्छिन्नविषयावच्छिन्नचेतन्यानावरकत्वत्वाभाव्यकमेवाभिभवः। न च विषयावच्छिन्नम-
 पटवद्विषयचेतन्यमाश्रित्य स्थितस्याज्ञानस्य कथं तदनावरकत्वं युज्यत इति शङ्क्यं। अहमज्ञ इति २४
 प्रतीत्याहमनुभवे प्रकाशमानचेतन्यमाश्रयत एव तस्य तदनावरकत्वसंप्रतिपत्तेरित्याहुः। अपरे उ

घटं न जानामीति घटज्ञानविरोधित्वेन घटज्ञाने मतिघटज्ञानं निवृत्तमिति तन्निवर्त्यत्वेन चात्र भूयमा-
 नं नमूलज्ञानं शुद्धचेतन्यविषयस्य तज्ज्ञाननिवर्त्यत्वे स्ये तस्य तथात्वायोगात्। किं तु घटावच्छिन्नचेतन्य-
 विषयमूलज्ञानस्यावच्छिन्नभेदरूपमज्ञानांतरमिति तन्न शक्यमभिभवः। न चैवमेवेन ज्ञानेन तज्ज्ञाने-
 तत्समानविषयाणां ज्ञानांतराणां भिभावकत्वा नापत्तिः यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानं तस्य भ्रमपगम-
 दित्याहुः। इमानि वावस्थारूपाण्यज्ञानानि मूलाज्ञानवदज्ञानत्वादनरादीनि किंचिदिति चेत्। व्यावहारि-
 कौ जगज्जीवावावृत्त्यस्वाप्नो जगज्जीवो विह्वलपंतिनिद्रातावदावरणविक्षेपशक्तियोगादज्ञानाव-
 स्थाभेदरूपा तथा सुषुप्त्यवस्थायंतः करणादौ विलीने सुखमहमत्वाभ्रं किंचिदवेदिषमिति परा-
 मर्शदशानामूलज्ञानवत्सुषुप्तिकाले भूयमाना ज्ञानावस्थाभेदरूपैवातयोऽप्युज्यन्ते प्रद-
 कर्मोपपरमेसत्येवोद्भवत्वादित्वमिति तद्वदन्यदप्यज्ञानमवस्थारूपसादीत्यन्ये। न च नादित्वपक्षे

घटेषमुमद्यत्यत्रैतैवज्ञानेनसर्वतदज्ञाननाशोभवेत्। विनिगमनाविरहात्तदवच्छिन्नचैतन्यावरकसर्वज्ञानानाशोविषयप्रकाशयोगाच्च॥ अतः पञ्चास्वज्ञानानामावरणानभिभावकत्वेतदवस्थमेवेतिचेत्। अत्रकेचिदाहुः यथाज्ञानप्रागभावानामनेकेषां सत्त्वैकज्ञानोदये एकएवप्रागभावो निवर्तते संशयादिजननशक्ततादावरणरूपेषु प्रागभावांतरेषु सत्त्वपिविषयावभाषः। तथैवज्ञानोदये एकमेवाज्ञानं निवर्तते अज्ञानांतरेषु सत्त्वपिविषयावभाष इति। अन्ये त्वाहृतस्यापरोक्षं विरुद्धमेकज्ञानोदये च प्रागभावांतरसत्त्वपियावद्विषेष्टदर्शनाभावकूटरूपमावरणविशेषदर्शनाच्चास्तीति मन्यमानावदंतियदायदज्ञानमावृणोति तदावनेनज्ञानेन तस्यैवनाशः। सर्वचसूर्यदानावृणोति वैर्य्यर्थात् किं त्वावरकाज्ञाने वृत्त्यानाशितेतद्वत्परमेज्ञानांतरमावृणोति। नचैवं बुद्ध्यावगमोत्पत्तिकालेनावरकत्वेन स्थितानां मज्ञानानांततोपनिवृत्तिप्रसंगगृह्यतेषां साक्षात्तद्विरोधीत्वाभावेपितन्निवृत्त्यमूलाज्ञानप

रतंत्रतयाऽज्ञानसंबन्धादिवत्तन्निवृत्त्यैव निवृत्त्यपपत्तेः। एतदर्थमेवतेषां तदवस्थाभेदरूपतया तत्पारतंत्र्यमिष्यतइति। अपरे त्वज्ञानस्यसविषयत्वभावत्वात्सर्गतः सर्वसर्वदावृणोत्येव। नचविषयोत्पत्तेः प्रागावरणीयाभावेनावरकत्वं न युज्यतइतिवाच्यं। तदापि सूक्ष्मरूपेण तत्सत्त्वादिति मन्यमानाः कल्पयंतियथा बद्धजनसामाकुले प्रदेशे कस्यचिच्छिरसि पतन्नशानिरितरानप्यपसारयंतियथा वासन्निपातहरमोषधमेकदोषं निवर्तयदोषांतरं हरी करोति एवमेकमज्ञानं नाशयद्ज्ञानमज्ञानांतरायपि तिरस्कारे नितिरस्कारस्य यावज्ञानस्थिति तदावरणसंकिंचतिबेधइति॥ नचैवं सति धारावाहिकस्थले द्वितीयादिवृत्तिनामावरणानभिभावकत्वेन वैफल्यं स्यात्प्रथमज्ञानेनैव निवर्तनतिरस्काराभ्यामावरणमात्रस्याभिभावादिति। अत्राहुः। वृत्तिरिरस्कातमप्यज्ञानंतदुपरमे बुनरावृणोति प्रदीपतिरस्कातंतमइव प्रदीपोपरमेव तत्परमसमये वृत्त्यंतरोदये बुतिरस्कातमज्ञानंतथैवावतिष्ठते प्रदीपोपरमसमये प्रदीपां

२६ तरो दयेत मइवा तथा च यस्मिन्सत्यग्रिमकृणोयस्य सत्वं यद्यतिरेके चासत्वं तत्तज्जन्यमिति प्रागभाव
परिपालनसाधारणलक्षणानुरोधेनानावरणस्य द्वितीयादिद्वितिकार्यत्वस्यापि लाभान्नतद्वैफल्यमिति।
न न्यायचंद्रिकाकृतस्त्वाहुः केन विज्ञानेन कस्यचिद्ज्ञानस्य नाश एव न त्वावरणाणामप्यज्ञानंतराणांति
रत्कारः। तथा च धारावाहिकद्वितीयादिद्वितीनां मप्येकैकाज्ञाननाशकत्वेन साफल्यं। न चैवं ज्ञानोद
येप्यावरणसंभवादिषयानवभासप्रसंगः। अवस्थारूपाण्यज्ञानानि तत्तत्कालकलोपलक्षितं वि
चिषयावरकाज्ञाननाशकानि। तथा च किं ज्ञानोदयेतत्कालीनविषयावरकाज्ञानस्य नाशादिद्यमानाना
मज्ञानानंतराणामन्यकालीनविषयावरकाज्ञानतत्कालीनविषयावभासे काचिदनुपपत्तिः। काशि
फलेष्टवास्तवसमयस्येवाज्ञानविषये घटादौ तत्कालस्योपलक्षणतया विषयकोटावनत्युपवेशे
न सूक्ष्मतत्कालभेदाविषये धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानैरज्ञानानां निवृत्तावपिन काचिदनुपपत्तिः २६

रिति केचित्तु प्रथमज्ञाननिवर्तमेवाज्ञानं स्वरूपावरणं द्वितीयादिज्ञाननिवर्त्यानि तु देशकालविशेष
णानंतरविशिष्टविषयाणि अतएव सत्तानिष्पयरूपैः ज्ञाननिवर्तके चैव दर्शने सक्तज्ज्ञाने चैवं न जानामी
ति स्वरूपावरणानुभूयते किं सिदानां सक्तुवेति न जानामीत्यादिरूपेण विशिष्टावरणमेव। विस्मरणा
लिनः क्वचित्सक्तदृष्टेपिन जानामीति स्वरूपावरणं दृश्यते चेत्तत्र तथास्त। अन्यत्र सक्तदृष्टेविशिष्ट
विषयाण्येवाज्ञानानि ज्ञानानि च। न चैवं सति धारावाहिकद्वितीयाज्ञानानामज्ञाननिवर्तकत्वं न
स्यात्सूक्ष्मकालविशिष्टज्ञानस्य प्रथमज्ञानेनैव निवृत्तैः पूर्वापरज्ञानव्यावृत्तस्तद्वत्कालविशिष्टज्ञा
नस्य तदविषये द्वितीयादिज्ञानैर्निवृत्त्युपपत्तिरिति वाच्यं। धारावाहिकस्थले प्रथमोत्पन्नाया एव दृष्टे
त्तावत्कालावस्थायित्वपसंभवेन वृत्तिभेदानभ्युपगमात्। तदभ्युपगमेपि स्थूलकावस्थायि पंचषष्ट
वृत्तिरूपत्वसंभवेन परस्परव्यावृत्तस्थूलकालादिविशेषणभेदविषयत्वोपपत्तैः। अतिदूराद्यदनेक

२७

अ४

वृत्ति संज्ञानरूपत्वाभ्युपगमे द्वितीयादि वृत्तिनामधिगतार्थमात्रविषयतया प्रामाण्याभावेनावरणा निवर्त
 क्तके प्यहानेऽपि न हि विषयाबाधमात्रं प्रामाण्यं। प्रागवगतानाधिगतयोः पर्वततद्वृत्तिपावकयोरनुमि
 तिविशेषययोरबाधस्याविशेषणोभयत्राप्यनुमितेः प्रामाण्यप्रसंगात्। न चेष्टापत्तिः वद्भावानुमिति
 प्रमासमिति वात्पर्वते वद्भावमितिः प्रमाणमिति वद्वारादर्शनात्। विवरणो साक्षिसिद्धस्याज्ञानस्याभा
 वव्यावृत्तिप्रत्यायनार्थानुमानादिविषयत्वेऽपि प्रामाण्यावेद्यत्वोक्तेश्च। तस्माद्वितीयादि वृत्तिनां प्रामाण्या
 भावाडुपासनादि वृत्तिनामिवाज्ञानानिवर्तकत्वेऽपि न हानिः प्रमाणवृत्तिनामेव तन्निवर्तकत्वाभ्युपग
 मात्। ननु नायमपि नियमः परोक्षवृत्तेर्नियमेनाज्ञानानिवर्तकत्वादिति चेत्। अत्र केचिदाहुः द्विविधं
 विषयावरणमज्ञानं। एकं विषयाश्रितं रज्ज्वादिविज्ञेयोपादानमूलं कार्यकल्पं। पुरुषाश्रितमन्यत्
 १ पुरुषाश्रयस्य विषयसंभिन्नविज्ञेयोपादानात्वासंभवेन विषयाश्रितस्य विषयमहं न जानामीति साक्षि

२७

ग४

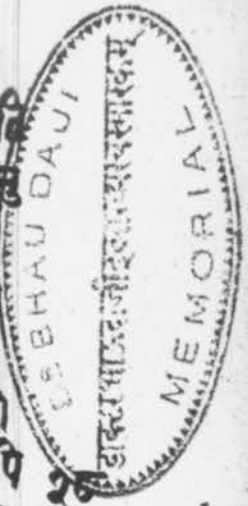
परि

रूपप्रकाशसंसर्गयोगेन द्विविधस्याप्यावश्यकत्वात्। एवं च परोक्षस्थले वृत्तिनिर्गमभावाद्दूरस्थवृत्तेऽपि
 त्रवाक्यात्परिमाणविशेषावगमेऽपि तद्विपरीतपरिमाणविज्ञेयपददर्शनाच्च विषयगताज्ञानानिवृत्तिरपि पु
 रुषगताज्ञाननिवृत्तिरस्तेव शास्त्रार्थं न जानामीत्यनुभूताज्ञानस्य तदुपदेशानंतरं निवृत्त्यनुभवात्॥
 अतएवात्र मेयादौ सुषुप्तिव्यावृत्तिरिति विवरणस्य तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिरर्थद्वयकृतं तत्त्वपदीपन इति
 । अन्ये च नयनपदजवत्पुरुषाश्रितमेवाज्ञानं विषयावरणं न तदतिरेकेण विषयगताज्ञाने प्रमाणम
 ति। नवपुरुषाश्रितस्य विषयतविज्ञेयपरिणामित्वं न संभवति तत्संभवे वा दूरस्थवृत्तपरिमाणोपरो
 क्षज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ विपरीतं परिमाणविज्ञेयो न संभवतीति वाच्यं। वाचस्पतिमते सर्वस्य प्रपंचस्य जी
 वाश्रिताज्ञानविषयीकृतब्रह्मविवर्तत्वेन तद्व्युक्तिरजातादेः पुरुषाश्रिताज्ञानविषयीकृतब्रह्म
 विवर्तत्वोपपत्तेः परोक्षवृत्तेः कावस्थानिवृत्तावयवस्थान्तरेण विपरीतपरिणामविज्ञेयोपपत्तेश्चेत्याहुः।

नार

२८

अपरे तु सुक्तिरज्जादिपरिणामोपपत्त्या जस्याद्विषयावशुं न पटवद्विषयगतमेवाज्ञानं तदावरणं। न च त
थासत्यज्ञानस्यांतःकरणोपहितसाक्ष्यसंसर्गेण ततः प्रकाशानुपपत्तिः परोक्षवृत्तिवत्यंतासंभवसु दोष इति
वाच्यं। अवस्थारूपाज्ञानस्य साक्ष्यसंसर्गे पितृसंस्तृष्टमूलाज्ञानस्येव सुक्तिमहं न जानामीति प्रकाशोपपत्तेः
त्वादेरपि मूलाज्ञानविषयचैतन्याभिन्नतया तद्विषयत्वानुभवाविरोधात् विचरणादिषु मूलाज्ञानसाध
नप्रसंगस्यैव महं न जानामीति प्रत्यक्षप्रमाणोपदर्शनाच्च। अहमज्ञ इति सामान्यतोऽज्ञानानुभव एव
मूलाज्ञानविषयः सुक्तिमहं न जानामीत्यादिविषयविशेषालिङ्गिताज्ञानानुभवस्त्ववस्थाऽज्ञानविषय
इति विशेषाभ्युपगमेऽपि अवस्थावस्थावन्तरेभेदेन मूलाज्ञानस्य साक्ष्यसंसर्गादसाक्ष्यविषयचैतन्ययो
र्विस्तरेक्यादाविषयगतस्याप्यवस्थाज्ञानस्य साक्ष्यविषयत्वोपपत्तेः। परोक्षज्ञानस्याज्ञानानिवर्तकत्वेऽपि
ततस्तन्निवृत्त्यनुभवस्य सत्तानिश्चयरूपपरोक्षवृत्तिप्रतिबंधकप्रयुक्तानुभवबंधनाश्रितित्वोपपत्तेर

प्र ४

स्प ५

परोक्षज्ञानस्येवाज्ञाननिवर्तकत्वनियमाभ्युपगमादित्याहुः। ननु नायमपि नियमः अविद्याहंकारसु
खदुःखादितद्वर्माप्रत्यक्षस्याज्ञाननिवर्तकत्वानभ्युपगमादिति चेत्। न। अविद्यादिप्रत्यक्षस्य साक्ष्य
रूपत्वेन वृत्तिरूपापरोक्षज्ञानस्यावरणनिवर्तकत्वनियमानयायत्। अथ कोऽस्य साक्ष्यं निजीवाति
रेकेण व्यवहियते। अत्रोक्तं कूटस्थो दीपो देहद्वयाधिष्ठानभूतं कूटस्थचैतन्यं स्वावच्छेदकस्य दे
हद्वयसाक्षादीक्षणात्रिविकारावसाक्षीत्युच्यते। लोकेऽपि द्योदासीन्यबोधाभ्यामेव साक्षिकत्वं प्रसि
द्धं। यद्यपि जीवस्य वृत्तयः सन्ति देहद्वयभासिका तथापि सर्वतः प्रसृतेन स्वावच्छिन्नेन कूटस्थचैतन्ये
नैव वक्ष्यमानस्यैव देहद्वयजीवस्वरूपचैतन्यप्रतिबिंबगर्भातः करणादिच्छिद्यविच्छिद्योद्भूतं
वृत्तिज्ञानेर्भास्यते। अंतरालकाले तु सहवृत्त्यभावेऽकूटस्थचैतन्ये नैव श्वास्यते। अतएवाहंकारादीनां
सर्वदा प्रकाशसंसर्गात्संशयाद्यगोचरत्वं। अन्यज्ञानधाराकालीनाहंकारस्येतावन्तकालमिदमहं प

२७

अथनेवासमित्यनुसंधानं च । न च कूटस्थ प्रकाशिते कथं जीवस्य व्यवहारस्मृत्यादिकमिति शङ्क्यं । अन्यो
न्याध्यासेन जीवस्यैकत्वापत्त्या कूटस्थ जीवतरंगत्वात् । न च जीवचेतन्यमेव साक्षी भवतु की कूटस्थेनेति
वाच्यं । लौकिकं वैदिक व्यवहारकर्तृत्वं स्यादसीन उद्भूत्वा संभवेन साक्षिचेता केवलो निर्गुणश्चेति
श्रुत्यक्त साक्षित्वायोगात्तयोरन्यः पिप्यलं स्वाद्वयनमत्र न्यो अभिवाकशितीति कर्मफलभोक्तृजीवा
उदासीन प्रकाशरूप साक्षिणः प्रथगाशानाच्चेति । नाटकदीपे नृत्यशालास्तु दीपदृष्टांतेन साक्षी जी
वाद्विविच्यदर्शितः । तथा हि नृत्यशास्त्रो दीपः प्रभुं सभ्यांश्च नतर्का । दीपयेदविशेषेण तदभावेऽपि दी
प्यते । तथा चिदाभासविशिष्टाहंकाररूपं जीवं विषयभोगसाकल्यवैकल्याभिमानप्रयुक्तहर्षविषाद
वत्वात् तन्माभिमानप्रयुक्तत्वं न त्वरीसरवर्तित्वेऽपि तस्मादिह त्वत्संभवात् प्रयुक्तत्वात् विषयान्ना विष्कृति
वर्तित्वं न तर्कात् त्वत्संभवात् प्रयुक्तत्वात् विषयान्ना विष्कृतिवर्तित्वं न तर्कात् त्वत्संभवात् प्रयुक्तत्वात् विषयान्ना विष्कृतिवर्तित्वं न तर्कात्

ला

दे४

रूपजीवभ्रमाधीष्ठानकूटस्थचेतन्यामि साक्षिति । एवं जीवद्विवेचितो यं साक्षी न ब्रह्मकोटिरपि किंच
स्पृष्टजीवेश्वरविभागंचेतन्यमित्यक्तं कूटस्थदीपे । तत्त्वप्रदीपिकायामपि मायाशबलिते सगुणोपरमे
श्वरे केवलो निर्गुण इति विशेषणानुपपत्तेः सर्वप्रत्यक्षं तं विमुक्तं ब्रह्मजीवभेदेन साक्षीति प्रतिपाद्यत
इति वेदितं । को सुद्यांते कौवः सर्वभूतेषु गृहः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा । कर्मध्याताः सर्वभूताधिवासः
साक्षीचेता केवलो निर्गुणश्चेति देवत्वादिश्रुतेः परमेश्वरस्यैव रूपभेदः कश्चिज्जीवप्रकृतिनिवृत्त्योर
नुमंता स्वयमुदासीनः साक्षी नामासचकारणत्वादिधर्मानास्पदत्वादपरोक्षो जीवं जीवगतमज्ञाना
द्यवभाससृज्यजीवस्यांतरंगः सुषुप्त्यादौ च कार्यकारणोपरमे जीवगताज्ञानमात्रव्यंजकः शाश्वतश्चित्त
ः । तद्यथा प्रिययास्त्रियासंपरिषक्तो न वाह्यं किंच न वेदनांतरमेव मेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरि
षक्तो न वाह्यं किंच न वेदनांतरं प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सृज्य नोतीति वाक्याभ्यां सुषुप्त्युक्तं व्यवस्थ

३०
वे२

यो जीव भेदेन प्रतिपादितः परमेश्वर इति सुषुप्ता जात्यधिकरणानि र्णयोपि साक्षी पर इत्यपवर्णितं । तत्त्व
सुद्धापियथेदं रजतमिति भ्रमस्तु लेवस्ततः सुक्तिवोद्यंतर्गतो पदमंशः प्रतिभासतो रजतकोटिः तथा
ब्रह्मकोटिरेव साक्षी प्रतिभासतो जीवकोटिरिति जीवस्य सुखादिव्यवहारे तस्योपयोग इत्युक्त्यायमे
व पक्षः समर्थितः । केचित्तु विद्योपाधिको जीव एव साक्षी इष्टुत्वा साक्षी लोके पीत्य कर्तृत्वै सति इष्ट
त्वं साक्षित्वं प्रसिद्धं । तच्च संगोदासीन प्रकाशरूपेण जीव एव साक्षी तसंभवति जीवस्यांतःकरणतादा
त्मापत्या कर्तृत्वाद्यारोपभाक्तेः पितृय सुदासीनत्वात् । एको देव इति मंत्रस्तु ब्रह्मणो जीवभावाभिषा
येण साक्षित्वं प्रतिपादकः । हासुपर्णमिति मंत्रो गुहाधिकरणन्यायेन जीवश्चरो भयपरः । गुहाधिकरण
भावो दाहते पंगिरहस्य ब्रह्मण व्याख्यातेन प्रकारेण जीवांतःकरणो भयपरो वेति न कश्चिद्विरोध इ
त्याहुः । अन्ये तु सत्यं जीव एव साक्षी न तु सर्वगतेना विद्योपहितेन रूपेण पुरुषांतरांतःकरणो नामपि

३०

क९

३
स्त

पुरुषांतरं प्रतिस्वांतःकरणभासकसाक्षिसंसर्गविशेषेण प्रत्यक्षत्वापत्तेः न चांतःकरणाभेदेन प्रमातृभे
दात्तदनाद्यतिः साक्षिभास्ये तः करणादौ सर्वत्र साक्ष्यभेदे सति प्रमातृभेदस्याप्रयोजकत्वात् । तस्मादं
तः करणोपधात्रेण जीवः साक्षी तथा च प्रतिपुरुषं साक्षी भेदात् पुरुषांतरांतःकरणदेः पुरुषांतरसा
। ह्यसंसर्गादात्तदयोग्यत्वाद्वा प्रकाशोपपद्यते । सुषुप्तावपि सूक्ष्मरूपेणांतःकरणसद्भावात्तदुपहि
तः साक्षी तदाप्येव न चांतःकरणोपहितस्य प्रमातृत्वेन तस्य साक्षित्वं सुषुप्तौ प्रमात्रभावेऽपि साक्षिस
त्वेन तयोर्भेदस्यावश्यं वक्तव्य इति वाच्यं । विशेषणोपाधोर्भेदस्य सिद्धांतसंमतत्वेनांतःकरणविशिष्टः
प्रमाता तदुपहितसाक्षी भेदोपपत्तेरित्याहुः । ननु कुरु कुरु रूपस्य साक्षिणस्येत्यन्यमात्रावरणं न ज्ञा
नेनावरणमवर्जनीयमिति कथमावृतेनाविद्याहंकारादिभानं । राहुवदविद्यासावृते प्रकाशप्रकाश
निकेचित् । वस्तुतो विद्यांतःकरणतद्धर्मवभासकं साक्षिचैतन्यं विहायेवाज्ञानं चैतन्यमावृणोतीति

एत३

३१

अनुभवानुसारेण कल्पनान्न कश्चिदेषः। अतएव सर्वदा ते वामना वृत्तप्रकाशसंसर्गदज्ञानविपरीत-
ज्ञानसंशयागोचरत्वं साक्षिचेतन्यस्याना वृत्तत्वेन तत्त्वरूपभूतस्यानन्दस्यापि प्रकाशपतिरिति चेत्। ना-
दृष्टापत्तेः। आनन्दरूपप्रकाशप्रयुक्तस्यात्मनि निरूपाधिकप्रेमणो दर्शनान्। भासतएव परमप्रेमास्पद-
त्वलक्षणं सुखमिति विवरणाच्च। स्यादेतत्। इदानीं मयानन्दप्रकाशमुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसंगः।
ननु कल्पितभेदस्य साक्ष्यानन्दस्य प्रकाशेऽप्यनवच्छिन्नस्य ब्रह्मानन्दस्यावृत्तस्य संसारदशायामप्रकाशे-
न विशेषोक्तीति चेन्न। आनन्दे नवच्छिन्नांशस्यापुरुषार्थत्वात्। आनंदापरोक्षमात्रस्य चेदानीं मपि
सत्त्वात्। नन्वाच्छिन्नः साक्ष्यानन्दः साक्षिशयः सुषुप्ति साधारणादनतिस्पष्टात्ततो वैषयिकानन्देऽपि
शयानुभवात्॥ अनवच्छिन्नो ब्रह्मानन्दस्तनिरतिशयः आनन्दवल्यामानुषानन्दोत्तरोत्तरशतगुणो ३१
त्कर्षोपवर्णनस्य ब्रह्मानन्दे समापनादिति चेत्। नासिद्धांते साक्ष्यानन्दविषयानं ब्रह्मानन्दानां वस्तुतए

कत्वेनोत्कर्षोपकर्षसंभवात्। मितुषनंदादीनामुत्तरोत्तरमुत्कर्षश्रुतिर्वदतीति चेत्। को वा वृत्तेऽपि निर्णवद-
तीति किं त्वदेतवादेतदुपपादनमशक्यमित्युच्यते। नन्वेकस्यैव सौगलोकस्य करतलस्य टिकदर्पणा-
द्यभिर्व्यञ्जकविशेषोपधानेनाभिव्यक्तितारतम्यदर्शनं देकत्वेऽप्यानन्दस्याभिव्यञ्जकसुखवृत्तिभेदो-
पधानेनाभिव्यक्तितारतम्यरूपमुत्कर्षोपकर्षवत्त्वं युक्तमिति चेन्न। दृष्टान्तसंप्रतिपत्तेः। सर्वतः प्रसृम-
रस्य सौगलोकस्य गगने विना करतलादिसंबन्धस्य षष्ठप्रकाशमानस्य निम्नतले प्रसृमरस्य जलस्यैव क-
रतलसंबन्धेन गतिप्रतिहतौ बहलीभावादधिकः प्रकाशः भास्वरदर्पणादिसंबन्धेन गतिप्रहतौ बहलीभा-
वात्तदीयदीप्तिसेवलनाच्च ततोऽधिकप्रकाश इति तत्राभिव्यञ्जकोपाधिकाभिव्यक्तितारतम्यानुपगमा-
त्॥ दृष्टान्तसंप्रतिपत्तौ गगनप्रसृतसौगलोकवदनवच्छिन्नानन्दस्यास्पृताकलाद्यवच्छिन्नसौगलोकव-
त्सुखवृत्त्यवच्छिन्नानन्दस्याधिकाभिव्यक्तिरिति मुक्तिः संसारस्यैवाभ्यर्हितत्वापत्तेः। एतेन संसारदशा

रत्नर

३२

येरुसो४

स्यपेक४

गुण२

मिथ्या९

यां प्रकाशमानोऽप्यानेदः ज्ञानतत्संस्कारविकृतिप्रतयातीव वायुविकृतिप्रदीपप्रभावन्नस्पृष्टप्रकाशते मुक्तौ
 तदभावाच्च यथावदवभासत इत्यपि निरस्तं। निर्विशेषस्वरूपानंदे प्रकाशमाने तत्र विक्षेपदोषादप्रकाश
 मानस्य मुक्तान्वयिनोति शयस्यासंभवाच्च। तस्मात्साक्षात् नंदस्यानाहतत्वकल्पनमयुक्तं। अत्राङ्कुरदे
 तविद्याचार्याः। यथा त्वुक्तं ह्यस्यैव धवलरूपस्य मालिन्यतारतम्ययुक्तेष्वनेकेषु दर्पणेषु प्रतिबिंबे स
 त्क। पाक्षिमालिन्यतारतम्यात् तत्र तत्र प्रतिबिंबे धावल्यापकर्षत्वारतम्येनाध्यस्यते एवं वस्तुनो निरति
 शयस्यैव स्वरूपानंदस्यांतःकरणप्रतिबिंबिततया साक्षात् नंदभावे प्राक्तनसंस्कृतसंपत्तधीनविषयवि
 शेषसंपर्कप्रयुक्तसत्त्वोत्कर्षापकर्षरूपसुद्धितारतम्यप्रयुक्तसुखरूपांतःकरणवृत्तिप्रतिबिंबिततया
 विषयानंदभावे च तमोगुरुणोपाक्षिमालिन्यतारतम्यदोषादपकर्षत्वारतम्येनाध्यस्यते इति संसारद ३२
 शयी प्रकाशमानेऽप्यानेदं ध्यत्वापकर्षत्वारतम्येन साति शयत्वाददृष्टिः। विद्योदये निखिलापकर्ष

ध्यासनिवृत्तेरारोपितसातिशयत्वापायात्कृत्वकृत्यतेति विशेषोपपत्तिर्निरतिशयप्रमगोचरतया प्रका
 शमानः साक्षात् नंदो नाहत एवेति। अन्ये तु प्रकाशमानोऽप्यानेदो नास्ति न प्रकाशत इत्यावरणानुभवा
 दाहत एव एकस्मिन्नपि साक्षिण्यसिद्ध्या कल्पितरूपभेदसंभवेन चैतन्यरूपेणावरणस्यानेदरूपे
 णावरणस्य चाविरोधान्। स्वरूपप्रकाशस्यावरणानिवर्तकतया प्रकाशमाने आवरणस्याविरोधाच्च।
 त्वदुक्तमर्थं न जानामीति प्रकाशमाम एवावर्णदर्शनात्। न च तज्ज्ञानाहतसामान्याकारावच्छेदेन वि
 शेषावरणमेवानुभूयत इति वाच्यं। अन्यावरणस्यान्यावच्छेदेन भावेति प्रसंगात्। न च सामान्यविशे
 षभावो नियामक इति तानि प्रसंग इति वाच्यं। व्याप्यभावातिरिक्तसामान्यविशेषभावाभावेन वद्विज्ञा
 नामीति धूमावरकाज्ञानानुभवप्रसंगात्। तस्माद्यदवच्छिन्नमज्ञानं प्रकाशते तदैव हतमिति प्रकाश
 मानेऽप्यज्ञानं युज्यते। आज्ञानं च यथा साक्ष्यं संविहाय चैतन्यमाहरोति एवमानंदमपि तत्तत्सुखरूपवृत्ति

ना

४१२

३३

चै३

मिति२

कवलीकृतं विहाये वा ह्येति स एवैष पिकानंदस्यावरणाभिवः। स चावरणाभीभवः प्रत्यूषसमये वा
 ह्यावरणाभिवत्कारणविशेषप्रयुक्तवृत्तिविशेषवशात्तरतमभावेन भवति। अतः स्वरूपानंदविषयानंद
 योर्विषयानंदानां च परस्परभेदसिद्धिरिति वदंति। सर्वथा साक्षिन्यस्यानादृतत्वादावरणाभिवार्थवृत्ति
 मनपेक्षेव तेनाहंकारादिप्रकाशनमिति तुल्यमेव। न चैवं कथमहंकारादिनामनुसंधानं। ज्ञानसूक्ष्मा
 वस्थारूपस्य संस्कारस्य ज्ञाने सत्ययोगेन नित्येन साक्षिणा तदाधाना संभवान्। अत्र केचिदाहुः। स्वसंस्पृष्टेन
 साक्षिणा सदाभास्यमानोहंकारस्तत्र - हृदादिविषयवृत्त्याकारपरिणतत्वावच्छिन्नेनापि साक्षिणाभा
 स्यत इति तस्या नित्यत्वात्संभवतिसंस्काराधानं घटादौ विषय इवा। न हि स्वाकारवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिणो
 वत्त्वगोचरसंस्काराधानं नियमोक्तिः। तथा सति वृत्तिगोचरसंस्कारा संभवेन वृत्तेरस्मरणप्रसंगात्। अत्र ३३
 वक्ष्यापत्तिवृत्त्यागोचरवृत्त्यंतरस्यानुव्यवसायनिरासेन निरस्तत्वात्। किंतु यद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये यत्

घटः

३३

स्वावच्छिन्नवृत्तिनेव२

काशतेतद्वृत्त्यातद्गोचरसंस्काराधानमित्येव नियमः एवं च ज्ञानसुखादयोऽतः कुर्याद्वृत्तयस्तत्रायः पिंडाद्युच
 रंतो विस्फुलिंगाद्वत्स्वावच्छिन्नेनानित्येन साक्षिणाभास्यत इति युक्तं तेष्वपि संस्काराधानं। यस्तु घटकाकारा
 धीत्तावद्वृत्तेर्वावभासयेत्। घटस्य ज्ञातता ब्रह्मचैतन्येनावभास्यत इति कूटस्थदीपोक्तो विषयविशेषणस्य
 ज्ञानस्य विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्याधमास्यत्वपक्षः। पशुतत्त्वपदीपिकोक्तो ज्ञानेकादीनामनवच्छिन्नमुद्रचै
 तन्यरूपनित्यसाक्षिभास्यत्वपक्षस्तयोरपि चैतन्यस्य स्वसंस्पृष्टापरोक्षरूपत्वावृत्तिसंसर्गोपशंभवाच्च इति त
 त्संस्पृष्टानित्यरूपसद्भावान्न तेषु संस्काराधाने काचिदनुपपत्तिरिति। अन्ये तु सुषुप्तावविद्याद्यनुसंधानमि
 द्वेयैकल्लिप्तामविद्यावृत्तिमहमाकारमंगीकृत्याहमर्थसंस्कारमुपपादयंति। न चास्मिपक्षे एतावतकालं
 इदमहंपश्यन्नेवासमिति अन्यज्ञानधाराकालीनार्हमर्थानुसंधानानुपपत्तिः। अवच्छेदभेदेन सुख
 उःखयोगपद्यवृत्तिद्वययोगपद्यस्याप्यविरोधेनान्यज्ञानधाराकालेप्यहमाकारो विद्यावृत्तिसंज्ञानसंभ

२३

का१ ३४
ए२

५५

वादिति। अपरेत्वहमंशवृत्तिरंतःकरणवृत्तिरेव कितूपासनादिवृत्तिवन्न ज्ञानं कृत्तत्कारणाजन्यत्वात्।
नहितत्रचक्रादिप्रत्यक्षकुरु संभवति न वलिंगादिनैवेति संधानसून्यस्याप्यहंकारानुसंधानदर्श
नात्। नापिमनःकरणंतस्योपादानात्तस्य क्वचिदपि करणत्वात्कृत्तेः। तर्ह्यहमर्थप्रत्यभिज्ञापिज्ञानं न स्या
दिति चेत्। न। तस्या अहमंशज्ञानत्वाभावे पितृशेस्मृतिकरणत्वेन कृत्तसंस्कारजन्यतया ज्ञानत्वात्।
अंशभेदेन ज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्ववर्णमात्वा प्रमाववच्च ज्ञानत्वाज्ञानत्वयोरपि अविरोधादित्याहुः। इ
तरेत्वहमाकारापि वृत्तिर्ज्ञानमेव मामहं जानामीत्यनुभवान्न। न च करणा संभवः अनुभवानुसारेण मन
स एवांत रीं डियस्य करणत्वस्यापि कल्पनादित्याहुः। एवं सति वात्यविषयापरोक्षवृत्तिना मेवावरणा
भिभावकत्वनियमः पर्यवसन्नः। ननु नायमपि नियमः शुक्तिस्तजस्तुले इदमाकारवृत्तेरज्ञानानभिभा
वश्चात्। अन्यथोपादानाभावे न रजतोत्पत्त्योगादिति चेत्। अत्राहुः। इदमाकारवृत्त्येदमंशज्ञाननि

जिगादिर

३४

वृत्तावपि शुक्तित्वादिविशेषांशज्ञाननिवृत्तेस्तदेवरजतोपादानं शुक्तित्वाद्यज्ञानेरजताध्यासस्य तद्ज्ञाने
तदभावस्यानुभूयमानत्वात्। अध्यासभाष्यटीकाविवरणे अनुभूयमानानुव्यव्यतिरेकस्यैवाज्ञानस्य र
जनाद्यध्यासोपादानत्वोक्तेः अतएव शुक्त्यंशोधिष्ठाने। इदमंश आधारः सविलासाज्ञानविषयोधिष्ठाने
अतदूपोपितदूपेणारोप्य बुध्नोस्फुरन्नाधार इति संक्षेपशरीरकेविवेचनादिति॥ अपरेत्विदं रजतमिती
दमंशसंभिन्नत्वेन प्रतीयमानस्य रजतस्येदमंशज्ञानमेवोपादानं। तस्य चेदमाकारवृत्त्यावरणशक्तिमा
त्रनिवृत्तावपि विक्षेपशक्त्या सह तदनुवृत्तेर्नोपादानत्वासंभवः जलप्रतिबिंबितदृशाधोयत्वध्यासे जीव
न्मुक्त्यनुवृत्तप्रपंचाध्यासे च सर्वात्मनाधिष्ठानसाक्षात्कारानंतरभाविन्यामावरणनिवृत्तावपि विक्षेपश
क्तिसहिताज्ञानमात्रस्योपादानत्वसंप्रतिपत्तेरित्याहुः। कचित्तार्किकचक्रवर्तिनृसीहभट्टोपाध्याया
स्त्विदं रजतमिति भ्रमरूपवृत्तिव्यतिरेकेण रजतोत्पत्तेः प्रागिदमाकारवृत्तिरेनास्तीति तस्याज्ञाननिवर्त

कसदसद्भावविचारंनिरालंबनंमन्यते। तथाहि न तावत्प्रमत्तमरूपवृत्तिव्यतिरेकेणोदमाकारादतिरनुभव
सिद्धाज्ञानद्वित्वाननुभवान्। न चाधिष्ठानसामान्यज्ञानमध्यासकारणमिति कार्यकल्यातस्यास्तत्कारण
त्वेमानाभावात्। न चाधिष्ठानसंययोगाभावेतरजाद्यनुत्पत्तिस्तत्रमानंततो दुष्टं दियसंययोगस्यैवाध्यास
कारणत्वप्राप्तेः। न च संययोगो न सर्वप्रमत्तमपि अधिष्ठानस्फुरणं तु स्वतः प्रकाशमाने प्रत्यगात्मन्यहंकारा
यध्यासमपि व्याप्नोतितीवाच्यं। तस्यापि घटाद्याध्यासाव्यापित्वा। घटादिप्रत्यक्षात्प्राक्तदधिष्ठानभूतनीरूप
ब्रह्ममात्रगोचरचाक्षुषधृत्यसंभवात्। स्वरूपप्रकाशस्य चावृत्तत्वात्। आवृत्तानावृत्तसाधारण्येनाधिष्ठा
नप्रकाशमात्रस्याध्यासकारणत्वे शुक्तीदमंशसंययोगात्प्रागपितदवच्छिन्नचैतन्यस्वरूपप्रकाशस्यावृ
त्तस्य सद्भावेन तदाप्यध्याससंययोगसामान्यहेतुः। प्रतिभासिकाध्यासे भिन्नव्याप्तिः ३५
ष्ठानप्रकाश इति नातिप्रसंगः। सामान्ये सामान्यस्य विशेषे विशेषस्य हेतुत्वौचित्यादिवाच्यं। एवमपि प्रा

तिभासिकशंखपीति मकूपजलनैल्याध्यासव्यापनात्। रूपावुपहितचाक्षुषप्रत्ययायोगेन तदानीं शंखादि
गतशोक्तेषोपलंभाभावेन चाध्यासात् प्राक् शंखादिरूपाधिष्ठानगोचरवृत्त्यसंभवात्। न च प्रतिभासिकेष्वपि
रजताध्यासमात्रेनिरुक्तो विशेषहेतुरास्तापि न वाच्यं। तथा सति संययोगात् प्राक् पीतशंखाद्यध्यासाप
संगा यतदध्यासे संययोगः कारणमिव श्यवक्तव्यतया तस्यैव सामान्यतः प्रतिभासिकाध्यासमात्रे लाघ
वात्कारणत्वसिद्धौ तत एव रजताध्यासकादाचित्कव्यापि निर्याहादधिष्ठानप्रकाशस्य सामान्यतो विशेष
घतो वाध्यासकारणत्वस्यासिद्धेः। ननु सादृश्यनिरपेक्षेध्यासंतरैः कारणत्वेपि तत्सापेक्षरजतादि सादृ
श्यभूतरूपविशेषादिविशिष्टवर्मिज्ञानरूपमधिष्ठानसामान्यज्ञानं कारणमवश्यं वाच्यं दुष्टं दियसंययो
गमात्रस्य कारणत्वे शुक्तिवर्दिगालेपिरजताध्यासप्रसंगात्। न च सादृश्यमपि विषयदोषत्वेन कारणमि
ति वाच्यं। विसदृशेपि सादृश्यप्रमेसत्यध्याससद्भावात्। जलधिसलिलपूरेहरेनीलशिलात्वाद्यारोपद

३६

शीनात्॥ न च तद्देतोरेवेति न्यायात्सादृश्यज्ञानसामग्र्येवाध्यासकारणमस्ति नित्युक्तं। ज्ञानसामग्र्या अर्थका
रणत्वस्य क्वचिदप्यदृष्टेः ततः सादृश्यज्ञानत्वस्यैवलघुत्वाच्च। न च स्वतः सुश्रेष्ठिषु भ्रकलधौतभृंगारगतै
पि स्वच्छे जल एव नैल्याध्यासः न मुक्ताफल इति व्यवस्थावद्वस्तुस्वभावादेव मुक्तौ रजताध्यासो नैंगालादा
विति व्यवस्थाननुसादृश्यज्ञानोपेक्षणादिवाच्यं। स्वतः पटखंडे पुंडरीकमुकुलत्वानध्यासे पितत्रैव कर्त
नादि घटिततदाकारे तदध्यासदर्शनेन तदध्यासस्य वस्तुस्वभावमनुबुरुध्य सादृश्यज्ञानभावाभावा
नुविधायित्वमिच्छयात्॥ अन्यथान्यदापि तत्र तदध्यासप्रसंगात् उच्यते। सादृश्यज्ञानस्याध्यासकारणा
त्वादेविशेषदर्शनप्रतिबद्धेषु रजताद्यध्यासेष्वेव तस्य कारणत्वं वाच्यं न तु तदप्रतिबध्येषु पीतशंखा
द्यध्यासेषु असंभवात्। विशेषदर्शनप्रतिबध्येषु वप्रतिबंधकतानसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमप्यवश्यं प्रति
बंधिकावाच्येति तत एव सर्वव्यवस्थोपपत्तेः किं सादृश्यज्ञानस्य कारणत्वकल्पनया। तथा हि रंगालादौ

३६

त्वक्

जिने

रु

तृ२

शु

स्तु

म३

संप्रयुक्ते तदपेक्षेयादिहैव विशेषदर्शनसामग्रीसत्त्वात् रजताध्यासः। मुक्तादावपि नीलभागादिव्या
पिवर्णः संप्रयोगे तत्सात्त्वात् तदधीर्गसिद्धराभागात् संप्रयोगे तदभावादध्यासः। तदापि मुक्तित्वरूपविशे
षदर्शनसामग्रीसत्त्वादनध्यासप्रसंग इति चेत्। नाध्याससमये मुक्तिरदर्शनाभावेन तत्पूर्वतत्सामग्र्य
भावस्य त्वयापि वाच्यत्वात्। न मसादृश्यतज्ञानरूपाध्यासकारणबोधेण प्रतिबंधात् तदा मुक्तित्वदर्शनसा
मग्र्यभावाभ्युपगमः। तव तथाभ्युपगमे नु घटकुटीप्रमातृवृत्तांत इति चेत्। समीपोपसर्पणानंतरं
जसादृश्यतपेवाकविकोदृश्यमानप्रवृत्तित्वोपलंभेन तस्य तत्सामग्रीप्रतिबंधकत्वासिद्धौ ह्यरत्नादि
दोषेण प्रतिबंधादाद्यंतकनीलपृष्ठत्वात्तिग्राहकासमवधानादात्सामग्र्यभावस्य वक्तव्यत्वात्। ए
वं जलधिजले निपतनीलरूपाध्यासप्रयोजकदोषेण हरेव्यंतकतरंगादियाहकासमवधानेन व
शोक्त्यजलपाशित्वादिविशेषदर्शनसामग्र्यभावाच्छिलातलत्वावध्यासः। विसृते पटे परिणहरूपविशे

शु

ध्या३

षट्दर्शनसामग्रीस - त्रुंडरीकमुकुलताध्यासः कर्तृनादिद्यदितदाकारतदभावात्तदः प्रासदिति॥ नन्वेवंकर
 स्पृष्टलोलराकलेतदीपनीलरूपविरोधदर्शनसामग्र्यभावात्तताध्यासः किं न मवेत्सा दृश्यज्ञानानपेक्षणा
 दिनिवेत। भवसेवकिं ताग्यादिपादेव्यावर्तकविशेषदर्शनसामग्र्यभावात्तदध्यासेनापिभाव्यमिति
 कविदनेकोध्यासेसंरापगोवदोभवति। कवित्वरजतपायेकोरागृहादौरजनाव्यासएवभवति। कवि
 त्सपि सादृश्यज्ञानेमुक्तिकादौ कदाचित्करणादौषाषभावेनाध्यासानुदपेपिनहान्तिः। तस्यान्नकार्यक
 ल्पेदमकारवृत्तिर्नाप्यप्रतिवध्येदमर्थसंयोगकारणकल्या। ततो भवंत्याएवेदं वृत्तेर्दृष्टेदिपसंप्रयोग
 कृमिताविद्यापरिणामत्वसमानकालरजतविषयत्वस्याप्यस्माभिरुच्यमातत्वात्। तत्रज्ञानसमानका
 लोत्पत्तिके प्रतिभासमानविपरिवर्तिनिर्जतेतस्यावीनसंप्रयोगाभावेपितत्तादात्म्याभ्यपेदमर्थसं ३१
 प्रयोगादेवतस्यापि वक्ष्यात्यत्वोपपत्तेश्च कृष्णारजंतं पश्यामीति याति भासिकरजतस्य स्वसंप्रयोगा

भावे। ववाकुषत्वात्तुभवात्। नवस्वसंप्रयोगाभावेदेववाधकान्नतच्चाकृषं नापि उष्टेदियसंप्रयोगतन्यमिदं
 वृत्तिसमकालं ज्ञानकारणस्येदियसंप्रयोगस्यार्थकारणात्वात्कान्तेः किं त्वंदं वृत्त्यनेतरभावितजन्यतद
 भिव्यक्तैसाक्षिरपध्यासात्तद्वा स्यात्। वात्तुषत्वात्तुभवत्तत्स्वभासकवैतन्याभिव्यंजकेदं वृत्तितनूक्तात्वे
 नपरंपर्याचक्षुरपेक्षामात्रेणोमिवाच्यं। तद्यासतिपीतशंखश्चमेचक्षुरनपेक्षाप्रसंगात्। तदितत्ररी
 खग्रहणेचक्षुरपेक्षारूपं विनाकेवलं शंखस्यचक्षुर्याद्यत्वातिश्रोत्रुभूयमानस्यशंखसेसर्गमात्रमध्य
 स्यनद्वितीतीतिमानुभवार्थमेवचक्षुरपेक्षेनिवाच्यं तद्यासतिशंखतत्संसर्गयोरपत्यकृत्वप्रसंगात्। नयन
 प्रदेशगतपितृपीतिमाकारवृत्त्यभिव्यक्तसाक्ष्यसंसर्गस्यतयोस्तदस्यत्वाभावात्। पीतिमसंसृष्टशंखगोचरे
 कवृत्त्यनभ्यपगमाच्च। नचनयनप्रदेशस्थस्यपितृपीतिश्रोदौषाक्षंरेवसर्गध्यासो नोपेयने किं नयन
 रश्मिभिः सह निर्गतस्यविषयव्यापिनस्तस्यतत्रसंसर्गध्यासः। कुसुंभारुणितद्वकौ सुंभद्वर्तिसंभवति

तदाकारवृत्तौमिव्यक्तसाक्षिसंसर्गतस्यविषयइतिवाच्यं। तथासनिखुवसीलिप्तइवपित्तोपहतनयनेनवीक्ष्य
माणेशखेतदितरेषांवीतिमधीषसंगात्। नचसपीतिमीपेगृहीतएवदूरेगृहीतंशक्यःविहायसुनभोद्रेन्या
ध्यारेचपर्युत्पतन्निहंगमइव। इनरेषांचसमीपेनग्रहणमितिवाच्यं। इतरेषामपितवकुर्निकटन्यस्तच
कुषांपीतिमसांप्पसत्वेनतद्ग्रहणस्यदुर्वीरत्वात्। एवमप्यतिधवलसिकनामयतलप्रयददृष्टनदीजल
नैल्याध्यासेरक्तवस्त्रेष्ठनिशिचंदिकायांनैत्याध्यासेचातुभूयमानारोपस्यवक्तु। मशक्यत्वेनतत्रनैल्य
संस्पृष्टाधिष्ठानगोचरचाक्षुषवृत्त्यनभ्यपगमेचक्षुरनुपयोगस्यदुःपरिहरत्वाच्च। अनास्वादितित्तिक्कर
सस्यवालस्यमधुरेतिक्ततावमासोजन्मांतरातुभवसंस्कारहेतुकइतिप्रतिपादयतायंचपादिकायंपेन
खरूपतौधस्यमानस्येवतिक्करसस्येदियकत्वस्फुटीकरणाच्च। अन्यथातत्ररसनव्यापारापेक्षातुपयक्तैः
। तस्मादुदाहृतनैल्याध्यासस्थलेष्वधिष्ठानसंप्रयोगादेवतदोचरचातुषवृत्तिसमकालोदयेऽध्यासस्तस्यावृ

तिसमकालोदयेऽध्यासस्तस्यावृत्तेर्विषयइतितस्यचातुषलमभ्यपगंतव्यं। रूपंधिनाकेवलाधिष्ठानाविषयचा
क्षुषवृत्त्यसंभावात्। अधिष्ठानगोचरवृत्त्यभावेवजविषयचेतन्याभिव्यक्तभावेनजलतदध्यासनेल्यादीनांत
द्रास्यतायोगात्। तिकरसाध्यासस्थलेष्वधिष्ठानाध्यासयोरेकेदिययात्यत्वाभावात्त्वर्गिंदियजन्याधिष्ठान
गोचरवृत्त्यातदवच्छिन्नचेतन्याभिव्यक्तौपिचोपहतरसनसंप्रयोगादेवतत्तित्तिक्करसाध्यासस्तन्माविषयरा
सनवृत्तिस्त्वसमकालसुदृतीनितित्तिक्करसस्यरासनत्वमभ्यपगंतव्यं। त्वर्गिंदियजन्याधिष्ठानगोचरवृत्त्यमि
व्यक्तचेतन्यभास्येतिक्करसेपरंपरसनोपयोगाभावेननत्रकथमपिप्रकारांतरेणरासनत्वानुभवसमर्थना
संभवान्। तथैवरजतस्यापिचाक्षुषत्वोपपत्तेःपश्यामीत्यनुत्तवोनबाधनीयः। नचांसयुक्तस्परजतस्य
चाक्षुषत्वेषत्यहमात्रेविषयेदियसंनिकर्षःकारणंद्वयप्रत्यक्षैतत्संयोगःकारणोरजतप्रत्यक्षैरजतसं
योगःकारणमितिगृहीतानेककार्यकारणनियमभंगःस्यादितिवाच्यं। संनिकर्षत्वस्यसंयोगावन्तुगतस्ये

३७

कस्याभावेनाद्यनियमासिद्धः॥द्वितीयनियमस्यनेपापिकरीत्यातमसीवसंयोगायोग्येकविदद्वयेपिउच्यतावा
समंभवादवहारदृष्ट्यापड्यत्वाधिकरणंतद्विषयत्वेनप्रातिभासिकरततेउच्यत्वस्याधिष्ठानगतस्यैवेदंतव
दध्यासात्प्रतीत्यभ्युपगमेनवद्वितीयनियमाविरोधात्॥द्वितीयनियमरूपसामान्यकार्यकारणभावातिरे
केणविशिष्यापिकार्यकारणभावकल्पनायांगोरचपराहृतत्वेनतृतीयनियमासिद्धेः॥यत्सामान्येयत्सामान्यं
हेतुरितिन्ययस्यविषयवीजांकुरीदौसामान्यकार्यकारणभावाभ्युपगमेवीजांतरादंकुरांतरोत्पत्त्यादिप्रसंगः
तद्विषयत्वेनततो जागत्स्त्वनायमानविशेषकार्यकारणभावासिद्धेः॥नवात्रापिउच्यप्रत्यक्षेसंयोगःकारण
मितिसामान्यनियममात्रोपगमेयसंयोगादन्यद्व्यप्रत्यक्षापत्तिरित्यतिप्रसंगोस्तीतिवाच्यं॥तद्व्यसंयोगः
करणमितिनियमाभ्युपगमात्॥अन्यथातृतीयनियमेप्यतिप्रसंगस्यडुर्वीरत्वात्॥तस्यान्नात्तिल्लूत्रनियम ३७
मभंगः॥किंचात्रलूत्रनियमभंगेपिनदोवः॥इदंजलंपरपामानीलंजलंपखामीत्यादेरनन्ययासिद्धस्यानुभ

भवस्यप्रथममृहीतानामपिप्रत्यक्षमात्रेविषयसंनिकर्षःकारणमित्यादिनियमानां व्यावहारिकविषयेसंको
चकल्पनंमंतरेणोपपादनासंभवात्॥नचैवंसतिप्रमायांसंनिकर्षःकारणंनप्रमदत्यपिसंकोचकल्पनासं
नितुष्टस्यैवदेशांतरस्यस्यैवरजतस्यैहारोपापत्तिरित्यभ्युपगमात्तिचादप्रसारेकाभ्युपिब्यक्तवेतन्यावकु
ठनमून्यस्यदेशांतरस्थरततस्यापरोभ्यानुपपत्तेः॥यातिबाधातुयपत्यादिभिर्भ्रमविषयस्यानिर्वचनीयत्व
सिद्धेःआनवाधिष्ठानसंप्रयोगमात्रात्प्रातिभासिकस्यैदियत्कोकपगमेयुक्तिरजताध्याससययेतत्रैवकालांत
रेध्यासनीयस्यरंगस्यापिचाभुषत्वकुतो नस्यादितिवाच्यं॥रजताध्याससमपेरंगरजतसाधारणवाकविम
दर्शनाविरोधेपिपतोरगादिरूपपुरुषदोषाभावादितस्तत्रदानेरंगध्यासस्ततएवमपातद्विषयनृत्त्यनु
दपस्याप्यप्युपगमात्॥तस्मादिदमंरंसंभिन्नरजतगोवराएकैववृत्तिरिदियजन्यानततःप्रागिदमाकाराव
त्तिरितिनात्रैवेयमज्ञाननिवर्तकत्वसदसद्भावत्रिंताकार्पणि॥अन्येत्वधिष्ठानज्ञानमव्यासकारणमितिदमाका

रोहतिमुपेत्यतदभिव्यक्तेनैवसाक्षिणातदध्यस्तस्मिन् जगदवभाससंभवात्तद्भासवसाक्ष्यभिर्यतिक्रान्तपैवेदं नृत्पार
 जतविषयसंस्काराधानोपपत्तेस्त्वजगत्कारवृत्तिर्व्यतिमन्यते। ज्ञानदपपक्षेदमित्येकावृत्तिरव्यासकारणाभ्र
 तादृशजगत्तद्वितीयावृत्तिरध्यस्तजगदविषया। नन्विदमंशविनाध्यस्तमात्रगोचरासा। रदं रजनं जानामीति
 स्याददमयतादात्म्यापत्तस्त्वजगदविषयत्वा नुमवादितिकेचित्। अन्येतपयेदं मंशवच्छिन्नवैतन्यस्याविधार
 जगत्कारेण विवर्तते एवमिदमंशविषयवृत्तिज्ञानावच्छिन्नवैतन्यस्याविधारजगत्तामाभासाकारेण विव
 र्तते नन्विदमंशवृत्तिवदनध्यस्तजगत्ज्ञानमस्ति। तथावरजतस्याधिष्ठानगतेदंतसंसर्गभानवत्तज्ञानस्या
 पधिष्ठानगतेदं विषयत्वसंसर्गपानोपपत्तेनैतत्तद्व्यापीदं विषयत्वमभ्यपगतव्यं। नवरजतत्ववदध्यस्तस्य
 रजतेदंतसंसर्गस्य रततज्ञानगोवरत्वात्तत्प्रतियोगिन इदंतस्यापितद्विषयत्ववक्तव्यमिति वाच्यं। स्वता ४०
 त्म्याग्रयस्येदंतविषयत्वादेव तस्य तसंसर्गविषयत्वेति प्रसंगाभावात्। नवाधिष्ठानाध्यासयोरेकस्मिन्ता

नेषकाशनियमस्य संभावनाभाष्यविचरणे प्रतिपादनानेकवृत्तिविषयत्वं वक्तव्यमिति वाच्यं। इति भेदे
 पीदमाकारवृत्त्यभिव्यक्ते एकस्मिन्साक्षिणितयोः प्रकारोपगमादित्याहुः। ननु सर्वपदापीनासाक्षिप्र
 कारादेव प्रकारोपपत्तेः। किं ह्यस्याद्यदिविषयसंस्काराधानाकपपन्नयतदपेक्षणेपित्तिनिर्गमभ्य
 पगमोच्यर्पः परोऽस्य लङ्वा निर्गमवृत्त्यवच्छिन्नसंज्ञिणेव घटादेरपि प्रकारोपपत्तेः। न च तद्यासति
 परोऽपरोऽहवैलक्षण्यानुपपत्तिः शब्दानुमित्योऽपि विचारणविरोधप्रयुज्यते धैजात्यादेव तदुपप
 त्तेः॥ अत्र केविदाहुः प्रत्यक्षस्थले विषयाधिष्ठानतपातदवच्छिन्नमेवैतन्यं विषयप्रकारासाक्षात्तादात्म्य
 रूपसंबंधसंभवेस्वरूपसंबंधस्यान्यस्य वाक्यनायोगादिति तदभिव्यक्त्यर्थयुक्तो वृत्तिनिर्गमाभ्यपग
 मापरोऽहस्थले व्यवहितेवत्वाद्दो वृत्तिसंसर्गयोगादिंदियवदत्वयव्यतिरेकालिनो वृत्तिनिर्गमद्वारस्या
 नुपलेभाह्यनिर्गतवृत्तावच्छिन्नवैतन्यमेव स्वरूपसंबंधेन विषये गोवशमगत्याभ्यपगम्यतइति। अन्ये

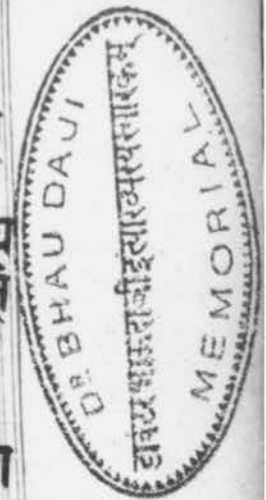
त्वहंतंकारसुखडःखादिप्रापरोह्यंसाह्यवैतन्यसंसर्गिषु क्लमसिति घटावोवविषयसंसृष्टमेवचैतन्य
मापरोह्यहेतुरितितदभिव्यक्तयेवृत्तिनिर्गमंसमर्थयंते। इतरेतु राक्षुमानानगतेभ्यः प्रत्यक्षावगतेस्य
ष्टतातावदनुभूयते। नहिरमालरसपरिमलीदिविशेषेरीतवारमात्रोपदिष्टेपिप्रत्यक्षावगतइवस्पष्टता
स्ति। तदनंतरमपि कथंतेदितिज्ञासानुवृत्तेः। नवशब्दान्माधुर्यादिमात्रावगमेपिरसालमाधुर्यादिवृत्त्यवा
तरजातिविशेषवाविशब्दाभावात्तत्सत्वेपिमे। ज्ञातस्याशुहीतसंगतिकत्वाच्चद्वादसाधारणाजातिविशेषा
वच्छिन्नमाधुर्यावगमोनास्तीतिज्ञासानुवृत्तिर्युक्तेतिरंक्च। रसालेसर्वातिराथीमाधुर्यविशेषोसीत्य
स्याच्छब्दात्तद्गतावांतरजातिविशेषस्यायवगमान्। नत्यपरावृत्तंभंविशेषंविहायान्यगमंविशेषंतव
बोधयनिअप्रामाण्यापत्तेः। तवतद्गतमेवविशेषंविशेषद्वेनसामान्येमरूपेणबोधयतिनविशिष्येति
ज्ञासेतिवाच्यं। प्रत्यक्षेणापिमधुररसविशेषणस्यजातिविशेषस्यस्वरूपतएवविषयीकरणोन्नजाति

विशेषगतविशेषगतविशेषांतरविषयीकरणाजिज्ञासानुवृत्तिप्रसंगात्। तस्मात्प्रत्यक्षाद्येभिव्यक्तापरो
रोह्यंकरसेचैतन्याचकुठनात्स्पष्टताजिज्ञासानिवर्तनहमाशब्दादिगम्यतदभावादस्पष्टमेभिव्यवस्था
न्यरूपगंतव्या। अतएवसाक्षिवेद्यस्यमुखाद्येस्पष्टताशब्दवृत्तिवेषस्यापिब्रह्मणोमननादेः प्रागज्ञाना
निवृत्तावस्पष्टतातदनंतरं तन्निवृत्तौस्पष्टतेतिवृत्तिनिर्गममुपयादपति। नन्वेतावताविषयावरकाज्ञा
ननिवृत्त्यर्थंवृत्तिनिर्गमहृत्कृतं तदयुक्तं विषयावच्छिन्नवैतन्यगतस्यतदावरकाज्ञानस्यनिर्गतवृत्त्यानि
वृत्त्यपगमेप्यनतिप्रसंगात्। तवतयासतिदेवदत्तीयषदज्ञानेपतदत्रोपघटाज्ञातस्यापिनिवृत्तिप्रसंगः
। तमानविषयत्वस्यप्रत्तात्। अहमर्थविषयचैतन्यतिष्ठयोर्ज्ञानाज्ञानयोर्भिन्नाश्रयत्वेनवयोर्विरोधेसमा
नाश्रयत्वस्यातंत्रादिवाच्यं। समानाश्रयविषयत्वंज्ञानाज्ञानयोर्विरोधप्रयोकमंगीकृत्यवृत्तिनिर्गमाभ्य
पगमेपिदेवदत्तीयघटवृत्तेर्यज्ञदत्तीयघटाज्ञानस्यचघटावच्छिन्नचैतन्येकाश्रयत्वशान्तिप्रसंगनादवस्थे

नयदज्ञानं यं पुरुषं प्रतियद्विषयावरकतत्तदीयतद्विषयकज्ञाननिवर्त्यमिति पृथगेव विरोधप्रयोजकस्य
वक्तव्यतया समानाश्रयत्वस्यानपेक्षणाह। अत्राहुः। इति निर्गमानुपगमे ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधप्रयोज
कमेतु निरूपं। पदज्ञानं यं पुरुषं प्रतीत्याद्यक्तमिति चेत्। न परोक्षज्ञानेनापि विषयगताज्ञाननिवृत्तिप्रस
गात्। अपरोक्षत्वमपि निवर्तकज्ञानविशेषयामिति चेत्। किंतु परोक्षत्वं न तावज्जातिः। दंश्यमासीदि
तिसंस्कारोपनीतदंडविशिष्टपुरुषविषयस्य चाक्षुज्ञानस्य दंडं शेषितसत्त्वे तत्रापि विषयगताज्ञान
निवृत्त्यायात्। दंडं साक्षात्करोमीति तदंशोपपत्त्यनुभवापत्तेः। अननुभवेऽपि संस्कारसंनिकर्षपरि
कल्पेऽपि संनिकर्षजन्यतया नत्रकाल्पनिकापरोक्ष्योपगमेऽनुमित्यादावपिलिङ्गज्ञानादिकं संनिक
र्षपरिकल्प्यतदंगीकारापत्तेः। दंडं शेषोपरोक्षासत्त्वे तु तस्य जातित्वायोगाज्जातेर्याप्यवृत्तित्वनिय
मात्। तदनियमेऽप्यवच्छेदकोपाधिभेदानिरूपणेन तस्याप्यवृत्तिजातित्वायोगाच्च। नाप्यपाधिसिद्ध

निर्वचनात्। इदं ज्ञानं त्वमिति चेत् तत्साक्षिप्रत्यक्षा व्यापनात्। अनुमिति शब्दज्ञानोपनीतगुरुत्वादिवि
शिष्टघटप्रत्यक्षे विशेषणं शास्त्रव्यापनाच्च। कारणतराभावेन न दंशोपरोक्षेऽप्यपनयसहकारी सामर्थ्या
दिद्विषयेऽप्येव मनकत्वात्। अनुगतजन्यतावच्छेदकाग्रहेणारेकेऽपि द्विषयजन्यत्वस्य दुर्ग्रहत्वाच्च तद्गृहेण
स्येव प्रथमप्रतीतस्यापरोक्षरूपत्वोपपत्तौ प्रत्यक्षाऽनुभवायोग्यस्येद्विषयजन्यत्वस्य तद्योग्यापरोक्षरू
पत्वकल्पनायोगात्। एतेनैद्विषयसंनिकर्षजन्यत्वमापरोक्ष्यपनयसहकृतैद्विषयजन्यपरोक्षं शेषं च न सं
निकर्षजन्यत्वमनुमितावप्यपनीतभावः न सत्त्वेन प्रामाण्यांतरसाधारणस्योपभयस्यासंनिकर्षात्। तादि
त्यपिशंका निरस्ता। संयोगादिसंनिकर्षाणामनुगमेनाननुगमाच्च। यत्र वाभिमतमापरोक्ष्यं तदेव ममा
प्यस्त्विति चेत्। न। तस्य शब्दापरोक्षनिरूपणप्रस्तावेऽपि पाद्यस्य तत्रैव दर्शनीयमारीत्याऽज्ञानानिवृत्ति
प्रयोजकत्वेन तन्निवृत्तिप्रयोजकविशेषणभावायोगात्। तस्मात्तरतिशोकमात्मविदिशतस्य ब्रह्मज्ञान

स्य मूलाज्ञानाश्रयभूतसर्वोपादानब्रह्मसंसर्गनियतस्य मूलाज्ञाननिवर्तकत्वादेरियकवृत्ततद्दिंदियस
 त्रिकर्षसामर्थ्यात्तद्विषयावच्छिन्नचैतन्यसंस्तराण्येतद्विनिर्गममुपेत्याज्ञानाश्रयचैतन्यसंसर्ग
 नियतत्वं निवर्तकज्ञानविशेषणं वाच्यं। तथा च यदज्ञानं यं पुरुषं प्रतियद्विषयावरकं तत्तदीयतद्विषय
 तदज्ञानाश्रयचैतन्यसंसर्गनियतान्मलाभज्ञानमिव तर्पमिति ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधप्रबोधनकनिरूपितं
 भवति। न चैवं सति नाडीहृदयस्वरूपगोचरशब्दज्ञानस्याप्यज्ञाननिवर्तकत्वप्रसंगः। तस्य कदाचिदर्थ
 संपन्ननाडीहृदयान्तरवस्तुसंसर्गसंभवेपि विषयसंसर्गविनापि शाब्दज्ञानसंभवेन तत्संसर्गनियता
 त्मलाभत्वालाभात्। तस्माद्ज्ञानाज्ञानविरोधनिर्वाहयवृत्तिमिर्गमो वत्त्वमिति। अन्ये तु विषयगताज्ञा
 नस्य लाघवात्समानाधिकरणज्ञाननिवर्तकत्वसिद्धौ वृत्तिनिर्गमः फलतीत्याहुः। अपरे तु बाह्यप्रकाश
 स्य बाह्यतमो निवर्तकत्वं सामानाधिकरण्ये सत्ये वदृष्टमिति दृष्टानुरोधाद्वृत्तिनिर्गमः सिध्यतीत्याहुः। के

चित्तावरणाभिभवार्थवृत्तिनिर्गमानपेक्षायामपि चिदुपरागार्थमप्युच्यते चैतन्यस्य विषयप्रकाशकब्रह्मचैतन्या
 भेदाभिव्यक्त्यर्थवातदपेक्षेत्याहुः। अथ किंप्रमाणकोपं जीवब्रह्मणोरभेदः यो वृत्त्याभिव्यज्येत। वेदीतप्रमा
 णाक इति घंटाघोषः। सर्वेपि वेदाता उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादितात्पर्यलिङ्गेर्विमृश्यमानाः प्रत्यगभि
 न्नैब्रह्मण्यद्वितीये समनुयंति। यथा चायमर्थस्तथा शास्त्रस्य समन्वयाध्यायेष पंचितं विस्तरभयान्नै
 ह प्रदर्शयतेः॥ ४३ ॥ इति शास्त्रसिद्धांतलेशसंग्रहे प्रथमः परिच्छेदः॥ ४३ ॥ ॥ ४३ ॥ अथ कथं
 महितीये ब्रह्मणिवेदातानां समन्वयः प्रत्यक्षादिविरोधादिति चेन्न। आरंभणाजिकरणोदाहृतिश्रुति
 युक्तिभिः प्रत्यक्षाधिगम्यस्य प्रपंचस्य ब्रह्मनिवर्तकत्वात्तया मिथ्यात्वावगमान्। ननु नश्रुति युक्तिभिः प्रपं
 चस्य मिथ्यात्वं प्रत्यापि उंशक्यते घटः सन्नित्यादि घटादिसत्त्वग्राही प्रत्यक्षादिविरोधात्। अत्राहुस्तत्त्वमु
 द्दिकारादयः। न प्रत्यक्षं घटपदादितत्त्वं वाह्याति किं त्वधिष्ठानत्वेन घटाद्यनुगमनं सन्मात्रं। तथा च प्रत्यक्षम

पिसङ्ख्यब्रह्माद्वैतसिद्ध्यनुकूलमेव। तथा स्मृतिसत्सदित्येव प्रत्यक्षस्यानुवृत्तयः सन्नित्यादिप्रत्यक्षं इन्द्रियान्व
यव्यतिरेकादुविधायीति चेन्न। यथा भ्रमेष्टिदंशस्याधिष्ठानस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणमिन्द्रियान्वयव्यतिरेकव्यो
क्तत्रैवोपेक्षयः रजतांशस्यारोपितस्य भ्रान्त्या प्रतिभासस्तथा सर्वसन्मात्रस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणं तत्रैवेन्द्रियव्या
पारः। घटादिभेदवस्तुप्रतिभासो भ्रान्त्येकपगमात्। ननु तद्दिह बाधादर्शनात् तथाभ्यपगमएव निर्मूलत्वा
त्ति चेत्। न। बाधादर्शनेऽपि देशकालव्यवहितवस्तुवद्वयादिभेदवस्तुनः प्रत्यक्षायोग्यत्वस्यैव तत्र मूलत्वा
त्। तथाहि। इन्द्रियव्यापारानंतरं प्रतीयमानो घटादिः सर्वतोभिन्नएव प्रतीयते तदा तत्र घटादिभेदे संशयवि
पर्ययादर्शनात्। यत्रापि स्फुटत्वादौ पुरुषत्वादिसंशयस्तत्रापि तद्व्यतिरिक्तो भेदोऽसंदिग्धाविपर्यस्तत्वा
त्प्रकाशतएव। भेदस्य तत्प्रतियोगिसहोपलंभनियमवतोन प्रत्यक्षेण ग्रहणं संभवति देशकालव्यवधौ ४४
नेनासन्निकृष्टानामपि प्रतियोगिनां संभवात्। भेदज्ञानं मतियोग्यं संस्कारपेक्षणा स्मृतिरूपमस्तु प्रत्य

मिज्ञानमिव तत्तांश इति चेन्न। तथापि भेदगतप्रतियोगिवेशिष्टांशो तदभावात्। न च कनकाचलो भेदप्रतियो
गीवस्तुत्वादिति भेदप्रतियोगिवेशिष्टा गोचरादुमित्यातत्संस्कारसंभवः भेदज्ञानं विनानुमानं प्रवृत्त्ययो
गेनान्माश्रयापत्तेः। पक्षसाध्यहेतुपशूनाद्यभेदभ्रमे सति सिद्धसाधनादिनानुमानाप्रवृत्त्या तदभेदज्ञान
विद्यतनीयस्य तद्वैदज्ञानस्यापेक्षितत्वात्। अस्तु तर्हि भेदांश इव प्रतियोगिवेशिष्टांशोऽपि प्रत्यक्षत्वमिति
चेन्न। प्रतियोगिनोऽप्रत्यक्षत्वे तद्वैशिष्ट्यप्रत्यक्षायोगात्। संबंधिद्वयप्रत्यक्षं विना संबंधप्रत्यक्षासंभवात्।
तस्मात्प्रत्यक्षायोग्यस्य प्रतियोगिनो भ्रान्तिरूपः प्रतिभास इति तदेकवित्तिवेद्यत्वनियतस्य भेदस्य भेदस्य भे
देकवित्तिवेद्यत्वनियतघटादेशं प्रमेकविषयत्वात् प्रत्यक्षं निर्विशेषसन्मात्रात् तद्वैतसिद्ध्यनुकूलमिति
। न्यायस्तु धातुतत्त्वाद्गुः। घटादरेन्द्रियकत्वेऽपि सन्नटत्वादि रधिष्ठानसत्तात्तुवेध इति न विरोधः। एवं नी
लो घट इत्यादिरधिष्ठाननैल्यानुरोधः किं न स्यादिति चेन्न श्रुत्या सङ्ख्यस्य वस्तुनो जगदुपादानत्वमुक्तवि

रोधात्सर्वसमतमिति तदनुरोधेनैव सन्धटइत्यादिप्रतिभासोपपत्तौ घटादावपि सत्ता कल्पने गोरवे । तस्य रूपा
दिहीनत्वात्त्रैल्यदिकं घटादावेव कल्पनीयमिति वैषम्यादिति ॥ संक्षेपशरीरिकाचार्यास्त्वाहुः ॥ प्रत्यक्षस्य
घटादिसत्त्वयाहित्वेपि पराविषयस्य प्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदकत्वलक्षणप्रामाण्याभावात्तद्विरोधेनाहैतश्च
त्यादिबाधशंका अज्ञातबोधकं हि प्रमाणं न च प्रत्यक्षादिविषयस्य घटादेरज्ञातत्वमस्ति जडे आवरणाकृत्या
भावेनाज्ञानविषयत्वानभ्यपगमात्तत्रैवकाशतया सत्ता प्रकाशाबहौ वाज्ञानविषय इति तद्वोधकमेव तत्त्वा
वेदकं प्रमाणतदेव प्रामिति विषयः । अतएव शक्तिरप्यात्मावा अरे इष्टं च इत्यात्मान एव प्रमेयत्वमिति निय
कृति न हि इष्टं च इत्यनेन दर्शनं विधीयते प्रमाणपरतंत्रस्य विद्यगोचरत्वाशक्तिं त्वाऽत्मादर्शनाहं इत्य
ज्ञातत्वादात्मन एव प्रमेयत्वमुचितं नान्यस्येति नियम्यत इति । केचित्तु घटादिसत्त्वयाहिताः प्रत्यक्षस्य प्रा
माण्ये ब्रह्मप्राणाभ्युनतावगमेपि तद्वाद्यसत्त्वमनुगतप्रत्ययात्सत्ताजातिरूपं वा इहेदानीद्यदोस्तीति देश

कालसंबंधप्रतीतेस्तत्र देशकालसंबंधरूपं वानास्ति घटइति स्वरूपनिषेधप्रतीतेर्घटादिस्वरूपरूपं चापर्यवस्य
तितत्त्वमिथ्यात्वेन न विरुध्यते न हि मिथ्यात्ववादिनापि घटादेः स्वरूपं वा तस्य देशकालसंबंधो वा तत्र जात्यादिकं
वानाभ्यपगम्यते किं तु तेषामबाध्यत्वं न चाबाध्यत्वं सत्यं कयात्यामिति वाच्यं कालत्रयेपि नास्य बाध इति वर्त
मानमात्रग्राहिण प्रत्यक्षे गृहीतुमशक्यत्वादित्याहुः । अन्यौ च बाध्यत्वरूपसत्यत्वस्य प्रत्यक्षग्राह्यत्वेपि
प्राणावैसम्यं तेषामेष सत्यमिति प्रधानमूतप्राणग्रहणोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्रपंचस्य ब्रह्मणा सत्यत्वा
त्कर्षापकर्षप्रतीतेः । सत्यत्वे चाबाध्यत्वरूपे सर्वदेवाबाध्यत्वं किंचित्कालमबाध्यत्वमित्येवं विधौ कर्षापक
र्षविना राजराजो मन्मथमन्मथ इत्यादिशब्दात्पर्यगोचरनियंतृत्वसौंदर्यादीनामिव भूयो विषयत्वात्प
विषयत्वादिरूपोत्कर्षापकर्षसंभवादिभ्यः । तरेण तत्संभवेपि प्रपंचस्य ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वकृत्यं तरे कथ्यीदु
त्कर्षापकर्ष एव पर्यावसा माच्च प्रत्यक्षग्राह्यं घटादिसत्त्वयावद्ब्रह्मज्ञानमबाध्यत्वरूपमिति न मिथ्यात्व

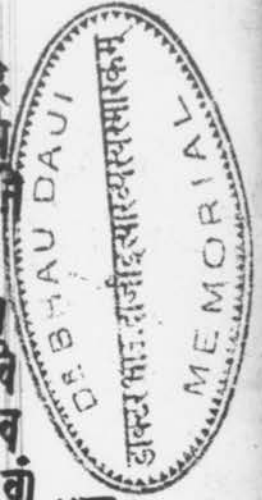
श्रुतिविरोध इति आहुः। अपरे तु पंचस्य सत्यमिथ्यात्वग्राहिणोः श्रुतिप्रत्यक्षयोर्विरोधेऽपि दोषशंका कलं
 कितात्पथमपठतां कान्निदेवित्वादपक्षे दन्यायेन परत्वाच्च श्रुतिरेव बलीयसी प्राबल्यमागमस्यैव जात्याते
 पुत्रिष्ठस्मृतमिति स्मरणाच्च। न च वेदैकगम्यार्थविषयकमिदं स्मरणं। तत्र प्रत्यक्षविरोधशंकाः भावेन शंकि
 तप्रत्यक्षविरोध एव वेदार्थवेदस्य प्राबल्योक्तोचित्वात्। तलवदृश्यते व्योमस्वद्योतो ह्यवडिव। न तलं वि
 द्यते व्योमि न स्वद्योते कुताशनः। तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टेऽपि युक्तमर्थं परीक्षितुं। परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान्न धर्मात्परिही
 यत इति नारदस्मृतौ साक्षिप्रकरणे प्रत्यक्षदृष्टस्य प्रत्यक्षमविश्वस्य प्रमाणोपदेशादिभिः प्रक्षणीयत्वप्रति
 पादनाच्च। न हि नभो नैल्पप्रत्यक्षनभसः शब्दादिषु पंचसु शब्दैकगुणात्प्रतिपादकागमोपदेशमंतरेण प्रत्य
 क्षादिनाशमपवादुं। न च नभसि समीपे नैल्पानुपलभादरेतद्दीर्घत्वदोषजन्येति निश्चयेन तदाधः। हरे नै
 ल्यदर्शनात् समीपे तदनुपलभस्ति हि नावगुंठनात् पभवत्समीप्यदोषजन्य इत्यपि संभवात्। अनुपलभ बला

नभो नैल्पमव्याप्य वृत्तीत्यपपत्तेः। नापि हरस्तस्य युसो यत्र भू संनिहिते नभः प्रदेशे नैल्पधीस्तत्रैव समीपगतस्य
 तस्या नैल्पबुद्धेरभावप्रत्यक्षेण बाधः। उपरिस्थितस्यैव नैल्पस्याधनक्षत्रादेरिव दूरत्वदोषाद् सन्निधानाभास
 इत्यपपत्तेः। एथिव्यादिषु संकीर्णतया प्रतीयमानानां गंधादीनामुपलभ्यास्तु चेदं धंकेचिद्वयुरनेपुणाः।
 एथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुं च संश्रितमित्यादिभिर्गमैरेव व्यचस्थायावक्तव्यत्वेन प्रत्यक्षेण दागमप्राबल्य
 स्य निर्विशंकत्वाच्च। न त्याजानसिद्धं जलोपष्टं भादिगतं गंधादिप्रथिवीगुण एव गंधोनजलादिगुण इत्यादि
 रूपेण स्मदादिभिः प्रत्यक्षेण शक्यं विवेचयितुं। एथिव्यादीनां प्रायः परस्परसंस्पृष्टतयान्यगुणस्यान्यत्रा
 प्यवभासः संभवतीति शंकितदोषप्रत्यक्षंतत्रागमेन शिष्यत इति चेत् हिं इहापि बहुप्रपंचयोरुपादानोपादेय
 भावेन परस्परसंस्पृष्टतयान्यधर्मस्यान्यत्रावभासः संभाव्यत इति शंकितदोषप्रत्यक्षः। अस्ति भातिषियं रूपं
 नामेचेत्यंशपंचकं। आद्यत्रयं बहुरूपं जगद्वृत्तं तोदयमिति वृद्धोक्तप्रकारेणागमेन व्यवस्थाप्यतामिति त्व

ल्यं। नचैवमुपजीव्यविरोधः। आगमप्रमाणेन वर्णपदवाक्यादिरूपं शब्दप्रत्यक्षमुपजीव्यतत्सत्यत्वं शोपमर्द
नादित्याहुः। नन्वागमस्य प्रत्यक्षाद्वलीयस्त्वियजमानः प्रस्तरइत्यत्र प्रत्यक्षाविरोधाय यजमानशब्दस्य प्रस्तर
रेगोणीवृत्तिर्न कल्पनीया तया सोमेन यजेतेत्यत्रैव अधिकरणेनाश्वयेयागे इष्टसाधनत्वं सोमलतायां या
गसाधनत्वं च बोधनीयमिति व्यापारभेदेन वाक्यभेदापत्तेः सामानाधिकरण्येनाश्वयेवक्तव्ये प्रत्यक्षाविरो
धाय सोमवता यागेनेति मत्पर्यलक्षणान कल्पनीया उभयत्रापि सत्यपि विरोधप्रत्यक्षविरोधे तदनादृत्यागमे
न वलीयसा प्रस्तरे यजमानाभेदस्य यागे सोमाभेदस्य च सिद्धिर्न संभवादिति चेत्। अत्रोक्तं भाष्ये तीनिबंधोतात्प
र्यवती श्रुतिः प्रत्यक्षाद्वलीयतीति श्रुतिमात्रं मंत्रार्थवादानां श्रुतिद्वारभूतेर्थे वाक्यार्थद्वारभूतेर्पदार्थइवन
तात्पर्यं तात्पर्याभावे मानांतराविरुद्धदेवताविग्रहादिकथ्यतेभ्यः सिद्धेऽत्र तात्पर्यवत्येव शब्दस्य प्राभाण्यनिय ४७
मादिति चेन्न एतस्यैवरेवरेवतीषुवारवंतीयमग्निशोमसामकृत्वा पशुकामोद्यतेन यजेतेति विशिष्टविधेस्ता

त्यर्थागोचरे विशेषणस्वरूपे प्राभाण्यदर्शनेनोक्तनियमासिद्धेः। अत्र हिरेवती अगाधारवारवंतीयं सामवि
शेषणं न चैतत्सोमादिविशेषणवद्भौकसिद्धयेन तद्विशिष्टयागविधिमात्रे प्राभाण्यवाक्यस्य स्यान्न ना
पि विशिष्टविधिनाविशेषणकौपः। आक्षेपाद्विशेषणप्रतिपत्तौ विशिष्टं गोचरो विधिस्तस्मिंश्च सतितेन
विशेषणा कौपदिति परस्परप्राप्त्यापत्तेः। अतो विशिष्टविधिपरस्यैव वाक्यस्य विशेषणस्वरूपेपि प्राभाण्यं
वक्तव्यं अथ च तत्र नृतात्पर्यं उभयत्र वतात्पर्यं वाक्यभेदापत्तेः। एवमर्थवादानामपि विधेयश्रुतिपराणां
श्रुतिद्वारभूतेर्थेन तात्पर्यमिति तेभ्यः प्रत्यक्षस्यैव बलवत्त्वात्तदविरोधापत्तेषु वृत्त्यंतरकल्पनं सोमेन य
जेतेत्यत्र विशिष्टविधिपरेवाक्ये सोमइत्याभिन्नयागरूपं विशिष्टं विधेयमित्यपगमेतस्य विधेयस्य द
ध्वाजुहोतीत्यादौ विधेयस्य दध्वादेस्त्रिलोकसिद्धताभावेन विधिपरादाक्यादेवरेवत्याधारवारवंतीया
दिविशेषणस्यैव विना तात्पर्यं सिद्धिरेष्टव्यं न तात्पर्यरहितादागमाद्यागसोमलताभेदग्राहिप्रत्यक्षवि

रुद्धार्थः। सिद्धतीति तत्रापि तदविरोधाय मत्तर्थात् लक्षणाश्रयः। अद्वैतश्रुतिस्तूपक्रमोपसंहारैकरूप्यादि
षड्विधलिङ्गावगमिताद्वैततात्पर्याप्रत्यक्षादलवतीति ततः प्रत्यक्षस्यैव बाधः न उत तदविरोधाय श्रुतेरन्य
थानयनमिति। विवरणावार्तिके तु प्रतिपादितं न तात्पर्यवत्त्वेन श्रुतेः प्रत्यक्षात्प्राबल्यं कस्मिन् अपयेदिति
विधेः अपणस्य कस्मिन् अपयेदिति पादने तात्पर्येपि कस्मिन् रूपरसपरावृत्तिप्राडर्भावपर्यंतमुख्यप्रणसं
बंधः प्रत्यक्षविरुद्ध इति तदविरोधाय अपणशब्दस्योक्तीकरणमात्रे लक्षणाभ्यपगमाच्च। तत्त्वमसीति
वाक्यस्य जीवब्रह्माभेदप्रतिपादने तात्पर्येपि त्वेपदवाच्यस्य तत्पदवाच्याभेदः प्रत्यक्षविरुद्ध इति तदवि
रोधाय हमादिनिकृष्टचेतन्यलक्षणाभ्यपगमाच्च। अर्थवादानामपि प्रयाजाद्यंगविधिवाक्यानामिव
स्वार्थप्रमितावनन्यार्थतया प्रमितानामेवार्थानां प्रयोजनवशादन्यार्थतंति प्रयाजादिवाक्यवत्तेषामप्यं
तरसंसर्गतात्पर्यमस्त्येव वाक्येकवाक्यत्वात्। पदेकवाक्यतायामेव परमवर्ततात्पर्यान् भ्यपगमात् इति

विवरणाचार्यन्यायनिर्णयेऽवस्थापनेन यजमानः प्रस्तरद्वयादीनामपि मुख्यार्थतात्पर्यप्रसक्तौ प्रत्यक्षावि
रोधार्थेवललक्षणाभ्यपगमाच्च। कथं तर्हि श्रुतेः प्राबल्यं। उच्यते। निदेशित्वात्परत्वाच्च श्रुतिमात्रं प्रत्यक्षात्प
वलमित्वात्सर्गः किंतु श्रुतिबाधितमपि प्रत्यक्षं कथंचित्त्वोचितविषयोपहारेण संभावनीयं निर्विषयज्ञा
नायोगात्। अतएवाद्वैतश्रुतिविरोधेन तत्रावेदनात्प्राविर्तं प्रत्यक्षमर्थक्रियासमर्थव्यावहारिकवि
षयसमर्थगो नोपपाद्यते। किंबहुना नेदं रजतमिति सर्वसिद्धप्रत्यक्षबाधितमपि शुक्तिरजतप्रत्यक्षमनु
भवाविरोधात्पुद्गेशेषुक्ति संभिन्नरजतोपगमेन समर्थतेन उत द्विरोधेन व्यवहितमातरमसदेववार
जतं विषय इति कल्प्यते। एवं च प्रस्तरेयजमानभेदग्राहिणो यावदुक्तज्ञानमर्थक्रियासंवादेनानुव
र्तमानस्य प्रत्यक्षस्य प्रातिभासिकविषयात्माभ्यपगमेनोपपादनायोगाद्यजमानः प्रस्तर इति श्रुतिबा
ध्यत्वे सर्वथानिर्विषयत्वेऽप्यादिति तत्परिहारायोमादुत्सर्गमप्योद्यश्रुतिरेव तत्सिद्धकरणदिप्रतिपा

दितप्रकारेणान्यथानीयते। नचाद्वैतश्रुतिप्रत्यक्षयोरिवैहश्रुतिप्रत्यक्षयोरिवैहश्रुतिप्रत्यक्षयोः तात्त्विक
 व्यावहारिकाविषयोपगमेनप्रत्यक्षोपपादनं कर्तुं शक्यं ब्रह्मातिरिक्तसकलमिथ्यात्वपातेपादकषड्वि
 धलिगतात्ययोपपन्नानेकश्रुतिविरुद्धेनैकेनार्थवादेनप्रस्तरयजमानतादात्म्यस्यतात्त्विकस्यप्रतिपाद
 नासंभवात्। एवंचतुर्मसिवाक्येनत्वपदवाच्यस्यसर्वज्ञत्वाभोक्तृत्वादिविशिष्टब्रह्मरूपत्वबोधनेतच्च
 सर्वज्ञत्वभोक्तृत्वादिसत्यक्षमन्यतनिरालंबनं स्यादिति तत्परिहारायाहंकारशबलितस्यभोक्तृत्वादि
 ततोनिष्ठस्य शुद्धस्योदासीनब्रह्मरूपत्वमिति व्यवस्थामाश्रित्य भाग्यागलक्षणाधीयते। एवं कृ
 त्मलं प्रपद्येतित्यादावपि प्रत्यक्षस्यात्यंतनिर्विषयत्वप्रसक्तौ तत्परिहाराय श्रुतौ लक्षणा। कथंचिद्विष
 योपपादनसंभवे तु न प्रबलायाः श्रुतेरन्यथानयनमिति न कश्चिदव्यवस्थाप्रसंगः। अथवा कृत्मलं प्रप
 येसौमेनयजेतेत्यादौ न प्रत्यक्षा उरोधेन लक्षणाप्रयणं किं त्वउष्ठानाशक्त्या। नहि कृत्मले उष्णीकर

णमात्रमिव मुख्यः। एको नुष्ठा उंशक्यते। नवासौ मउव्यकरणको याग इव तदभिन्नो यागः केनचिदनुष्ठा
 तु शक्यते। नचानष्टेयत्वाभिमतस्य प्रत्यक्षविरोधेनानुष्ठानाशक्तिरिति शब्दांतरेण व्यवक्षिप्यत इति वाच्यं
 शशिमंडलकांतिमत्कुर्यादिति विधावनुष्ठेयत्वाभिमतस्य शशिमंडलेकांतिमत्त्वस्य प्रत्यक्षविरोधेनानुष्ठा
 नाशक्तिदर्शनेन तस्यास्ततोभिन्नत्वात्। तथा च तत्र तत्र एवलक्षणाप्रयणं तस्मादपछेदन्यायादिसिद्धस्य
 श्रुतिबलीयस्त्वस्य न कश्चिद्बाध इति। अथ कथमत्रापछेदन्यायप्रवृत्तिः। उच्यते। यथा ज्योतिष्टोमे वहि
 व्यवमानमुपसर्पतामुद्गातुरपछेदे सति यद्यद्गाता पछिद्येतादक्षिणायत्तसिद्धातेन पुनर्यजेतेति श्रु
 तिनिरीक्षणेन जातोद्गात्रपछेदनिमित्तप्रयश्चित्तकर्तव्यता बुद्धिः पश्चात्पतिहर्त्रपछेदे सति यदिषति
 हर्त्रपछिद्येत सर्ववेदसंदद्यादिति श्रुतिनिरीक्षणेन जातया तद्विरुद्धप्रतिहर्त्रपछेदनिमित्तप्रयश्चि
 त्तकर्तव्यता बुद्ध्या बाध्यते एवं पूर्वघटादिसत्येव प्रत्यक्षं परयातमिथ्यात्वश्रुतिजन्यबुद्ध्या बाध्यते॥

नचोदाहृतस्थले पूर्वनेमिन्निककर्तव्यताबु-परनोमन्निककर्तव्यताबुद्ध्याबाधेपि पूर्वनेमिन्निककर्तव्य
 नाबुद्धिजनकशास्त्रं यच्चोदाहृतमात्रापछेदउभयोरपि युगपदपछेदोवाउदात्रपछेदस्य परत्वं वातत्रसा
 वकाशः। प्रत्यक्षं त्वद्वैतशक्त्याबाधे विषयांतराभावाच्चिरालंबनं स्यादिति वैषम्यं शंकनीयं। यत्र घटा
 दोष्कृतिबाध्यं प्रत्यक्षं प्रवर्तते ते तत्रैव व्यावहारिकं विषयं लब्धत्वा कृतार्थं स्यात्तस्य परापछेदस्य लेसर्वथा
 बाधितस्य पूर्वापछेदशास्त्रस्यैव विषयांतरान्वेषणभावादिहापि सर्वप्रत्ययवेद्यब्रह्मसत्तायां सावका
 शं प्रत्यक्षमिति वक्तुं शक्यत्वात्। यत्ने कस्मिन्नपि प्रयोगे कामिकाभ्यां निमित्ताभ्यां कृतौ तत्रैव निमित्तिककर्
 तव्यतयोः फलेश्यामरक्तरूपयोरिव क्रमेणोत्पादूपज्ञानवत्कर्तव्यताज्ञानद्वयमपि प्रमाणमेवेति न
 परेण पूर्वज्ञानबाधेः पछेदन्याय उदाहरणं। अतएवापछेदाधिकरणोद्वयानेमिन्निककशास्त्रस्य ५०
 यमर्थः॥ निमित्तोपजननात्सागन्यस्माकर्तव्योपि कतुर्निमित्ते सत्यन्यथाकर्तव्य इति शास्त्रदीपिका

कावचनमिति तत्र अंगस्य सतः कर्तव्यते न च पञ्चाङ्गाविप्रतिहर्षपछेदवतिकृतो पूर्ववृत्तोदात्रपछेदनि
 मिन्निकस्य प्रायश्चित्तस्यांगत्वमस्ति आहमीयशास्त्रस्य पदहोमातिरिक्तहोमवद्यथाज्ञातापछेद्येतेति
 शास्त्रस्य पञ्चाङ्गाविप्रतिहर्षपछेदरहितकतुर्विषयत्वात्। उक्तं हि न्यायरत्नमालायां। साधारणस्य
 शास्त्रस्य विशेषविषयादिना। संकोचः। कुपूरूपस्य प्राप्तिबाधोभिधीयत इति उक्तलक्षणप्राप्तिबा
 धविवेचनेन तत्रैवं सति शास्त्रार्थो भवति पञ्चाङ्गाव्युदात्रपछेदविधुरप्रतिहर्षपछेदवतः कृतोः सर्ववे
 दसदानमंगएवमुदात्रपछेदेऽपि दृष्टव्यमिति। यन्नुशास्त्रदीपिकावचनमुदाहृतं तदपि तेनोत्पन्नम
 पि पूर्वप्रायश्चित्तज्ञानमिष्ट्या भवति बाधितत्वाडुत्तरस्य न किंचिद्बाधकमस्तीति पूर्वकर्तव्यताबाध
 त्वप्रतिपादकग्रंथोपसंहारपठितत्वाच्च निमित्तोप- ननात्साङ्गि निमित्तोपजननं विना निमित्तोपजनना
 भावे सति अन्यथाकर्तव्योपीति कृत्वा चिंतामात्रपरं न वृत्तरनिमित्तजननात्सावपूर्वनेमिन्निककर्तव्य

तावस्तुत आसीदित्येवंपरं। पूर्वग्रथसंदर्भविरोधापत्तेः। आस्तामीमांसकमर्यादाश्यामरक्तन्यायेन क्रमि
ककर्तव्यताद्वयोत्पत्त्यपगमेकोविरोधः। उच्यते। किंतु कर्तव्यत्वं यत्परनेमिन्निके कर्तव्यतोत्पत्त्यानि
वर्तते। न तावत्पूर्वनेमिन्निकस्य कृतिसाध्यत्वयोग्यत्वं। तस्य पश्चादप्यनपायात्र नापि फलमुखं कृतिसा
ध्यत्वस्य पूर्वमप्यजननात्। नापियदननुष्ठाने क्रतोर्वैकल्प्यं तत्त्वमंगत्वं वा अननुष्ठाने क्रतुवैकल्प
प्रयोजकत्वस्य नियमविशेषरूपत्वेना। कर्मंगत्वस्य फलोपकारितया सन्निपातितया वा कारणाविशे
षरूपत्वेन च तयोः कादाचित्कत्वायोयेभस्वाभाविकत्वं निर्वाहाय पश्चाद्भाविविरुद्धापछेदाभाववतः
क्रतोः पूर्वापछेदनेमिन्निकमंगत्वं तत्रैव तदनुष्ठाने क्रतुवैकल्पप्रयोजकमिति विशेषणीयतया पाश्चा
त्यापछेदांतरवति क्रतोः। पूर्वापछेदनेमिन्निककत्वं गत्वस्य तदननुष्ठाने क्रतुवैकल्पप्रयोजकत्व
स्य वा पाश्चात्यापछेदोपपत्तेः पूर्वमसंभवाच्च न हि वस्तु किंचिदस्त्वतरं प्रतिकंचित्कालं व्याप्यं प

श्चान्नेति वा कंचित्कालं कारणं पश्चान्नेति वा क्वचिदृष्टं युक्तं वा नापि कर्तव्यत्वं नामधर्मतिरं मे वागमापा
ययोग्यं कल्पनीयं। मानाभावाच्च विरुद्धापछेदशास्त्रयोः र्यदाहवनीयशास्त्रयद्यवस्थोपपत्तेः।
तस्मान्निरालंबनं क्रमिककर्तव्यताद्वयोत्पत्तिवचः। ननु चोपक्रमाधिकरणन्यायेनासजाता विगंधि
त्वात्पत्यहमेवागमादलीयः किं न स्यात्। उच्यते। यत्रैकवाक्यता प्रतीयते तत्रैकस्मिन्नर्थे पर्यवसानेन
भावं अर्थभेदे प्रतीते कवाक्यताभंगप्रसंगात् अतस्तत्र प्रथममसंजातप्रतिपक्षेण प्रजापतिर्विरुणाया
श्च मनयदित्याद्यपक्रमेण परकृतिसरूपार्थवादेन दातु रिष्टो बुद्धिमधिरोपितायां तद्विरुद्धार्थयावतोऽस्यान्य
तिगृहीयात्तावतो वारुणं सुउष्णपालान्निर्वपेदित्यपसंहारगतं पदजातमुपसंजातप्रतिपक्षत्वाद्यथाश्रुता
र्थसमर्पणे न तदेकवाक्यतामप्रतिपद्यमानमेकवाक्यतानिर्वाहाय एजर्थमंतर्भाव्यतदा नु गुणैर्नैवात्मा
तं लभते इति उपक्रमस्य प्रावर्त्य यत्र परस्परमेकवाक्यतान् प्रतीयते तत्र पूर्वरूपमवगणमालच्चात्मकं

विरुद्धार्थकं शास्त्रवाक्यं स्वार्थबोधयत्येवेति न तत्र पूर्ववृत्तस्य शब्दस्य अतएव षोडशिश्रुवाक्यं पूर्ववृत्तमवग
 एष्यत इह वाक्यस्यापि स्वार्थबोधकत्वमुपेयते किं न भयो विषयांतराभावादगत्या तत्रैव विकल्पानुष्ठा
 नमिष्यते। एवं चाद्वैतागमस्य प्रत्यक्षेणैकवाक्यताशंकाभावात् पूर्ववृत्तमपि तदवगणाय स्वार्थबोधकत्वमा
 प्रतिहतं तदर्थबोधजनने च पूर्वपरमजातत्वादबाधित्वेव जायते। परस्यानन्यथोत्पादान्नाद्याबाधेन संभव इ
 त्यपह्नेदन्यायस्येव प्रवृत्तिर्नोपक्रमन्यायस्य अतएव लोकेपि प्रथमप्रवृत्तं प्रकृतिरूपप्रक्रमान्नोपदेशेन बा
 ध्यत इति। ननु तथाप्यपजीव्यत्वेन प्रत्यक्षस्य शब्दस्य उर्वरं अपह्नेदशास्त्रयोर्हि न पूर्वपरस्योपजीव्ये मितियु
 क्तः परेण पूर्वस्य बाधः। इह उर्वरं पदादि स्वरूपमाह कात्यायनमिथ्यात्वबोधकमागमप्रतिप्रत्यक्षस्योपजीव्य
 त्वादागमस्येव तदिरुद्धमिथ्यात्वाबोधकत्वरूपो बाधो युज्यते। न च मिथ्यात्वशक्त्या वर्णपदादिसत्यत्वांशो
 पमर्देऽप्यपजीव्यस्वरूपांशोपमर्दाभावात् नोपजीव्यविरोध इति वार्चने ह नानास्ति किंचनेत्यादि शक्तिभिः ५२

स्वरूपेणैव प्रपञ्चाभावबोधनात्। अत्र केचिदाहुः। इष्टमानयेत्यादिवाक्यप्रवणदोषा इष्टमानयेत्यादिरूपेण
 श्रुतवतामपि शाब्दप्रमितिदर्शनेन शाब्दप्रमितौ वर्णपदादिप्रत्यक्षं प्रमाभ्रमसाधारणमेवापेक्षितमित्यद्वैता
 वगमेन वर्णपदादिप्रत्यक्षमात्रमुपजीव्यस्वरूपोपमर्देपिनोपजीव्यविरोध इति। अन्ये त्वाहुः। शाब्दप्रमितौ
 वर्णपदादि स्वरूपसिद्ध्यनपेक्षायामपि अयोग्यशब्दात्मित्यनुदयाद्योग्यता स्वरूपसिद्ध्यपेक्षास्त्रितदपे
 क्षायामपिनोपजीव्यविरोधः। नेह नानास्तीति श्रुत्या निषेधेऽपि यावद्ब्रह्मज्ञानमनुवर्तमानस्यार्थक्रिया
 संवादिनोऽसद्विलक्षणस्य प्रपञ्चस्य रूपस्यांगीकारादन्यथाप्रत्यक्षादीनां व्यावहारिकप्रमाणानां निर्विष
 यत्वप्रसंगात् न च स्वरूपेण निषेधे कथं प्रपञ्चस्वरूपस्यात्मलाभः निषेधस्य प्रतियोग्यप्रतिक्षेपरूपत्वव्याघा
 तादिति वार्च्यं शुक्तावपीदं जतं नेदं जतमिति प्रतीतिप्रदयानुरोधेनाधिष्ठानगताध्यस्ताभावस्य बाधपर्य
 ताप्रवृत्तिकासद्विलक्षणप्रतियोगिस्वरूपसद्विष्णुत्वाभ्युपगमात्। एतेन प्रपञ्चस्य स्वरूपेण निषेधे शशशं

५३ गवदसत्त्वमेवस्यादिति निरस्तं। ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यस्वरूपं बीकारेण वैषम्यात्। न चास्याध्यस्तस्याधिष्ठाने स्वरूपेण
 निषेधेन्यत्र तस्य स्वरूपेण निषेधः स्वतः सिद्ध इति तस्य सर्वदेशकालसंबन्धिनिषेधप्रतियोगित्वापत्त्याऽसत्त्वं उर्वारं
 सर्वदेशकालसंबन्धिनिषेधप्रतियोगित्वमसत्त्वमित्येवासत्त्वनिर्वचनात्रविधांतरेण तन्निर्वचनायोगादिति वाच्यं
 अतः सर्वदेशकालसंबन्धिनिषेधप्रतियोगित्वमुपगच्छता तस्य तथात्वे प्रत्यक्षस्य सर्वदेशकालयोः प्रत्यक्षीक
 रणयोगेनागमस्य तादृशगमानुसेपलंभेन च प्रमाणायितुमशक्यता यानुमानमेव प्रमाणायितव्यमिति तदनु
 माने यत्सद्वा हतं लिंगं वाच्यं तस्यैव प्रथमप्रतीतस्यासत्त्वनिर्वचनोपपत्तेरित्याहुः। अपरे तु नेह नानास्तीत्यादि
 श्रुतेः सत्यत्वेन प्रपञ्चनिषेधे तात्पर्यं न स्वरूपेण। स्वरूपे निषेधस्य स्वरूपाप्रतिज्ञे एकत्वे तस्य तन्निषेधत्वायोगात्
 तत्प्रतिज्ञे एकत्वे प्रत्यक्षविरोधात्। न च सत्यत्वस्यापि सन्द्यट इत्यादि प्रत्यक्षसिद्धत्वा न्न तेनापि रूपेण निषेधो यु
 क्त इति वाच्यं प्रत्यक्षस्य श्रुत्यविरोधो यस्य सत्यत्वाभासरूपव्यावहारिकसत्यत्वविषयत्वोपपत्तेः। न चैवं सति पारमा

र्थिकसत्यत्वस्य ब्रह्मगतस्य प्रपञ्चे प्रसक्त्यभावात्तेन रूपेण प्रपञ्चनिषेधानुपपत्तिः। यथा शुक्लैरजताभासप्रतीति
 रेव सत्यरजतप्रसक्तिरिति तन्निषेधः। अत एव नेदं रजतं किंतु तत्र। नेयं मदीया गौः किंतु मेव नात्र वर्तमानश्चै
 वः किंत्वप्यवरक इति निषिद्धमानस्यान्यत्र सत्त्वमवगम्यते। एवं सत्यत्वाभासप्रतीतिरेव सत्यत्वप्रसक्तिरिति
 तन्निषेधोपपत्तेः। अतो वर्णपट्टयोग्यतादिस्वरूपोपमर्दशंकाभावान्नोपजीव्यविरोध इत्याहुः। अन्ये तु ब्रह्म
 णि पारमार्थिकसत्यत्वं प्रपञ्चे व्यावहारिकसत्यत्वं सत्यत्वाभासरूपशुक्तिरजतादौ प्रातिभासिकसत्यत्वं ततो
 पि निष्कृष्टमिति सत्तात्रैविध्यं नोपेक्ष्य अविष्टान् ब्रह्मपारमार्थिकसत्तामादाये व घटादौ सत्त्वाभिमानोपपत्त्या सत्त्वा
 भासकल्पनं स्यनिः प्रमाणकत्वात्। एवं च प्रपञ्चे सत्त्वप्रतीत्यभावात् तदात्म्यापन्ने ब्रह्माणितत्वं प्रतीतेरेवा
 विवेकेन प्रपञ्चे तत्प्रसक्तिरूपपत्तेः सत्यत्वेने प्रपञ्चनिषेधे नोपजीव्यविरोधो न वाऽप्रसक्तनिषेधता। न च ब्र
 ह्मगतपारमार्थिकसत्त्वातिरेकेण प्रपञ्चे सत्त्वाभासानुपगमे व्यवहितसत्यरजतातिरेकेण शुक्लैरजताभासोत्प

त्रिः किमिच्छापेयत इति वाच्यं। व्यवहिते स्यात्त्रिः कृष्णपरो ह्या संभवात्त्रिर्वाहाय तदुपगमात्। दत्ताङ्कः। नन्वे
 वं प्रतिबिम्बभ्रमस्य लेपि यी वास्य मुखानिरेकेण दर्पणे मुखभासोत्पत्तिरूपेया स्यात्स्वकीये यी वास्ये मुखेना
 साद्यवच्छिन्नप्रदेशपरो ह्यसंभवेपिनयनगोलककपोलादिप्रदेशपरो ह्यायोगात्। प्रतिबिम्बभ्रमेनयनगो
 लकादिप्रदेशपरो ह्यदर्शनाच्च। नच बिम्बातिरिक्ता प्रतिबिम्बाभ्यपगमे दृष्टापत्तिः। ब्रह्म प्रतिबिम्बस्य जीव
 स्यापिततो भेदेन मिथ्यात्वापत्तेः। आत्रविवरणानुसारिणः प्राङ्कः। यी वास्य एव मुखे दर्पणोपाधिसन्निधान
 दो दर्पणस्य तत्र तदुत्पत्तिरविवक्षितं। नच बिम्बभ्रमेनानामध्याससंभवान्न दर्पणे मुखस्याध्यासः कल्पनीययोगो रवात्। दर्पणे
 मुखेनास्तीति संसर्गमात्रबाधात्। मिथ्यावस्त्वन्तरत्वेनेदं मुखमिति स्वरूपबाधापत्तेः। दर्पणे मनसुखं भातीति
 स्वमुखभावेदप्रत्यभिज्ञानाच्च। नच यी वास्य मुखस्याधिष्ठानस्यापरो ह्या संभवः। उपाधिप्रतिहतनयनरश्मि
 मीनीपरावृत्त्यविम्बग्राहकत्वनियमाभ्यपगमात्। तन्नि यमानभ्यपगमे परम्पणोः कुश्यादिव्यवहितस्थू

लस्यापि च ह्युपाधितिबिम्बभ्रमप्रसंगात्। नचा व्यवहितस्थूलोद्भूतरूपवत् एव चाक्षुषप्रतिबिम्बभ्रमो नान्यस्वेति नि
 यम इति वाच्यं बिम्बस्थो लोद्भूतरूपयोः क्लृप्तेन चाक्षुषज्ञानजननेनोपयोगसंभवे विधातरेणोपयोगकल्प
 नानुपपत्तेः। कुश्यादिव्यवधानस्य प्रतिहतनयनरश्मिसंबंधविघटनं विनैवे ह्यप्रतिबंधकत्वे तथेव घटप्रत्य
 द्वादिस्थलेपितस्य प्रतिबंधकत्वसंभवेन च ह्यसंनिकर्षमात्रस्य कारणात् विलोपप्रसंगाच्च। दर्पणे मिथ्या
 मुखेनाध्यासवादिनापि कारणत्रयांतर्गतसंस्कारसिद्ध्यर्थं नयनरश्मीनां कदाचित्परावृत्त्यस्य मुखग्रा
 हकत्वकल्पनयेव पूर्वानुभवस्य समर्थनीयत्वाच्च। नचनासादिप्रदेशवच्छिन्नपूर्वानुभवादेव संस्कारो
 पपत्तिः। तावतानयनगोलकादिप्रतिबिम्बाध्यासानुपपत्तेः। तटाकसलिलेतदपितमारूढादृष्टचरपुरु
 षप्रतिबिम्बाध्यासस्थले कथमपि पूर्वानुभवस्य उर्वचत्वाच्च। एवचोपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनां बिम्ब
 प्राप्यतद्ग्राहकत्वे वश्यवक्तव्ये फलबलाददर्पणाद्यभिहता नामेव बिम्बप्राप्यतद्ग्राहकत्वं न शिनादिप्रति

हतानामनतिस्वच्छतायादिप्रतिहतानांमलिनोपाधिसंबंधदोषान्मुखसंस्थानविशेषायाहंकत्वसाक्षात्सूर्ये
 प्रेष्मनामिबोपाधिषाप्यनिवृत्तानांनतथासौरतेजसाप्रतिहतिरितिप्रतिबिंबसूर्यावलोकनेसातातदवलोकन
 इवनाशकात्वं। नलाघपाधिसन्निकर्षेकेषांचिदुपाधिप्रतिहतानांविंबप्राप्तावपिकेषांचित्तदंतर्गमनेनांतर
 सिकतादिग्रहणमित्यादिइतिकल्पनान्नकश्चिदोषइति॥ अद्वैतविद्यचार्यास्त। प्रतिबिंबस्यमिथ्यात्वम
 भूपगच्छतांत्रिविधजीववादिनांविद्यारण्यगुरुप्रभृतीनामेवमभिप्रायमाहुः। चेन्नमुखाद्वेदेनतत्सदृश
 त्वेनचपार्श्वस्थितेःस्यष्टनिरीक्ष्यमाणोदरपरोतत्प्रतिबिंबततोभिन्नंस्वरूपतोमिथ्येवस्वकरगतादिवर
 जताकुक्तिरजतं। नचदरपरोमममुखंभातीतिविंबाभेदज्ञानविरोधः। स्यष्टभेदद्वित्वप्रत्यङ्मुखत्वादि
 ज्ञानविरोधेनाभेदासंभवादरपरोमममुखमिति व्यपदेशस्य क्वाया मुखव्यपदेशवद्गोणात्वात्। नचाभेद
 ज्ञानविरोधाद्वेदव्यपदेशएवगोराः किंनस्यादिति शक्यशकं बालानां प्रतिबिंबे पुरुषांतरसमस्य हानो

पादित्साद्यर्थक्रियापर्यंतस्यापलपितुमशक्यत्वात्। नचपेक्षावतामपिस्वमुखविशेषपरिज्ञानायदर्पणाद्य
 पादानदर्शनादभेदज्ञानमप्यर्थक्रियापर्यंतमिति वाच्यं। भेदेपिप्रतिबिंबस्यविंबसमानाकारत्वनियम
 विशेषपरिज्ञानोदेवतुपादानोपपत्तेः। यत्तुनात्रमुखमितिदर्पणेमुखसंसर्गमात्रस्यबाधोनमुखस्ये
 तितन्न। नेदंरजतमित्यत्रापीदमर्थरजततादात्म्यमात्रस्यबाधोनरजतस्येत्यापत्तेः। यदिचेदमशेरजतस्य
 तादात्म्येनाध्यासान्नेदंरजतमिति तादात्म्येनरजतस्येवबाधोनतादात्म्यमात्रस्यतदादर्पणेमुखस्यसंस
 र्गितयाध्यासान्नात्रमुखमितिसंसर्गितयामुखस्येवबाधोनसंसर्गमात्रस्येतिउत्पत्त्यहं। यत्तुधर्मिणोपध्यासकल्प
 नेगौरवमितितज्जताभासकल्पनागौरववत्प्रामाणिकत्वान्नदोषः। त्वनेत्रगोलकादिप्रतिबिंबस्यलोदि। त्रिपरा
 द्यकल्पनोपायाभावान्न। नयनशरीरनामुपाधिप्रतिहतानांविंबप्राप्तिकल्पनेहिदृष्टविरुद्धं वकार्पयते
 कथं हि जलसन्निकर्षेकेषुचित्रयनरश्मिष्वप्रतिहतमंतर्गच्छत्स्वल्पजलसंबंधेनापिप्रतिहन्यमानानि

५६

तातमृदवः सकलनयनरश्मिप्रतिघातिनरविरश्मिसमूहविजित्यतन्मध्यगतं सूर्यमडलं प्रविशेयुः। कथं च जलसंबंधेनापि प्रतिहन्यमानाः शिलादिसंबंधेन प्रतिहन्येरन्। तत्प्रतिहन्यपरावृत्तौ वानयनगोलकादिभिर्न संसृज्येरन्तत्संमर्गे वा संसृष्टं न साक्षात्कादयेयुः। दोषेणापि विशेषांशग्रहणमात्रं प्रतिबध्यमानं दृश्यते ननु सन्निकृष्टधर्मस्वरूपमपि। प्रतिमुखाध्यासपक्षेऽनकिंचिदृष्टविरुद्धकल्पनीयं। तथाहि अश्ववहितस्थूलोद्भूतरूपस्यैव चाक्षुषाध्यासदर्शनात्त्रिविंशतस्थूलोद्भूतरूपयोः स्वाश्रयसात्कारकारणात्वेन क्लृप्तयोः स्वाश्रयप्रतिबिंबाध्यासेपि कारणात् कुञ्जाद्यावरणद्वयस्य त्वग्निद्वयन्यायेन प्राप्यकारितया वगतनयनसन्निकृष्टविघटनद्वारा व्यवहितवस्तुसाक्षात्कारप्रतिबंधकत्वेन क्लृप्तस्य व्यवहितप्रतिबिंबाध्यासेपि विवेकद्वारांतरं प्रतिबंधकत्वचकल्पनीयं तत्र कोविरोधः क्वचित्कारणात्वादिना क्लृप्तस्य फलबलादन्यत्रापि कारणात्वादिकल्पने। एतेनोपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनां बिंबप्राप्त्यनुपगमे व्यवहितस्थूलोद्भू

५६

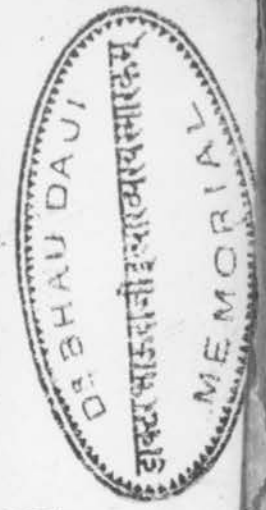
तरूणादिरहितस्य च वाक्षुषप्रतिबिंबभ्रमप्रसंग इति निरस्तः। किंच तदभ्युपगम एवोक्तदृष्ट्या प्रसंगः। कथं साक्षात्सूर्यावलोकनद्वयविना च ह्रस्विहोपमवनतमौलिना निरीक्ष्यमाणे सलिलेततः प्रतिहतानां नयनरश्मीनामूर्ध्वासुत्पुत्यबिंबसूर्यग्राहकत्ववतिर्यक् च ह्रस्विहोपविना अजचक्षुषादर्पणे विलोक्यमानेतत्प्रतिहतानायाश्च स्थसुखग्राहकत्ववच्च वदनसाचीकरणाभावेऽप्यपाधिप्रतिहतानां दृष्टभागव्यवहितया हकत्वतात्तुद्वारं उपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनां विवृत्तिनियमं विहाय यत्र बिंबं तत्रैव गमनोपगमात्तथा मलिनदर्पणे श्यामप्रतयागौरमुखं प्रतिबिंबस्थले विद्यमानस्यापि बिंबगतगौररूपस्य चाक्षुषज्ञानेऽप्युपयोगितया पीतशंखभ्रमन्यायेनारोप्य रूपवैशिष्ट्येनैव बिंबमुखस्य चाक्षुषत्वं निर्वाह्यमिति तथैव नीरूपस्यापि दर्पणे पाधि श्यामत्ववैशिष्ट्येन चाक्षुषप्रतिबिंबभ्रमविषयत्वमपि दुर्वारं। स्वतोनीरूपस्यापि नभसोऽध्यस्तनेऽप्यवैशिष्ट्येन चाक्षुषत्वसंप्रतिपत्तैः। तस्मात्स्वरूपतः प्रतिमुखाध्यासपक्षे

वशेयान। नचतत्रापिपूर्वाभवासंस्कारदोषंयुगपदसामान्यानुभवसंस्कारमात्रेणस्वप्नेषदृष्टचरपुरुषा
 ध्यासवन्मुखसामान्यानुभवसंस्कारमात्रेणदर्पणोमुखविशेषाध्यासोपपत्तेः। इयंस्त्वभेदः। स्वप्नेषुशुभा
 सुभहेत्वदृष्टनुरोधेनपुरुषाकृतिविशेषाध्यासः। इहविवसन्निधानानुरोधेनमुखाकृतिविशेषाध्यास
 इति। नचप्रतिबिंबस्यस्वरूपतोमिथ्यात्वब्रह्मप्रतिबिंबस्यजीवस्याजिवस्यापिमिथ्यात्वापत्तिर्दोषःप
 तिः। बिंबजीवस्याथात्वेऽप्यवच्छिन्नजीवस्यसत्यतया मुक्तिभाक्त्वोपपत्तेरिति। यत्तुप्रतिबिंबदर्पणादिषुमुख
 छायाविशेषरूपतया सत्यमेवेति कस्यचिन्त्यतंतन्नछाया नामशरीरादेस्तत्तदवयवैरालोके कियद्देशव्यापिनिनि
 रुद्धेतत्रदेशलब्धात्मकं तमेव। नचमौक्तिकमाणि क्वादिप्रतिबिंबस्यतमो विरुद्धमितलोहितादिरूपवतस्तमो
 रूपछायात्वयुक्तंनवातमोरूपछायारहितनयनादिप्रतिबिंबस्यतथात्वमुपपन्नं। ननुतर्हिप्रतिबिंबरूपश्चा ५७
 यायास्तमोरूपत्वासंभवेद्वातरत्वमस्तत्कुप्येत्तद्व्यानेभ्यमितमोवद्व्यांतरकल्पनोपपत्तेरितिचेत्तर्किंतइ

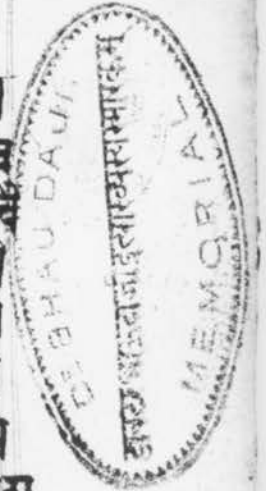
व्यांतरंप्रति यमानरूपपरिमाणसंस्थानविशेषमुखत्वादिधर्मयुक्तंतइहिसंवास्यात्तुअंत्येनतेनइत्येणरू
 पविशेषादिघटितप्रतिबिंबोपलंभनिर्वाहइतिव्यर्थतत्कल्पनं। अथमेकथमेकस्मिन्नल्पपरिमाणोदर्पणो
 युगपदसंकीर्णतयाप्रतीयमानानामहापरिमाणानामनेकमुखप्रतिबिंबानांसत्यतानिर्वाहः कथं
 वानिबिडाकवयवानुस्यूतेदर्पणोतथैवावतिष्ठमानेतदतर्हनुनासिकाद्यनेकनिम्नोन्नतप्रदेशवतौइव्यां
 तरस्योत्पत्तिः। किंचसितरक्तपीताद्यनेकवर्णादिमतःप्रतिबिंबस्योत्पत्तौदर्पणमध्येसततंसन्निहितंनता
 दृशंकारणमस्ति। यद्युच्येतोपाधिमध्यविश्रान्तियोग्यपरिमाणानामेवप्रतिबिंबानांमहापरिमाणज्ञानं
 तादृशनिम्नोन्नतादिज्ञानंचभ्रमएवयथापूर्वेदर्पणात्तदवयवावस्थानानुरोधेनतादृक्प्रतिबिंबोत्पाद
 नसमर्थंचकिंचित्कारणकल्पमिति तर्हि सुक्तिरजतमपिसत्यमस्तत्तत्रापिशुक्नोयथापूर्वस्थितायामे
 वतत्रादात्म्यापन्नरजते। त्यादनसमर्थंकिंचित्कारणपरिकल्पतस्परजतस्यदोषत्वाभिमतकारणसह

५८

कृतेन्द्रिययात्यन्तनियमवर्णनोपपत्तेः किं शुक्तिरजतमसत्यप्रतिबिंबः सत्यइति अर्द्धजरतीन्यायेन। नचतथा
सतिरजतमिति दृश्यमानायाः शुक्तेरग्नौ प्रकेपेरजतोचित इवीभावापत्तिः। अनलकस्तूरिकादिप्रतिबिंबस्यो
ह्यसौरभादिराहित्यवक्तुकिरजतस्य इवीभावयोग्यादिराहित्योपपत्तेः। अथोन्नेतनेदं रजतरजतमिथोव
रजतमभादिति सर्वसंप्रतिपन्नशुक्तिरजनसत्यमिति तर्हि दर्पणे मुखनास्तीति मिथ्येवात्र दर्पणे मुखमभा
दित्यादिसर्वसिद्धबाधात्यतिबिंबमपिनसत्यमित्येव युक्तं। तस्मादसंगतः प्रतिबिंबसत्यत्ववादः। ननुत
न्मिथ्यात्ववादोप्ययुक्तः। शुक्तिरजतइवकस्यचिदन्वयव्यतिरेकशालिनः कारणस्याज्ञानस्यनिवर्तकस्य
ज्ञानस्यचानिरूपणात्। अत्रकेचिच्च। यद्यपिसर्वात्मनाधिष्ठानज्ञानानंतरमपि जायमाने प्रतिबिंबाध्यासेना
धिष्ठानावरणमज्ञानमुपादानं नवाधिष्ठानविशेषांज्ञानं निवर्तकं तथाप्यधिष्ठानज्ञानस्यावरणशक्त्यंशे ५८
ननिवृत्तावपिविद्धे पशक्त्यंशे नानुवृत्तिर्भवति तदेवोपादानं। बिंबोपाधिनिवृत्तिसचिवंचाधिष्ठानज्ञानंस्वो

पादानस्य तस्य निवर्तकमिति अन्ये नु ज्ञानस्य विद्धे पशक्त्यंशं विहायावरणशक्त्यंशमात्रं निवर्तकत्वं न स्वाभाविकब्रह्म
ज्ञानेन मूलाज्ञानस्य शुक्तादिज्ञानेनावस्थाज्ञानस्य चावरणशक्त्यंशमात्रं निवृत्तौ तस्य विद्धे पशक्त्या सर्वदानुवृत्तिप्र
संगात्। नच बिंबोपाधिसन्निधिरूपविद्धे पशक्त्यंशनिवृत्तिप्रतिबधकप्युक्तं। बिंबोपाधिसन्निधानात्वागेव बिंबे
त्रमुखे दर्पणसंसर्गाद्यभावे दर्पणे चैत्रमुखाभावे वा प्रत्यक्षतो वगम्यमाने विद्धे पशक्त्यंशरस्यापि निवृत्त्यवश्यभावे
नतयोक्तत्वालं संनिधाने सत्पादानाभावेन प्रतिबिंबश्रमाभावरसंगात् अतो मूलाज्ञानमेव प्रतिबिंबाध्यासोपा
दानं नवात्राप्यक्तदोषतोऽप्यपराधिव्यवृत्तिमनः परिणामानां स्वस्वविषयावेच्छिन्नचैतन्यप्रदेशे मूलाज्ञानावरण
शक्त्यंशाभिभावकत्वेपि वदीयविद्धे पशक्त्यंशानिवर्तकत्वात्। अन्यथा तत्प्रदेशस्थितव्यावहारिकविद्धे पाणाम
पिविलयापत्तेः। नच प्रतिबिंबस्य मूलाज्ञानकार्यत्वे व्यावहारिकत्वापत्तिः। अविद्यातिरिक्तदोषाज्जन्यत्वस्य व्यावहा
रिकत्वप्रयोजकत्वात् प्रकृते च तदतिरिक्तबिंबसन्निधानदोषसद्भावेन प्रातिभासिकत्वोपपत्तेः। नचैवं सति बिंबोपाधि

१७ सन्निधिनिवृत्तिसहकृतस्याप्यधिष्ठानज्ञानस्य प्रतिबिम्बाध्यासानिर्वर्तकत्वप्रसंगस्तन्मूलज्ञाननिर्वर्तकत्वाभा
 वादिति वाच्यं विरोधाभावाद्ब्रह्माज्ञानानिर्वर्तकत्वेऽपि तदुपादानकप्रतिबिम्बाध्यासविरोधिविषयकतयाधिष्ठा
 नयाथात्म्यज्ञानस्य प्रतिबंधकविरहसचिवस्य तन्निर्वर्तकत्वोक्तोपपत्तेः। अवस्थाज्ञानोपादानत्वपक्षेऽपि
 तस्य प्राचीनाधिष्ठानज्ञाननिवृत्तितावरणशक्तिकस्य समानविषयत्वमंगेन प्रतिबंधकाभावकौलीनाका
 धिष्ठानज्ञानेन निवर्तयितुमशक्यतया प्रतिबिम्बाध्यासमात्रस्यैव तन्निवर्त्यत्वस्योक्तत्वात्। अथावा स्वोपादा
 नाज्ञाननिर्वर्तकब्रह्मज्ञाननिवर्त्य एवायमध्यासोक्तव्यावहारिकत्वापत्तिस्त्वविद्यातिरिक्तदोषजेन्यत्वेन च
 त्यक्तैत्याहुः। एवं स्वप्राध्यासस्याप्यनवच्छिन्नचैतन्येहकारोपहितचैतन्ये वाऽवस्थारूपाज्ञानस्य न्यध्यासा
 त्पुत्रुष्याख्यतमो ज्ञानेयद्वीजं स्वप्रबोधयोरित्याचार्याणां स्वप्रजायत्यपंचयोरेकाज्ञानकार्यत्वोक्तेः शुभ्रमूला ५७
 ज्ञानकार्यतया स्वोपादाननिर्वर्तकब्रह्मज्ञानेकबाध्यस्याविद्यातिरिक्तनिंदादिदोषजन्यतयेव प्राप्तिभासि

कत्वमिति केचित्। अन्येऽुवाच्यं तैत्तिरीयैश्च दयः स्वप्रदृष्टः प्रबोधइति भाष्योक्तेरविद्यात्मकबंधवत्पनीकत्वाज्जा
 ग्रहो धवदिति विवरणदर्शनादुचितस्य स्वप्रमिथ्यात्वानुभवाच्च जाग्रद्वोधः स्वप्राध्यासनिर्वर्तकइति ब्रह्मज्ञाने
 तत्ज्ञानं बाधतयेव तस्य प्राप्तिभासिकत्वं। न चाधिष्ठानयाथात्म्यागोचरं स्वोपादानाज्ञानानिर्वर्तकं ज्ञानं कथम
 ध्यासनिर्वर्तकं स्यादिति वाच्यं रज्जुसर्पाध्यासस्य स्वोपादाननिर्वर्तकाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेनेव तत्रैव स्वानं
 तरोत्पन्नदंडध्रमेणापि निवृत्तिदर्शनादित्याहुः। अपरेऽुवाच जाग्रद्वोगवदकर्मण उपरमे जाग्रत्पंचदृष्टारं
 प्रतिबिम्बरूपं व्यावहारिकं जीवंतदृष्टं जाग्रत्पंचमप्यावृत्तजायमानोद्दिशरूपो मूलज्ञानस्याचरणभेदः
 स्वाप्रपंचाध्यासस्योपादानं न मूलज्ञानं। न च निद्राया अवस्थाज्ञानरूपत्वे मां नाभावः। मूलज्ञानेनावृतस्य
 जाग्रत्पंचदृष्टव्यावहारिकजीवस्य मनुष्योहं ब्राह्मणोहं देवदत्तपुत्रोहमित्यादिना स्वात्मानमसंदिग्धावि
 पर्यस्तमभिप्रत्यमानस्य तदीयचिरपरिचयेन तत्प्रति सर्वदानावृत्तैकरूपस्यः स्वपितामहात्यादि जाग्रत्पंच

वृत्तान्तस्य च स्वप्नसमये केनचिदावरणाभावे जाग्रदशया मि वस्वप्नेऽपि व्याघ्रोहं शूद्रोहं यज्ञदत्तप्रजोहं इत्यादिभ्र
मस्य स्वपितामहजीवदशादिभ्रमस्य चाभावप्रसंगेन निद्राया एव तत्कालोत्पन्नव्यावहारिकजगज्जीवावरका
ज्ञानवस्थाभेदरूपत्वसिद्धेः। न चैवं जीवस्याप्यावृत्तत्वात् स्वप्नप्रपञ्चस्य इष्टत्वाभावप्रसंगः। स्वाप्नप्रपञ्चेन सह
तद्गुणजीवस्यापि प्राप्तिभासिकस्याध्यासात्। एवं च पुनर्जाग्रदशया गण्यते कर्मादौ व्यावहारिकजीवस्वरू
पज्ञानात्स्वापादाननिद्रारूपाज्ञाननिवर्तकादेव स्वाप्नप्रपञ्चबाधः। न चैवं तद्गुणः प्राप्तिभासिकजीवस्यापि त
तो बाधे स्वप्ने करिणामन्वभुवमित्यनुसंधानेन स्यादिति वाच्यं व्यावहारिकजीवेषां प्राप्तिभासिकजीवस्या
ध्यस्ततया तदनुभवाद्यावहारिकजीवस्यानुसंधानोपगमेऽपि प्राप्तिप्रसंगाभावादित्याहुः। न च नवच्छिन्नचै
तन्येहंकारोपहितचैतन्ये वा स्वाप्नप्रपञ्चाध्यास इति प्रागुक्तं पक्षद्वयमप्युक्तं। आद्ये स्वप्नगजादेरहंका
रोपहितसाक्षिणो विच्छिन्नदेशत्वेन सुखादिवदन्तः करणवृत्तिमनपेक्ष्यते न प्रकाशनस्य च कुरादीनाम्

परतया ह्यहंकारादयः संभवेभ्यस्तत्संसर्गमनपेक्ष्यते न प्रकाशनस्य चायोमात्र। द्वितीयेऽदरजतमिति दहंगज इति
वा अहं सुखीति वदहंगजवानिति वाध्यासप्रसंगात्। अत्र केचिदाद्यपहंसमर्थयन्ते। अहंकारानवच्छिन्नचैत
न्येन देहाद्वहिः स्वाप्नप्रपञ्चस्याधिष्ठानमुपेयते किं त्वदन्तिरेव अतएव दृश्यमानपरिमाणोचितदेशसंप
त्त्यभावात् स्वाप्नगजादीनां मायामयत्वमुच्यते। एवं चान्तःकरणस्य देहाद्वहिरस्वातन्त्र्याज्जागरणे बाध्यशुक्ती
दमंशादिगोचरवृत्त्यादकचकुराद्यपेक्षायामपि देहांतरतः करणस्य स्वतन्त्रस्य स्वयमेव वृत्तिसंभवादेहां
तरतः करणवृत्त्याभिव्यक्तस्यानवच्छिन्नचैतन्यस्याधिष्ठानत्वेन काचिदनुपपत्तिः। अतएव यथा लागरेण सं
योगजन्यवृत्त्याभिव्यक्तशुक्तीदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्थिताविद्यारूप्याकारेण विवर्तते तथा स्वप्नेऽपि देहस्यांत
रतः करणवृत्तेर्निद्रादिदोषोपेतायामभिव्यक्तप्रपञ्चाकारेण विवर्ततामिति विवरणोपन्यासे भारतीतीर्थ
वचनमिति। अन्ये त्वनवच्छिद्विद्वेदो धितानानाविषयसंस्कारसहिता चैतन्यस्थाः विद्यान्नचैतन्येन ह्यभिव्य

६१

तंसक्ता प्रपचस्याधिष्ठानं अशब्दमूनकानवच्छिन्नचेतन्यगोचरवृत्त्यदयासंभवात् अहंकाराद्यवच्छिन्नचे
तन्यएवाहमाकारवृत्त्यदयदर्शनात् तस्मात्स्वतोपरोक्तमहंकाराद्यनवच्छिन्नचेतन्यतदधिष्ठानं अतएव
संदेपशरीरके अपरोक्तारूपविषयभ्रमधीरपरोक्तमास्यदमपेक्ष्य भवेत् मनसः स्वतो नयनतो यदिवा
स्वपनभ्रमादिषु तथा प्रथितेरिति श्लोके नापरोक्ता ध्यासापेक्षितमधिष्ठानापरोक्तं क्वचित्स्वतः क्वचिन्मान
सहत्या क्वचिद्वहिरिन्द्रियजवृत्त्येभ्यो मिधाय स्वतोपरोक्ता चित्तिरत्र विभ्रम इत्याद्यनत एजो केन स्वप्ना ध्यासे
स्वतोधिष्ठानापरोक्त्यमुदाहृतं नचाहंकारानवच्छिन्नचेतन्यमात्रमावृतमिति वृत्तिमंतरेणानतदभिव्य
क्तिरिति वाच्यब्रह्मचेतन्यमेवावृतमविद्याप्रतिबिंबचेतन्यमहंकारानवच्छिन्नमप्यनावृतमित्यत्र पगमा
त् एवं चाहंकारानवच्छिन्नचेतन्येऽध्यस्यमाने स्वाप्नगजादौ तत्समनियताधिष्ठानगोचरांतः करणा ६१
दिवृत्ति कृतोभेदाभिव्यक्त्या प्रमादचेतन्यस्यापीदं पश्यामीति व्यवहार इत्याहुः अपरे तु द्वितीयपक्षे स

मर्थयते अहंकारावच्छिन्नचेतन्यमधिष्ठानमित्याहंकारस्य विशेषणभावेनाधिष्ठानकोटिप्रवेशो नोपेयते
किं त्वहंकारो पदिततत् प्रतिबिंबरूपचेतन्यमात्रमधिष्ठानमिति अतो नाहं गज इत्याद्यनुभवप्रसंग इ
ति एवं शुक्तिरजतमपि शुक्तीदमशावच्छिन्नचेतन्यप्रतिबिंबे वृत्तिमदंतः करणगतेऽध्यस्यते शुक्तीदम
शावच्छिन्नबिंबचेतन्ये सर्वसाधारणतस्या ध्यासे तदुत्तरादिवदनन्यवेद्यत्वाभावप्रसंगादितिकेचित्
केचित्तु बिंबचेतन्यएव तदध्यासमुपेत्य दीयाज्ञानोपादाने कंयततस्यैव प्रत्यक्षनजीवांतरस्येत्यन
न्यवेद्यत्वमुपपादयति ननु शुक्तिरजताध्यासं चाद्ब्रह्मत्वानुभवः साक्षादाधिष्ठानज्ञानद्वारा तदपेक्षणा
दासमर्थ्यते स्वाप्नगजादिचाद्ब्रह्मत्वानुभवः कथं समर्थनीयः उच्यते न तावत्तत्समर्थनाय स्वाप्नदेहवदि
षयवच्चेंदियाणामपि प्राप्तिमासिको विवर्तः शक्यते वक्तुं प्राप्तिभासिकस्याज्ञातसत्त्वाभावात् चेंदियाणां चा
तींद्रियाणां सत्त्वे अज्ञातसत्त्वस्य वाच्यत्वात् नपि व्यावहारिका एवमेवेंदियाणां स्वस्वगोचकेभ्यो निष्क्रम्य स्व

६२

प्रदेहमाश्रित्य स्वस्वविषयग्राहकत्वं वक्तुं शक्यते स्वप्नसमये तेष्वाव्यापारराहित्यरूपोपरतिश्रवणात्। व्यावहारिकस्य स्पर्शनेन्द्रियस्य स्त्रोचितव्यावहारिकदेशमपत्तिविधुरेतः शरीरे स्वाधिकपरिमाणकान्तराप्रशरीरव्यापित्वायोगाच्च। तदेकदेशाश्रयत्वे च तस्य स्वाप्नजलावगाहनज - सर्वांगीणशीतस्पर्शनिर्वीहात्। अतएव स्वप्ने जाग्रद्विन्दियाणामुपरतावपितेजसव्यवहारोपयुक्तानि सूक्ष्मशरीरावयवभूतानि सूक्ष्मेन्द्रियाणिसंतीति तेऽस्वाप्नपदार्थानामेन्द्रियकत्वमित्युपपादनशंकापिनिरस्ता जाग्रद्विन्दियव्यतिरिक्तसूक्ष्मेन्द्रियाप्रसिद्धेऽपि किंचात्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति जागरे आदित्यादिज्योतिर्व्यतिकाराच्च कुरादिवृत्ति संचाराच्च दुर्विवेचमात्मनः स्वयं ज्योतिस्त्वमिति स्वप्नावस्थामधिकृत्य तत्रात्मनः स्वयं ज्योतिस्त्वमिति पादयति अन्यथा तस्य सर्वदा स्वयं ज्योतिस्त्वमिति त्रैवैयर्थ्यात्। तत्र यदि स्वप्नेऽपि च कुरादिसंचारः कल्पेत तत्रापि जागरद्वतस्य स्वयं ज्योतिस्त्वमिति दुर्विवेचस्यादित्यदाहताः प्रातिपदित्येतन्ननु स्वप्ने च कुराद्यपरमकल्पनेऽप्येतः क

६२

रणामनुपरकमस्ति इति परिशेषासिद्धेर्न स्वयं ज्योतिस्त्वमिति विवेकः। मेवम्। कर्तृशस्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणान्यायनिर्णयोक्तरीत्यातः करणस्य च सुरादिकरणान्तरनिरपेक्षस्य ज्ञानसाधनत्वाभावादातत्त्वप्रदीपिकोक्तरीत्या स्वप्ने तस्यैव वा गजादुपाकारेण परिणामेन ज्ञानकर्मतया धस्थितत्वेन तदानीं ज्ञानसाधनत्वायोगाद्वा परिशेषोपपत्तेः। न च स्वप्नेतः करणवृत्त्यभावेऽङ्गितस्य स्वप्नदृष्टगजाद्यनुसंधानानुपपत्तिः। सुषुप्तिस्तु प्रयाविषाहत्यातदुपपत्तेः। सुषुप्ते तदवस्थोपहितमेव स्वरूपचेतन्यमज्ञानसुरादिप्रकाशः। अङ्गितस्यानुसंधानमुपाधिभूतावस्थाविनाशजन्यसंस्कारेणोतिवेदांतको सुद्यामभिमतसुषुप्तावविद्यावृत्त्यभावपक्षे इहापि स्वप्नगजादिभासकचेतन्योपाधिभूतस्वप्नावस्थाविनाशजन्यसंस्कारादनुसंधानोपपत्तेः। अथवा तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यतीत्यादि प्राप्तेरस्तस्वप्नेऽपि कल्पतरूक्तरीत्या स्वप्नगजादिगोचरांतः करणवृत्तिर्न च तावता परिशेषासिद्धिः। अतः करणस्याहमिति गृह्यमाणस्य सर्वात्मना जीवेऽप्येनाध्यस्ततया लो

६३

कदृष्ट्या तस्य तद्वतिरेकावसिद्धेः परिशेषार्थवद्गुरादिव्यापाराभावमात्रस्यैवापेक्षितत्वात्। असिद्धदृश्यमात्रं
 दृगवभासायोग्यमिति निश्चयसत्त्वेन परिशेषानवर्थमन्यानपेक्षणात्। तस्मात्सर्वथापि स्वप्ने च कुरादि
 व्यापारासंभवात्त्वाप्रगजादौ चाकृषत्वाद्यनुभवो भ्रम एव। ननु स्वप्ने च कुरुन्मीलने गजाद्यभवसन्नि
 मीलनेनेति जागरद्वगजाद्यनुभवस्य च कुरुन्मीलनाद्यनुविधानं प्रतीयत इति चेत् तच्च कृष्णरजन
 पश्यामीत्यनुभववदयमपि कश्चित्त्वामभ्रमो भविष्यति यत्केवलसाक्षिरूपेत्वाप्रगजाद्यनुभवे च कुराद्यनु
 विधानं तदनुविधायिनीवृत्तिर्वाध्यस्यते किमिव हि डर्घटमपि भ्रमं मायानकारयति विशेषतो निद्रारूपेण य
 रिणतायन्माहात्म्यात्स्वप्नेरथः प्रतीतः कुरो न मुचुष्मः प्रतीयते स च कुरो न मार्जरः स्वप्नदृष्टुश्च न पूर्वापर
 विरोधानुसंधानं तस्मादनुयायानुविधानं प्रतीतिर्नोत्येपि जाग्रदुजाद्यनुभव एव च कुरादिजन्या न सत्त्वा ६३
 प्रगजाद्यनुभवः। दृष्टिस्तृष्टिवादिनक्तकल्पितस्याज्ञातसत्त्वमनुपपन्नमिति कृन्त्यस्य जाग्रत्पंचस्य ह

ष्टिसमसमयांस्तृष्टिमुपेत्य घटादिसृष्टेस्तृष्टः सन्निकषीयानुविधानप्रतीतिं दृष्टेः पूर्वघटाद्यभावेनासंगच्छमा
 नां स्वप्नवदेव समर्थयमाना जाग्रदुजाद्यनुभवोऽपि न चाकृषत्वात्। ननु दृष्टिस्तृष्टिमवलंब्य कृत्स्नस्य
 जाग्रत्पंचस्य कल्पितत्वाभ्युपगमे कस्तत्कल्पको निरुपाधिरात्मा वा ऊविद्योपहितो वा नायः। मोक्षेऽपि सो
 धनोत्तरनिरपेक्षस्य कल्पकस्य सत्त्वेन प्रपंचानुवृत्त्या संसाराविशेषसंज्ञात्। न द्वितीयः। अविद्याया अपि क
 ल्पनीयत्वेन तत्कल्पनात्मागेव कल्पकसिद्धेर्वक्तव्यत्वात्। अत्र केचिदाहुः। पूर्वपूर्वकल्पिता विद्योपहित उ
 त्तरोत्तराविद्या कल्पकः अनिदं प्रथमतः कल्पककल्पना प्रवाहस्य नामवस्था दोषः। न चाविद्याया अना
 दित्वोपगमात् कुरुजतवत्कल्पितत्वं न युज्यते अन्यथा साधनादिविभागानुपपत्तेरिति वाच्यं यथा स्वप्ने क
 ल्पमानगोपुरादिकिंचित्सर्वसिद्धत्वेन कल्प्यते किंचित्तदानीमुत्पद्यमानत्वेन एव जागरेपि किंचित्क
 ल्पमानं सादित्वेन कल्प्यते किंचिदन्ययेत्येतावता साधनादिविभागोपपत्तेः। एतेन कार्यकरणदिवि

६४

भागोपि व्याख्यात इति। अन्ये उवस्ततो नाद्ये वा विद्यादित उदृष्टि सृष्टिर्नोपेयते किं ततो न्यत्र पंचमात्रं
 त्याङ्कः। नन्वेवमपि श्रुतिमात्रप्रतीतस्य विद्यदादिसर्गतक्रमादेः कः कल्पकः। नकोपि। किमालेयनात् हि
 आत्मन आकाशः संभूत इतिः श्रुतिः। निःपंचब्रह्मात्मैक्यावलंबनेति अवेहि। आध्यारोपापवादाभ्यां
 निःपंचब्रह्मप्रतिपत्तिर्भवतीति तत्प्रतिपत्तयत्तया श्रुतिषु सृष्टिपल्योपन्यासो न तात्पर्येणोति हि
 भाष्याद्यद्वैषः। व्यर्थं स्मृतितात्पर्याभावे विद्यदादिसर्गतक्रमादिविषयश्रुतीनां पर
 स्परविरोधपरिहाराय यत्नः। न व्यर्थः न्यायव्याप्यार्थमभ्युपेत्य तात्पर्यं तत्प्रवृत्तेः। उक्तं हि शास्त्रदर्पणो।
 श्रुतीनां सृष्टितात्पर्यं स्वीकृत्येदमिहेरितं। ब्रह्मात्मैक्यपरत्वात्तु तासां तन्नैव विद्यत इति। ज्योतिष्टोमादि
 श्रुतिबोधितानुष्ठानात्फलसिद्धिः स्वापश्रुतिबोधितानुष्ठानतुल्या। ज्योतिष्टोमादिश्रुतीनां च सत्त्वं ६४
 शुद्धिद्वारा ब्रह्मणि तात्पर्यान्नाप्राप्तमिति यादि दृष्टि। प्रयुक्तफलसंवादः। सृष्टिव्यक्त्यादनप्रक्रिया

प्रपंचस्वाकर एव दृष्टव्य इति अयमेकोऽष्टमममथाविश्वसृष्टिरिति दृष्टिः सृष्टिवादः। अन्ये उदृष्टिरेव विश्वं
 सृष्टिः दृश्यस्य दृष्टिमेव प्रमाणाभावात्। ज्ञानस्वरूपमेवाङ्गुर्जगदेतद्विचक्षणः। अर्थस्वरूपं भ्रायतो ह
 श्यं च न्येकुट्टय इति स्मृतेः सिद्धातमुक्तावल्याददर्शितो दृष्टिः सृष्टिवादः। द्विविधेऽपि दृष्टिः सृष्टिवा
 दे मनःप्रत्ययमलभमानाः केचिदाचार्याः सृष्टे दृष्टिवादं रोचयन्ते। श्रुतिदर्शितेन क्रमेण परमेश्वरस्य
 प्रमत्तावसत्तायुक्तमेव विश्वं तत्र द्विषयप्रमाणावतरणोत्पत्तस्य दृष्टिरिति। नचैवं प्रपंचस्य कल्पितत्वा
 भावे श्रुत्यादिप्रतिपत्तस्य सृष्टिपलयादिमतः प्रत्यक्षादिप्रतिपत्तार्थक्रियाकारिणस्तस्य सत्त्वमेवाभ्य
 पगृह्णन्त्यादिति वाच्यं शुक्तिरजतादिवत्संप्रयोगसंस्कारदोषरूपेणाधिष्ठानज्ञानसंस्कारदोषरूपेणावा
 करणत्रयेणाजन्यतया कल्पना समसमयत्वाभावेऽपि ज्ञानैकनिवर्त्यत्वरूपस्य सदसद्विलक्षणत्वरूप
 स्य प्रतिपन्नोपाधिगतत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपस्य वामिथ्यात्वस्याभ्यपगमात्। सत्यत्वपक्षे

इय

अपंचेत्तरूपमिथ्यात्वाभावेनततोभेदात्॥नन्वेवमहंकारतद्वर्माणामप्यक्तरूपमिथ्यात्वंवियदादिवत्कल्पितत्वाभावेपिसिद्धतीतिभाष्यटीकाविवरणेषुतदध्यासेकारणवित्तयसंपादनादियलौक्यार्थइतिचेत्।अहंकारादीनामपिकेवलसाक्षिवेद्यतयाश्रुतिरजतवत्प्राप्तिभासिकत्वमभिमतमितिचित्सुखाचार्याः॥अभ्युपेत्यवादमात्रंतद्वितीयाधिष्ठानब्रह्मात्मप्रमाणस्यचेतन्यस्येत्यादितत्रत्यकारणवित्तयसंपादनग्रंथस्यचेतन्यस्यप्रमाकरणात्वेवेद्यतकरणात्वादिकल्पभाभंगप्रसंगेनत्रोटिगदत्वस्यस्फुटितत्वादितिगमादयाचार्याः॥ननुदृष्टिस्मृतिवादेस्मृष्टिदृष्टिवादेवमिथ्यात्वसंप्रतिपत्तेःकथमिथ्याभूतस्यार्थक्रियाकारित्वं।स्वप्नवदितिब्रूमः॥ननुस्वाप्नजलादिसाध्याःवगाहनादिरूपार्थक्रियाःसत्यैवकिंतुजाग्रज्जलादिसाध्यासासत्या।अविशिष्टमुभयत्रापिस्वप्नसमानसत्ताकार्यक्रियाकारित्वमिति केचित्॥अहंतविद्याचार्या इय स्वाङ्कः॥स्वाप्नप्रदार्थानांनकेवलंप्रबोधबाधार्थक्रियामात्रकारित्वस्वप्नांगनाभुजंगमादीनांतदबाध्यसु

स्वप्नयादिजनकत्वस्यापिदर्शनात्स्वाप्नविषयजन्यस्यापिहिस्वप्नमयादेःप्रबोधानंतरंनबाधोनुभूयते।अतएवप्रबोधानंतरमपिमनःप्रसादशरीरकंपादिनासहृददृष्टिदर्शनात्प्रागपिसत्त्वमेवावसीयते।अतएवप्राणिनापुनरपिस्वप्नजनकविषयगोचरेस्वप्नेवांक्षाअतादृशस्वप्नेचक्षेःसंभवति।स्वप्नेज्ञानवदेतःकरणवृत्तिरूपस्यस्वप्नमयादेरुदयः।नचस्वप्नांगनादिज्ञानमेवस्वप्नादिजनकंतच्चसदेवेतिवाच्यं।स्यापिदर्शनस्पर्शनादिवृत्तिरूपस्यस्वप्नप्रपंचसाक्षिण्यधस्तस्यकल्पनामात्रसिद्धत्वात्नहिउपरंतं।इयस्यचक्षुरादिवृत्तयःसत्याभवतिनचतद्विषयापरोक्ष्यमात्रंस्वप्नजनकःतच्चसाक्षिरूपंसदेवेतिवाच्यं।दर्शनेकामिन्याःपदास्पर्शनात्प्राणिनास्पर्शनेभुजंगमस्यानर्मस्थलेनस्पर्शनान्मर्मस्थलेनस्पर्शनेचसुखविशेषस्यभयविशेषस्यचानुभवसिद्धत्वेनस्वप्नेपित्तत्स्वप्नमयादिविशेषस्यकल्पितदर्शनस्पर्शनादिविशेषजन्यत्वस्यवक्तव्यत्वादिति।तथाजागरेघटादिप्रकाशनक्षमतत्रत्यपुरुषांतःरनिरीक्ष्यमाणालोकवत्

६६

पवरकोसद्यः प्रविष्टेन कल्पितस्य संतमसस्य प्रसिद्धसंतमसोचितार्थक्रियाकारित्वं च दृष्टं तेन तं प्रति घटावरणादीनां
 यानयने तदपसरणं तत्र यने पुनरावरणमित्यादेर्दर्शनादित्यधिकेचित्। अन्ये च पानावाहनाद्यर्थक्रियायां
 जलादिस्वरूपमात्रमुपयोगिनतद्गतं सत्यत्वं तस्य कारणात् तदवच्छेदकत्वाद्योरभावादिति किं तेन। न चैवं स
 तिमरुमरीचिकोदकशुक्तिरजतादरेरपि प्रसिद्धोदकाद्यचितार्थक्रियाकारित्वप्रसंगः। मरीचिकोदकादाबुद
 कत्वादिजातिर्नास्तीति तद्विषयभ्रमस्योददशब्दो ह्येवित्वं तदुच्चेरिव पूर्वाभ्रमवसंस्कारजन्यत्वप्रयुक्तमि
 तितत्त्वशुद्धिकारादिमृते तत्तदर्थक्रियाप्रयोजकोदकत्वादिजात्यभावादेव तदप्रसंगात्। तत्राप्युदकत्वा
 दिजातिरस्ति अन्यथा तद्वैशिष्ट्यो ह्येवित्वमविरोधादुदकाद्यर्थिनस्तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसंगाच्चेति प्रातिभा
 सिके पूर्वदृष्टसंजातीयत्वव्यवहारबुरोधितां मते क्वचिदधिष्ठानविशेषज्ञाने समूलाध्यासनाशान्त्वचिदधिष्ठान
 सामान्यज्ञानोपरमेणवलाध्यासनाशान्त्वचिदुज्जादौ वक्ष्यावक्ष्यापध्यासस्थले दाहपाकत्वादिप्रयोजकं स्या

६६

सप्रस्यशीदरेन ध्यासाच्च तत्र तत्रार्थक्रियाः भावोपपत्तेः। क्वचिक्वचित्कासांचिदर्थक्रियाणां भिन्नमाणात्वाच्च। मरी
 चिकोदकादिव्यावर्तकस्यार्थक्रियोपयोगिरूपस्य वक्तव्यत्वे च शक्तिविरुद्धं प्रत्यक्षादिना ड्यहं विकालावाध्य
 त्वे विहाय दोषविशेषाजन्यरजतत्वादेरेवरजताद्यचितार्थक्रियोपयोगिरूपत्वस्य वक्तव्यशक्यत्वाच्च। तस्मान्मि
 ऽथ्यात्वेऽप्यर्थक्रियासंभवाभिध्येव प्रपंचो न सत्यइति। ननु मिथ्यात्वस्य प्रपंचधर्मस्य सत्यत्वे ब्रह्माद्वैतकृते
 स्तदपि मिथ्येव वक्तव्यमिति कुतः प्रपंचस्य सत्यत्वकृतिः। मीथ्याभूतं ब्रह्मणः सप्रपंचत्वं न निःप्रपंचत्वं
 विरोधीति तदुक्तरीत्या मिथ्याभूतमिथ्यात्वस्य सत्यत्वाविरोधित्वात्। अत्रोक्तमद्वैतदीपिकाया। वियदादि
 प्रपंचसमानस्वभावं मिथ्यात्वतश्च धर्मिणः सत्यत्वप्रतिहेपकं धर्मस्य स्वविरुद्धधर्मप्रतिहेपकत्वेत्यभयवा
 दिसिद्धंधर्मिसमसत्त्वं तत्र न पारमार्थिकत्वं अघटत्वादिप्रतिहेपके घटत्वादावस्माकं पारमार्थिकत्वासेव
 तिपत्तेः। ब्रह्मणः सप्रपंचत्वं न धर्मिसमसत्ताकमिति न निःप्रपंचत्वप्रतिहेपकं अतएव मिथ्यात्वस्य व्यावहारि

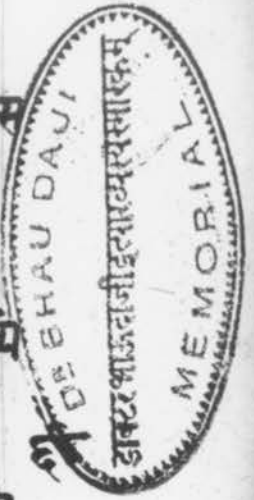
६३

कस्वेतद्विरोधिर्नोपतिभासिकस्य प्रपंचसत्त्वस्यणामारर्थिकत्वं स्यादिति निरस्तं। धर्मिसमसत्ताकस्य मिथ्या
त्वस्य व्यावहारिकत्वे धर्मिणोपिव्यावहारिकत्वनियमात्। अथवा यो यस्य स्वविषयसाक्षात्कारानिवर्त्यो धर्मः
सतत्त्वविरुद्धधर्मप्रतिक्षेपकः। शुक्तौ शुक्तितादात्म्यतद्विषयसाक्षात्कारानिवर्त्यं शुक्तितादिविरोधितं वैर
जततादात्म्यतन्निवर्त्यं जतत्वाविरोधीति व्यवस्थादर्शनात्। एवं मिथ्यात्वं कल्पितमपि प्रपंचसाक्षात्कारानि
वर्त्यमिति सत्यत्वप्रतिक्षेपकमेव। बुद्ध्यणः सप्रपंचत्वं बुद्ध्यणसाक्षात्कारनिवर्त्यमिति न निःप्रपंचत्वप्रतिक्षेपक
मिति। एतेन शब्दगम्यस्य बुद्ध्यणः सत्यत्वेशब्दयोग्यतायाः शब्दधीप्रामाण्यस्य च सत्यत्वं वक्तव्यं प्रातिभा
सिकयोग्यतावतानात्रवाक्येन व्यावहारिकार्थस्य व्यावहारिकयोग्यतावताग्निहोत्रवाक्येन ताविकार्थ
स्य वासिष्ठभावेन योग्यतासमानसमानसत्ताकस्यैव शब्दार्थस्य सिद्धिनियमात्। अर्थबाधरूपप्रामाण्य ६३
सस्यासत्यत्वे र्थस्य सत्तायोगाच्च। तथा च बुद्ध्यतिरिक्तसत्यवस्तुसत्त्वेनाद्वैतावश्यंभाव इति वियदादिषु

पंचोपि सत्योऽस्त्विति निरस्तं। व्यावहारिकस्यार्थक्रियाकारित्वस्य व्यवस्थापितत्वेन व्यावहारिकयोग्यतया
पिसत्यबुद्ध्यसिद्धिर्भवति बुद्ध्यपरेवेदंते सत्यादिपदैस्तत्त्वाद्बुद्ध्यसमसत्यत्वसिद्धेः। अग्निहोत्रादिवाक्येतादृशपदा
भावात्तत्सत्त्वेपि प्रबलबुद्ध्यहेतुश्च विविरोधात्तदसिद्धिरित्येवैवम्योपपत्तेः। शब्दार्थयोग्यतयोः समानसत्ताक
त्वनियमस्य निःप्रामाण्यत्वात्। घटज्ञानप्रामाण्यस्याघटत्ववत्सत्यभूतबुद्ध्यज्ञानप्रामाण्यस्यापि तदतिरि
क्तघटितत्वेन मिथ्यात्वोपपत्तेः। तस्मादरंभणाधिकरणोक्तन्यायेन कृत्स्नस्य वियदादिषु प्रपंचस्य मिथ्यात्वं
वज्जलेपायते। नन्वारंभणाशब्दादिभिरचेतनवियदादिषु प्रपंचस्य मिथ्यात्वसिद्धावपि चेतनानामपवर्गभा
जां मिथ्यात्वायोगाद्वितीये बुद्ध्यणि समन्वयेन युक्तः। न च तेषां बुद्ध्यभेदः प्रागुक्तो युक्तः परस्परभिन्नानां
तेषामेकैव बुद्ध्यणः भेदासंभवात्। न च तद्वैदसिद्धिः। खड्गः खादिव्यवस्थायात्सिद्धेरिति चेत्तन्तेषामभे
देषु पाधिभेदादेव तद्व्यवस्थोपपत्तेः। न नूपाधिभेदेपि तदभेदानपायात्कार्यव्यवस्थानह्याश्रयभेदेनोप

६८

पादनीयो विरुद्धधर्मी संकरस्तदतिरिक्तस्य कस्यचिद्देहोपगमेन सिद्ध्यति ॥ अत्र केचिदाहुः ॥ सिद्ध्यत्येवांतः
करणोपाधिभेदेन सुखदुःखादिव्यवस्था ॥ कामः सकल्यो विविक्तसा प्रदाः प्रदाधृतिरभृति ईभीरित्येतत्
र्वमन एवा विज्ञानं यत्तत्तनुते इत्यादिभिः कृतिभिः तस्यैवानिखिलानर्थप्रयत्नप्रतिपादनादसंगोत्थयपुरु
षः असंगो न हि सज्जते इत्यादि कृतिभिः स्तनस्य सर्वात्मनो दासीन्यप्रतिपादनाच्च ॥ न चैव सति कर्तृत्वादिव
धस्य चैतन्यसामानाधिकरण्यानुभवविरोधः ॥ अतः करणस्य चेतनतादात्म्येनाध्यस्ततया तद्वर्मीणां चैतन्य
सामानाधिकरण्यानुभवोपपत्तेः ॥ न चान्तःकरणस्य कर्तृत्वादिवंधाप्रयत्ने चेतनः संसारी न स्यादिति वाच्यं
कर्तृत्वादिवंधाप्रयत्नाहंकारयंथितादात्म्याध्यासाधिष्ठानभाव एव तस्य संसारइत्यपगमात् ॥ तावदेव भी
षणाप्रयत्नसर्पतादात्म्याध्यासाधिष्ठानेरज्जादावयंभीषणइत्यभिमानवदात्मनो नर्थप्रयत्नाभिमानोपप
त्तेः ॥ एतदभिप्रायेण ध्यायतीवलेलायतीति अहंकारविमूढात्मा कर्ता इमिति मन्यत इत्यादि कृतिस्मृति

दर्शनाच्च ॥ न चैकस्मिन्नेवात्मनि विचित्रसुखदुःखाप्रयत्नतदंतःकरणानामध्यासादात्मन्याभिमानिकसुखदुः
खादिव्यवस्थैवमपि न सिद्ध्यतीति वाच्यं ॥ आध्यासिकतादात्म्यापन्नान्तःकरणगतानर्थजातस्यैव तद्वत्परस्य
रभेदस्याप्यभिमानत आत्मीयतया आत्मनो यादृशमनर्थभाक्तादृशेन भेदेन तद्यवस्थोपपत्तेः ॥ एतेन
सुखदुःखादीनामंतःकरणधर्मत्वेपितदनुभवः साक्षिरूप इति तस्यैकत्वात् सुखदुःखानुभवरूपभोगव्यव
स्थानसिद्ध्यतीति निरस्तं तदंतःकरणतादात्म्यापत्त्या तदंतःकरणभेदेन भेदवत एव साक्षिणस्तदंतःक
रणसुखदुःखाद्यनुभवरूपत्वेन तद्यवस्थया अप्युपपत्तेरिति ॥ अन्ये तु जडस्याकर्तृत्वादिवंधाप्रयत्ना
नुपपत्तेः कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति वेतनस्यैव तदाप्रयत्नप्रतिपादकसूत्रेणांतःकरणेचिदाभासो बंधा
प्रयत्नस्य चासत्यस्य विवाद्भिन्नस्य प्रत्यंतःकरणं भेदाद्विद्वदविद्वत्सुखदुःखिकर्त्तृकर्त्तृदिव्यवस्था
॥ न चैवमसत्यस्य बंधाप्रयत्ने बंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः ॥ अस्य चिदाभासस्यांतःकरणवच्छिन्ने

६७ स्वरूपाः सत्यतया मुक्त्यन्यथिनिपरमार्थजीवेभ्यस्ततया कर्तृत्वा अयचिदाभासतादात्म्यतादात्म्यायासा
 धिष्ठानभावस्तस्य बंधरूपपगमादित्याहुः। अपरे त्वान्मोदियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणा इति सहका
 रित्वेन देहेन्द्रियेस्तादात्म्येन मनसा च युक्तस्य चेतनस्य भोक्तृत्वश्रवणादंतःकरणभेदेन तद्विशिष्टभेदा
 द्यवस्था। न चैवं विशिष्टस्य बंधः शुद्धस्य मोक्ष इति वैयर्थ्यधिकरणं विशिष्टगतस्य बंधस्य विशेष्ये अन
 न्वयाभावादि विशिष्टस्यानतिरेकादित्याहुः। इतरे तु अस्तकेवलश्चेतनः कर्तृत्वादि बंधाश्रयः स्फटिक
 लोहित्यन्यायेनांतःकरणस्य तद्विशिष्टस्य वा कर्तृत्वाद्याश्रयस्य सन्निधानाच्चेतने कर्तृत्वाद्यंतराध्या
 सोपगमात्। न च तस्यैकत्वाद्यवस्थानुपपत्तिः। उपाधिभेदादेव तदुपपत्तेः। न चान्यभेदादन्यत्र विरुद्ध
 धर्मव्यवस्थानयुज्यत इति वाच्यं मूलाग्ररूपोपाधिमात्रेण वृत्ते संयोगात्तदभावव्यवस्थादर्शनात्। ६८
 तत्र तत्पुरुषकर्तृपुटोपाधिभेदेन श्रोत्रभावमुपगतस्याकाशस्य तत्र तत्र शब्दोपलंभकत्वानुपलंभक

त्वतारमंदेष्टानिष्टशब्दोपलंभकत्वादिवैचित्र्यदर्शनाच्चेत्याहुः। एकोऽयथाश्रयभेदादेव विरुद्धधर्मव्यवस्थाप
 पादनीयातदाचेतने निष्कृष्टएवोपाधिवशाद्देहकल्पनास्तत्र कल्पिताश्रयभेदएव व्यवस्थाप्रयोजक इति व्या
 प्यसंप्रतिपत्तेः। मणिमुकुटदर्पणाद्युपाधिकल्पितेन भेदेन मुखे श्यामावदातवर्तुलदीर्घभावादि धर्माणां
 मंगुल्यपष्टंभोपाधिकल्पितेन भेदेन दीपे पाश्चात्पौरस्य भावादि धर्माणां व्यवस्थासंप्रतिपत्तेरिदुः। एव
 मुपाधिवशाद्यवस्थापपादने संभाविते जीवानां परस्परसुखाद्यननुसंधानप्रयोजक उपाधिः क इति निरूप
 णीयं अत्र केचिदाहुः। भोगायतनाभेदतद्देहावनुसंधानानुनसंधानप्रयोजको उपाधिः। शरीरावच्छिन्नवे
 दनायास्तदवच्छिन्नेनानुसंधानात्। चरणावच्छिन्नवेदनायाहस्तावच्छिन्नेनानुसंधानाच्च हस्तावच्छिन्ना
 हंपादावच्छिन्नवेदनामनुभवामीत्यप्ययात्। कथं तर्हि चरणालग्रकंदको द्वारायहस्तव्यापारः। नायहस्त
 व्यापारो हस्तावच्छिन्नानुसंधानार्त्तिकं त्ववयवावयविनोस्वरणशरीरयोरभेदसत्त्वेन चरस्यावच्छिन्ने वेदनाश

७० शरीरवर्द्धिन्नेत्यहं चरगोवेदनावादिनिश्चयनुसंधीयतइति तदनुसंधानात्। एवं चैत्रमेव शरीरयोर्भावश्चैत्रशरीराव
 छिन्नवेदनामेव शरीरावर्द्धिन्नेनानुसंधीयते नाप्यभयशरीरानुस्यूतावयव्यंतरावर्द्धिन्नेनानुसंधीयते उ
 भयानुस्यूतस्यावयविनोभोगायननस्याभावादिति नचैत्रशरीरलक्षकं टकोद्धारयमेव शरीरव्यापारप्रस
 गदिति। अन्येन विस्मिष्टोपाधिभेदो ननुसंधानप्रयोजकः। तथा चहस्तावर्द्धिन्नस्य चरणावर्द्धिन्नवेदनानुसं
 धानाभ्युपगमेन दोषः। नचैवं सति गर्भस्य स्यात्सुखात्सुसंधाने प्रसंगः। एकस्मिन्नवपविन्यवयवभावेना
 ननु प्रविष्टयोर्विस्मिष्टशब्देन विवक्षितत्वात्। मातृगर्भशरीरयोस्तथात्वादित्याहुः। नवउद्यदायुधदोर्दे
 गपतितस्त्वशिरोक्षिभिः। पश्यतः पातयेति स्म कबंधाश्चपरीन्यधीतिभारतोक्त्याविस्लेषेप्यनुसंधानमवाग
 तमिति वाच्यं तत्रापिशिरः कबंधयोरैकस्मिन्नवयविन्यवयवभावेनानुप्रविष्टचरत्वात्। शिरश्छेदानंतरं स्
 र्छामरणा योरन्यतरावश्यभावेन दृष्टविरुद्धार्थस्यातदृशवचनस्य कोमुत्येनयोश्चोत्साहानि शपप्रशंसापर

त्वात्। तादृक्प्रभावयुक्तपुरुषविशेषविषयत्वेन भूतार्थवादत्वेपि निरुक्तस्योत्सर्गतोः ननुसंधानतंत्रत्वाविद्या
 ताच्च। अतएवोक्तवक्ष्यमाणपक्षेषु योगिना जातिस्मराणां च शरीरांतरवृत्तः तानुसंधानेन दोषप्रसक्तिः। अप
 रेतुशरीरैक्यभेदावनुसंधानतदभावप्रयोजकोपाधीवाल्पभवांतरानुभूतयोरनुसंधानतदभावदृष्टेः। न
 च बाल्ययौवनयोरपिशरीरभेदः शंकनीयः प्रत्यभिज्ञानात्। नचपरिमाणभेदेन तद्देहावगमः। एकस्मि
 न्द्वैमूलाग्रभेदेनेव कालभेदेनैकस्मिन्ननेकपरिमाणान्वयोपपत्तिः। नन्ववयवोपचयमंतरेणान
 परिमाणभेदः। अवयवाश्चपञ्चादापतंतोन पूर्वसिद्धं शरीरं प्रति युज्यतइति परिमाणभेदेशरीरभेदश्चाव
 श्यकइति चेन्नप्रदीपारोपणसमसमयसौधोदरव्यापिप्रभामंडलविकासतत्पिधानसमसमयतत्संकोचा
 द्यननुरोधि नः परमाणुक्रिययारंभवादस्यानभ्युपगमात्। विवर्तवादे चैव जालिकालीकदर्शितशरी
 रवर्द्धिनेवावयवोपचयमायया शरीरस्य वृद्धापपत्तेरित्याहुः। इतरे तंत्रतः करणाभेदतद्देहाभ्यामनुसं

७१

धानाननुसंधानव्यवस्थामाहुः अपंचपक्षः प्रायुषपादितः केचित्तु अज्ञानानि जीवभेदोपाधिभूतानि ना
नेति स्वीकृत्य तद्भेदाभेदाभ्यामनुसंधानाननुसंधानव्यवस्थामाहुः अत्र केचिदंशो नानाव्यपदेशादि
त्यधिकरणे अदृष्टानियमादभिसंध्यादिष्वपि चैव प्रदेशादि निचेन्नोतर्भावादिति सूत्रतद्वाच्यरीतिमनुसृ
त्यैकस्मिन्नात्मन्युपाधिभेदेन व्यवस्थानुपपत्तेरमेकगमुगादिरीत्याऽत्मभेदवादेप्यवस्थानुपपत्ति
तौल्यमाहुः तथाहि चैत्रचरणलग्नकंठकैश्चैत्रस्य वेदनोत्पादसमयेऽन्येषामप्यात्मनां कुतो वे
दनान जायेत सर्वात्मनां सर्वगतत्वेन चैत्रशरीरांतर्भावाविशेषात् न च यस्य शरीरे कंठकवेधादितस्यैव
वेदनानान्येषामिति व्यवस्था सर्वात्मसन्निधावुत्पद्यमानं शरीरं कस्यचिदेवनान्येषामिति नियं तु मशक्य
त्वात् न च यददृष्टोत्पादितं यच्छरीरंतत्र दीयमिति नियमः अदृष्टस्यापि नियमासिद्धेः यदाहितददृष्टोत्पा
दायकेन चिदात्मना संयुज्यत मनः संयुज्यत एव तदान्यैरपि कथं कारणसाधारण्ये कचिदेव तददृष्टमुत्प

७१

द्येत ननु मनः संयोगमात्रसाधारण्येऽप्यहमिदं फलं प्राप्नुवामीत्यभिसंधिरदृष्टोत्पादककर्मानुकूलवृत्तिरित्येवमा
दिव्यवस्थितमिति तन एवादृष्टनियमो भविष्यतीति चेन्न अभिसंध्यादीनामपि साधारणमनः संयोगादि निष्पा
द्यतया व्यवस्थित्यसिद्धेः ननु स्वकीयमनः संयोगो भिसंध्यादिकरणमिति मनः संयोग एवासाधारणो भविष्य
तीति नानित्यसर्वात्मसंयुक्तमनः कस्यचिदेव स्वमिति निमित्तमशक्यत्वात् न चादृष्टविशेषादात्मविशेषेण म
नसः स्वस्वामिभावसिद्धिस्तस्याप्यदृष्टस्य पूर्ववद्व्यवस्थित्यसिद्धिरानन्वात्मनां विस्तृतेष्वपि तेषां प्रदेशविशेषा ए
व बंधभाज इति आत्मांतराणां चैत्रशरीरे तत्प्रदेशविशेषाभावात् सुखदुःखादिव्यवस्था भविष्यति नाना यस्मिन्स्य
देशे चैत्रः सुखाद्यनुभूयतस्मात्प्रदेशादप्यंतात् तस्मिन्नेव मेत्रे समागते न स्यात्पित्तसुखदुःखादिदर्शनेन
शरीरांतरे आत्मांतरप्रदेशविशेषस्याप्यतर्भावात् तस्मादात्मभेदेप्यवस्थादुरुपपादैव कथंचित्तदुपपा
दने च कृत्य चुरेधास्त्राघवाच्चात्मैक्यमगीकृत्य तत्रैव तदुपपादनं कर्तुं युक्तमिति संततं तर्क्येण वएवात्मानो

७१

यदिविभुत्वेव्यवस्थानसुववा।मैवं।आत्मनामणुत्वेकदाचिसर्वांगीणसुखोदयस्यकरशिरश्चरणाधिष्ठान
स्यचानुपपत्तेः।यद्वार्वाचीनकल्पनंउक्तांगित्यागतिश्चरणाण्यथानुपपत्त्याअणुर्त्यैवैवआत्मायवाएतेसि
नीतःपुण्यंचपापंचवालायशतभागस्येत्यादिश्रुतिषुसाक्षादणुत्वश्रवणेनचाणवएवएवजीवाः।तेषामणु
त्वेपिज्ञानसुखादीनांप्रदीपप्रभाभ्यायेनाश्रयातिरिक्तप्रदेशव्यापियुगातयासर्वांगीणसुखाद्यपलंभः।
शरीरांघ्रहस्पतेर्भोगप्रित्यादिस्मृत्यनुरोधेनजीवानामंशसत्त्वात्करशिरश्चरणादिगतेषुसुखदुःखादिषुयो
गपदृष्टकायव्यूहगतेषुयोगिनांभोगवैचित्र्यंचेतिनकाचिदनुपपत्तिः।एवंचजीवानामणुत्वात्संकरान्मु
खदुःखादिव्यवस्थाविभोरीश्वराद्देदस्येति।अत्रोक्तमहंतविद्यायां।एवमपिकथं व्यवस्थासिद्धिः।चेत्रस्यपा ७१
देवेदनाशिरसिसुखमितिस्वांशभेदगतसुखदुःखानुसंधानवन्मैत्रगतसुखदुःखानुसंधानस्यापिदुर्वीरत्वा
त्।अविशेषोहिचैत्रजीवात्तदंशयोर्मैत्रस्यचभेदःकायव्यूहस्थलेवियुज्यान्प्रसरणसमर्थानामंशानांजीवा

देदावश्यंभावादंशंशिनोत्त्रयाभेदाभेदाभ्युपगमाच्च।नचसुखभेदोननुसंधानप्रयोजकइतिवाच्यश्चद्विभेद
स्यांशंशिभावाहचरितत्वमभेदासहचरितत्ववास्यात्।नाद्यः।अंशोद्योषपरमस्यममैवांशोजीवलोकेःअंशोनाना
व्यपदेशादितिष्कृतिस्मृतिस्तत्रैजीवस्यब्रह्मांशत्वप्रतिपादननब्रह्मजीवयोर्भोगसांकर्यप्रसंगात्तदनुजीवा
शांनजीवंपतीवनीवस्यब्रह्मप्रतिनांशत्वंकिंचुचद्विंशत्ययुरुविंशतांशइतिवत्सदशत्वेसतिततो न्यूनमा
त्रत्वमोपचारिकांशत्वमितिचेत्किंतर्ह्येतदतिरेकेणमुख्यमंशत्वंजीवांशांनजीवंप्रतियद्वाननुसंधान
प्रयोजकशरीरेनिवेश्यते।नतावत्पटंप्रतितंतुनामिवारंभकत्वंजीवस्यानादित्वात्।नापिमहाकाशंप्रतियदा
काशादीनामिवप्रदेशत्वंकच्छिन्नायाषाणशकलादीनामिवखंडत्वंवाअणुत्वेननिःप्रदेशत्वात्।अच्छेद्य
द्यत्वात्।भिन्नानिन्नइत्यत्वमंशत्वमभिमतमितिचेत्।तथासतिजीवेश्वरयोर्जीर्वाणानांचभोगसांकर्यप्रसंगात्
स्वतोभिन्नानांतेषाचेतनत्वादिनाभेदस्यापित्वयांगीकारात्।समूहसमूहिनोर्भेदाभेदवादिनस्तवमतेएक

७३

समूहांतर्गतिजीवानांपरस्परमप्यभेदसत्त्वत्वाभिन्नसमूहाभिन्नेनस्वस्याप्यभेदस्यडुर्वारत्वात्।यदिसंयोगादी
नांजातेष्वाभेदकश्चित्तत्वंस्याद्गुणगुणपदेरभेदात्तदाद्यदाभिन्नसंयोगाभिन्नपदादेरपिद्यदाभेदःप्रसज्यतइत्यादि
वदतात्वयापितदभिन्नाभिन्नस्यतदभेदनियमाभ्यपगमात्।नचजीवांतरसाधारणचेतनत्वादिधर्मैकरूप्येक
समूहांतर्गत्यादिप्रयुक्ताभेदविलक्षणमभेदांतरमंशाशिनोरितिभेदेप्यनुसंधानप्रयोजकंयदज्ञानतिप्रसं
गायविवक्ष्येत।तथासतितस्यैवविशिष्यनिर्वक्तव्यत्वापत्तेः।धर्मैकरूप्याद्यप्रयुक्तत्वमंशाशिनोरभेदेविशे
षइतिचेन्नजीवतदंशयोश्चेतनत्वादिधर्मैकरूप्यसत्त्वेनैकशरीरावच्छेदेकायेभ्यूहमेलनेसमूहसत्त्वेनचतयोर
भेदधर्मैकरूप्यादिप्रयुक्तत्वस्यापिसंभवान्।धर्मैकरूप्यादिप्रयुक्ताभेदांतरसत्त्वेपिजीवतदंशयोरंशाशिभा
वप्रयोजकाभेदोनतत्प्रयुक्तइतिचेन्न।तयोरभेदइत्याभावात्तत्त्वन्मतेऽधिकरणोक्त्येतिभेदस्याभेदस्यवाप्रति
योगिभेदेनवाऽनैकत्वानभ्यपगमात्तस्मादाद्यप्येकैस्त्वस्थोऽतिप्रसंगःएतेनैवद्वितीयपक्षोपिनिरस्तः।

७३

अभेदासहचरितभेदस्यानुसंधानप्रयोजकत्वेउक्तरीत्यातन्मतेजीवब्रह्मणोर्जीवानांचभेदस्यापिसत्ये
नातिप्रसंगस्यडुर्वारत्वात्।ननुभेदप्रत्यक्षमनुसंधानेतंत्रमिति तदभावेननुसंधानंस्वस्यत्वाभेदःस्वांशा
भेदश्चप्रत्यक्षादिति तदःस्वाद्यनुसंधानंजीवांतरेणाभेदसत्त्वेपितस्याप्रत्यक्षात्तन्नतडःस्वाद्यनुसंधानं
जातिस्मरस्यप्राग्वीयात्मनाप्यभेदस्यप्रत्यक्षसत्त्वात्तद्वृत्तांतानुसंधानमन्येषांतदभावान्नेत्यादिस
र्वसंगच्छतइतिचेत्तर्हिऐकात्मवादेपिसर्वात्मतावरकाज्ञानावरणाच्चैत्रस्यनमैत्राद्यभेदप्रत्यक्षमिति
ततएवसर्वव्यवस्थोपपत्तेर्व्यर्थः।अतिविरुद्धात्मभेदाभ्यपगमः।नचेच्छमपिप्रपंचतत्त्ववादिनस्तवव्य
वस्थानिर्वीहःसर्वतस्येश्वरस्यवस्तुसज्जीवांतराभेदप्रत्यक्षावश्यंभावेनजीवेषुडःस्ववत्सहंडःस्वा
त्यनुभवापत्तेः।अस्मन्मतेत्तीश्वरःस्वाभिन्नेजीवेसंसारंप्रतिमुखेमालिन्यमिवपश्यन्नपिमिथ्यात्वनि
श्चयान्नशोचतीतिनैषप्रसंगः।स्यादेतत्तस्माद्भूदंशभेदःकरशिरश्चरणादीनांकायभ्यूहम्यवाधिष्ठानमां

७४

तदीयस्यानपायिनीज्ञानप्रभास्तिव्यापिनीति तथैव सर्वाधिष्ठानं भविष्यतीति चेन्न ज्ञानवदात्मधर्मस्य सु
खदुःखभोगस्य ज्ञानमाश्रित्योत्पत्त्यसंभवेन कारचरणाद्यवयवभेदेन कायबृहवतः कायभेदेन च
भोगवैचित्र्याभावप्रसंगात् । सुखदुःखभोगादिज्ञानधर्मणवनात्मधर्मइत्यपगमेतद्वैचित्र्येण ज्ञा
नस्य भेदसिद्धावप्यात्मनो भेदासिद्ध्या भोगवैचित्र्यादिना आत्माभेदप्रतिहेपायोगाद्भोगाद्याश्रय
स्यात्मनोः एतत्वेन प्रतिशरीरं विच्छिन्नतया तद्यापित्वादइव तदभेदवादइव च न धर्मसंकरापत्ति
रिति मतहानेश्च । तस्माज्जीवस्यागुत्तौ पगमेन व्यवस्थोपपादनेन युक्तं नापि तेन तस्यैश्वराद्भेद
साधनं युक्तं । उक्तांत्यादिश्रवणात्साक्षादणुत्वश्रवणाच्चाणुजीवइति वदतस्तव मतेत्यद्यप्येनाचु
क्रांतः प्राणस्तमुक्रामंतं प्राणो नूक्रामति समानः सन्नभोलोकावचुसंचरतीत्यादिश्रुतीनां बह्व ७४
विषयतया बह्वणोष्फक्रांतिगत्या गती नामणोरणीयान्म—महीयानित्यादिश्रुतेरणुत्वस्य

च विभुत्वे सत्यपि स्वीकृतत्वेनोक्तांत्यादीनामणुत्वस्य च तन्मरोपि विभुत्वेन सह विरोधाभावात् । एतेन
जीवस्य शब्दांतरादिप्रमाणषट्केनापि ईश्वराद्भेदः सिद्धोत् । एष एव जीवं प्रबोधयति एतस्माज्जीवउत्ति
ष्ठतीति विरुद्धार्थधातुनिष्पन्नोत्थातरूपशब्दांतरस्यानित्यः परोनित्यो जीवइत्यभिज्ञायमानपुनः
श्रुतिरूपाभ्यासस्य । दास्युपरोत्थादिसंख्यायाश्च अनन्तन्यइत्यादेर्भेदकस्य गुणांतरस्य यतोवाचो
निवर्ततइत्यादिप्रकरणंतरस्य जीवेशाविति नामधेयभेदस्य च सत्त्वादिति तदीयभेदसाधनांतरम
पिनिरस्तं । उक्तांतिगत्यागत्याणुत्वानां विभुत्वस्य चैकस्मिन्नबह्वणि संकरमातिष्ठमानस्यान्नमयप्राण
मयमनोमयविज्ञानमयानंदमयामां उत्रोत्तरमन्यत्वांतरत्वं श्रवणेपियमोदप्रमोदानंदबह्वणा
मानंदमयावयवत्वश्रवणेपि सर्वेषामेषां बह्वरूपत्वेनाभ्योन्यभेदं प्रतिषेधतस्मात्तं पित्वंतौ सुकृतस्य लो
के गुहाप्रविष्टौ परमेपरादौ । इति मंत्रेदित्वा श्रवणेपि गुहाप्रविष्टयोरेक्यमभ्यपगच्छतो यस्मिन्पंचपंचज

नादिति मंत्रे आधरो यच्छब्दोक्तस्तदाधेयः पंचपंचजनाश्वेकमेव ब्रह्मेति तद्देमपद्रुवानस्य ब्रह्मणि महत्वा ए
 त्वद्रव्यत्वात् न्यंगीकृत्या स्थूलमनन्वितादिश्रुत्य नुरोधेन महत्वा एतयो रभयोरप्यभावं प्रतिजानानस्य
 एतेष्वभ्युपगमेषु विरुद्धधर्मसमावेशानुपपत्तिमाशङ्क्यैश्वर्यान्न विरोधश्चिन्त्यस्तस्मिन् जनार्दने। त्वयी
 श्वरे ब्रह्मणि नो विरुद्धोऽयं इत्यादिवचनमुदाहृत्यैश्वर्यादिरुद्धानामपि धर्माणामेदकत्वाभावात् पपादय
 तश्च तव मते जीवेशविषयाणामपि भेदप्रमाणानामभिन्नस्यैव समावेशोपपत्तेः। नत्फदाहतेभ्यो भेदप्र
 माणेभ्यो जीवब्रह्मभेदप्रमाणानामात्रयापि वैलक्षण्यं उपपादयितुं शक्यमिति उपचितमन्यत्र। तस्मा
 त्परमते जीवब्रह्मणोर्विभुत्वाविभुत्वादिव्यवस्थिति सिद्धेर्न कुतोपि भेदसिद्धिः प्रायाशा। अस्मन्मते ब्रह्मा
 त्मेक्यपरमहावाक्या नुरोधेनावांतरवाक्यानां नेयत्वात् स्वरूपेण जीवस्य विभुत्वमोपाविकरूपेणैरि ७५
 छेद इत्यादि प्रकारेण जीवब्रह्मभेदशपकश्रुतीनामुपपादनभाष्यादिषु व्यक्तं। तस्मादचेतनपंचस्य

मिथ्यात्वाच्चेतनपंचस्य ब्रह्मा भेदाच्च न वेदांतानामद्वितीये ब्रह्मणि विद्येकप्राप्ये समन्वयस्य कश्चिद्विरोध
 इति॥ ॥ ॥ इत्यप्यदीक्षितकृतौ शास्त्रे द्वितीयः परिच्छेदः॥ ॥ आनंदः। ननु कथं विद्ययेव ब्रह्म प्राप्तिर्याव
 ता कर्मणामपि तत्प्राप्तिहेतुत्वं स्मर्यते। तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्मचोक्तं महासुने इति। सत्य। नान्यः पंथा इ
 ति श्रुतेर्नित्यसिद्धब्रह्मात्रौ कंठगवविस्मृतकनकमालावाप्तिरुत्पायां विद्यतिरिक्तस्य साधनत्वा संभवाच्च।
 ब्रह्मावाप्तौ परंपरपाकर्मपेक्षामात्रपगतादृशी स्मृतिः। कृतर्हि कर्मणामुपयोगः॥ ॥ अत्र भामती मतानु
 वर्तिन आहुः॥ तमेतं वेदानुवचने भब्राह्मणा विविदिषंति यत्तेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतेर्विद्या
 संपादनद्वारा ब्रह्मोवाप्त्तपायभूयांता विविदिषाया मुपयोगः। नन्विष्यमाणयांतिद्याया मुपयोगः
 किं न स्यात्। नापत्ययार्थस्य प्राधान्यात् विद्या संयोगोत्पत्त्या सन्नानि साधनानि विविदिषा संयेरात्तुवा
 त्प्रातराण्यज्ञादीतीति सर्वाधिकरणभाष्याच्च। ननु विविदिषार्थप्राप्त्यनुष्ठातुर्वेदनगोचरे छावत्वे वि

७६

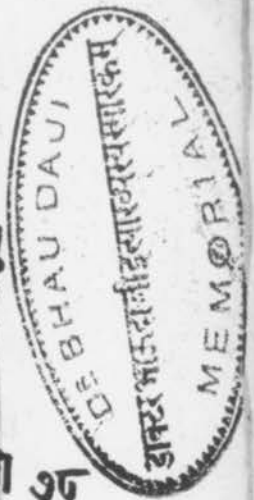
विदिषायाः सिद्धत्वेन तदभावे वेदनोपाये विविदिषायां कामनासम्भवेन च विविदिषार्थयज्ञानुष्ठानायोगान्न
यज्ञादीनां विविदिषायां विनियोगो युक्त इति चेन्न अन्नद्वेषेण कार्श्यं प्राप्नोत्यतः परिहारो न विषयो कथं
कृणाया मिच्छायां सत्यामप्यस्तु कांजीर्णादिप्रयुक्तधातुवेषम्यदोषात्तत्र प्रवृत्तिपर्यन्तारुचिर्न जायत इ
ति तदोचकौषधविधिवन्निरतिशयानंदरूपं ब्रह्मतत्त्वाज्ञो विद्यासाधनमित्यर्थे प्राचीनवदुजन्मानुष्ठिता
नं भिसंहितफलनित्येनैमित्तिककर्मोपाजितचित्तप्रसादमहिम्ना संपन्नविष्णुस्य पुरुषस्य ब्रह्मावाप्तौ वि
यावतदोक्तं यल्लक्षणाया मिच्छायां सत्यामप्यनादिभवसंचितानेकदुरितदोषेणास्तिकका मुक्तस्य हेयकर्मणी
वविषयभोगे प्रावरण्यं संपादयता प्रतिबंधात् विद्यासाधने अवणादो प्रवृत्तिपर्यन्तारुचिर्न जायत इति प्रति
बंधनिरासपूर्वतत्संपादकयज्ञादिविधानोपपत्तेरिति । विवरणानुसारिणा स्त्वाङ्कः । प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोः ७६
प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यादिति सामान्यन्यायादिच्छाविषयतया शब्दबोध्य एव शाब्दसाधनतान्वय इति स्व

र्गकामादिवाक्येषु विशेषन्यायस्य बलीयस्त्वादप्येन जिगमिषति असिना जिघांसति इत्यादिलोकप्रयोगे
आदिरूपसाधनस्य तदन्वेष्यंतदावजिज्ञासितव्यं मंतव्य इत्यादिवैदिकप्रयोगे तच्चार्यभूतविधेस्त्वस्य सत्यया
भिहितेच्छाविषयस्त्वगमनादावन्वयस्य व्यक्त्यन्तत्वाच्च प्रकृत्यभिहितायां विद्यायां विद्यायां यच्चादीनां विनियो
गः । तन्नुतथा सति यावद्विद्योदयं कर्मानुष्ठापने स्तजते वहितद्वेयमित्यादिश्रुतिमिदं कर्मत्यागरूपस्य सं
न्यासस्य विद्यार्थत्वं पीड्यतेति चेत् । नाप्राप्ती जावापात्कर्षणं तदनंतरमकर्षणमिति कर्णकर्षणाभ्यां बीद्यादिनि
वृत्तिवदं रुरुक्षुर्नेयो गं कर्मकारणमुच्यते यो गारूढस्य तस्वैव कामः कारणमु- इत्यादिवचनानुसारेण चे
तसः शुद्धो विविदिषादिरूपप्रत्यक्षावरणोदयपर्यंतं कर्मानुष्ठानं वतः सन्यास इति कर्मतः सन्यासाभ्यां विद्यानि
वृत्त्यपगमात् । उक्तं हि नैकर्म्यसिद्धौः प्रत्यक्षवरणात् बुद्धः कर्मम्यापाद्य शुद्धितः । कृतार्थान्यस्तमायां ति
प्राकृतैर्धनाद्वेति । कर्मणा विद्यार्थत्वं पक्षेऽपि द्वारभूता विविदिषापयतमेव कर्मानुष्ठाने विविदिषार्थत्वं पक्षा

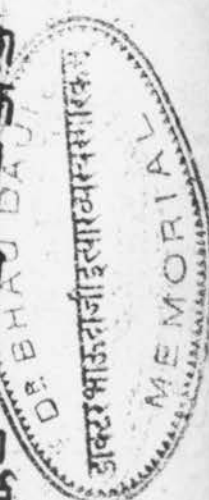
को भेद इति चेत् अयं भेदः कर्मणां विद्यार्थत्वपक्षे दारभूतविविदिषा सिद्धमंतरमुपरता वपि फलपर्यंतानि विविदिष्यु
 रुलाभनिर्विघ्नप्रवणमननादिसाधनानि निवृत्तिप्रसुरानि संपाद्य विद्योत्पादकत्वनियमोक्तिविविदिषार्थत्वप
 क्षे उप्रवणादिप्रवृत्तिजननसमर्थोक्तेष्ट्या संयादनमात्रेण कृतार्थतेति नावश्यं विद्योत्पादकत्वनियमः। यस्यै
 तेष्ट्वत्वारिशतं स्कारा इति स्मृतिमूले कर्मणा मात्मज्ञानयोग्यतापादकमलापकर्षणगुणाधानलक्षणा संस्कारा
 र्थत्वपक्ष इवेति वदंति। ननु केषां कर्मणा मयमुदाहृतश्रद्धा विनियोगो बोध्यते। अत्र केचिदुक्तं। वेदानुवच
 ने ब्रह्मचारिधर्माणां यज्ञेन दानेनेति गृहस्थधर्माणां तपसानाशकेनेति वानप्रस्थधर्माणां चोपलक्षणा नित्या
 अमधर्माणामेव विद्योपयोगः। अतएव विहितत्वाच्चाश्मकर्मपीति शरीरकसूत्रे विद्यार्थकर्म स्वाश्मकर्मप
 दप्रयोग इति। कल्पतरोनुना अमधर्माणामेव विद्योपयोगः अंतरावापितु तद्वृष्टेरित्यधिकरणे आश्मरहित ७७
 विधुराद्यनुष्ठितकर्मणामपि विद्योपयोगनिरूपणात्। नच विधुरादीनामनाश्मिणां प्राज्ञन्यायनुष्ठितय

ज्ञाद्यत्वादितविविदिषाणां विद्यासाधनप्रवणादावधिकारनिरूपणमात्रपरंतदधिकरणं। सूत्रंतद्वाप्ययो
 स्तदानीमनुष्ठितानां जपादिरूपवर्णमात्रसाधारणधर्माणामपि विद्योपयोगस्य कंठोक्तेर्विहितत्वाच्चाश्म
 मकर्मपीति सूत्रे आश्मपदस्य वर्णधर्माणामप्युपलक्षणादित्यभिसंधायोक्तमाश्मधर्मातिरिक्तानां
 मप्यतिविद्योपयोगः किंतु नित्यानामिव तेषां हि फलं दुर्लभं इति तद्विद्योपयोगेन काम्यानां फलं स्वर्गादित
 त्रयथा वक्तुं शक्यं। कुत्रोपकाराणां मगनामतिदेशे सति न वक्तुं शक्यं। तपोपकारातिरिक्तोपकारकल्पनमेवं ज्ञाने
 विनियुक्तानां यज्ञादीनां कुत्र नित्यफलपापक्षयातिरेकेण न नित्यकाम्यसाधारणविद्योपयोग्यपकार
 कल्पनमिति। संक्षेपशरीरकेनु नित्यानां काम्यानां च कर्मणां विनियोग उक्तः यज्ञादिशब्दाविशेषात्। व
 क्तुं शक्यं। कुत्रोपकाराणां पदार्थानां कुत्र वक्तुं शक्यं। तपोपकारातिदेशमुखेनैव विवृतिप्रतिदेशेन संबंधो ननु पदार्
 थानामतिदेशानंतरमुपकारकल्पनेति न तत्र वक्तुं शक्यं। तपोपकारातिशयातिरिक्तोपकारकल्पनावसक्तिः। ३

७८ हतुप्रत्यक्षत्वाप्रथममेवविनियुक्ता नोयज्ञादीनामुपदिष्टांगानामिवपञ्चात्कल्पनीयउपकारःप्रथमावगावि
नियोगनियोगनिर्वाहायात्कुत्रोपि सामान्यशब्दोपात्रसकलनित्यकाम्यसाधारणः कथंनकल्पः परमीमांसकै
रपिउपकार— मषदार्थान्वलाएवकुत्रोपकारनियमः पदार्थाच्चयोनंतरमुपकारकल्पनेत्वक्तुत्रोपिविनियु
क्तपदार्थानुगुणएवोपकारः कल्पनीयइति संवतित्य— वाधलक्षणरंभसिद्ध्यर्थमुपकारमुखोविहृतिषु
प्राकृतान्वयोदशमाद्येसनर्थितः किंचकुत्रोपकारलोभान्नित्यानामेवायंविनियोगइत्यपगमेनित्येभ्योद
रितद्वयस्यतरमाच्चज्ञानोत्पत्तेरन्यतः सिद्धौ व्यर्थोपविनियोगः। अन्यतस्तदसिद्धौ ज्ञानापेक्षितोपकारजन
कत्वंनित्येषु नक्तुत्रमित्यविशेषान्नित्यकाम्यसाधारणविनियोगोऽर्वाः। ननु नित्यानां डरितद्वयमात्र
हेतुत्वस्यान्यतः सिद्धावपिविशिष्यज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकडरितनिवर्हकत्वं नसिद्धं। किंचास्मिन्विनियोगे ७८
सतिज्ञानोद्देशेननित्यान्यनुतिष्ठतोवश्यंज्ञायंभवतीतरथाशुद्धिमात्रमनियताज्ञानोत्पत्तिरितिसार्थकोयं

विनियोगइतिचेत्तर्हि नित्यानामप्यक्तुत्रमेवनियमतोज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकडरितनिवर्हणंज्ञानसाधनविशि
ष्टगुलाभप्रवणमननादिसंपादकापूर्ववद्धारकल्पनीयमित्यक्तुत्रोपकारकल्पनाविशेषान्नसामान्यश
ब्दोपादितो नित्यकाम्यसाधारणविनियोगोभंजनीयइति। नचैवमपिकथं कर्मणोवहिसंसिद्धिमास्थिताजन
कादयइत्यादिस्मरणनिर्वाहः। नचनस्यविद्यार्थकर्मनुष्ठानपरबांविविदिषावाक्येबाह्यगृहणोराज्ञान
ह्यणानामेवविद्यार्थकर्मण्यधिकारवतीतिः। अतो जनकाद्यनुष्ठितकर्मणांसाक्षादेवमुक्त्यपयोगोवक्तव्यः। मे
वं। विविदिषावाक्येबाह्यगृहणस्यत्रैवर्णिकोपलक्षणत्वात्। यथाऽङ्गत्रयभवंतोवार्तिककाराः। बाह्यगृह
णोचात्रद्विज्ञानासुपलक्षणं। अविशिष्टाधिकारित्वात्सर्वेषामात्मबोधनइति। नहिविद्याकामोयज्ञादीननु
तिष्ठेदितिपरिणामितेविद्याकामाधिकारविधौबाह्यगृहणपदस्याधिकारिविशेषसमर्पकत्वंयुज्यतेउद्देश्यविशेषणा
योगात्। नापिराजास्वराज्यकाभोराजसूर्येनयजेतेतिस्वराज्यकामाधिकारेराजसूर्यवधोस्वराज्यकामोराजकार्त

७७ केणराजकर्तृकेणजसूयेनयजेतेतिकर्तृतयायागविशेषणत्वेनविधेयस्यराजोराजकर्तृकराजसूयस्याराज्ञासंपा
दश्चिउमशक्यत्वादर्थ्यादधिकारिकोऽतिनिवेशवदिहकर्तृतयाविधेयस्यब्राह्मणस्यार्थादधिकारिनिवेशोयुज्यते।
सर्वथापितस्वोभयलिङ्गादितिस्मृतेऽन्यत्रविहितानामेवयज्ञादीनाविविदिषावाक्येफलविशेषसंबंधविधिर्नापू
र्वयज्ञादिविधिरितिव्यवस्थाऽपितत्वेनप्राप्तयज्ञाद्यनुवादेनैकस्मिन्वाक्येकर्तृरूपगुणविधिःफलसंबंधविधिश्च
त्कभयविधानायोगात्वाक्यभेदापत्तेः।नापिराजसूयवाक्येराज्ञःकर्तृतयाविधेयत्वाभावपक्षेराजपदसमभिव्या
मभिव्याहरमात्रादिशिष्टकर्तृलाभवदिहवाक्यभेदायकर्तृतयाब्राह्मणविधानेपिब्राह्मणपदसमभिव्याहरमा
त्रेयाब्राह्मणकर्तृकत्वलाभात्तदधिकारपर्यवत्तानमित्त्वपपद्यते।अन्यत्रैवर्णिकाधिकारिकात्वेनक्लृप्तानामिहा
पित्रैवर्णिकाधिकारात्मविधार्थत्वेनविधीयमानानांयज्ञादीनांत्रैवर्णिकाधिकारत्वस्ययुक्ततयाविधिसंस्पर्शही
नब्राह्मणपदसमभिव्याहरमात्रादधिकारसंकोचासंभवेनब्राह्मणपदस्ययथाप्राप्तविद्याधिकारमात्रोपलक्षणो ७८

चित्यात्।ननुविद्याधिकारिमात्रोपलक्षकत्वेऽस्यविद्यायामर्थित्वादिसंभवेनतस्यापिविधार्थकर्मधिकारसं
गतिचेन्न।अध्ययनगृहीतस्वाध्यायजन्यतदर्थज्ञानवतएववैदिकेष्वधिकारइत्यप्यस्यधिकारोअध्ययनवेदवा
क्यश्रवणादिविधुरस्यऽस्यविद्याधिकारनिषेधात्।नस्ययमतिदद्यादितिस्मृतेरापाततोपितस्याविद्यामहिमा
वगत्यापायासंभवेनतदर्थित्वानुपपत्तेश्चतस्याविद्यायामनधिकारादितिकेचित्।अन्येत्वाहुः।स्यस्यप्यस्यैववि
द्यार्थकामार्थकर्मधिकारः।तस्यवेदानुवचनाग्निहोत्राद्यसंभवेपिकंठोक्तसर्ववर्णधिकारश्चीपंचाक्षरमंत्रराजवि
द्यादिजपपापक्षयहेतुदानपाकयज्ञादिसंभवात्।वेदानुवचनेनयजेतदानेनेत्यादिप्रत्यक्षरणाविभक्तिश्रुते
र्विधुरादीनांविद्यार्थजपदानादिमात्रानुष्ठानानुमतेष्वेदानुवचनादिसमुच्चयानयेद्व्याख्यातनचऽस्यवि
द्यायामर्थित्वासंभवः।आवयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमग्रतइत्यादीतीहासपुराणश्रवणेचातुर्वर्ण्यधिका
रस्मरणेनपुराणद्यवगतविद्यामाहात्म्यस्यतस्यापित्रदर्थित्वसंभवात्।नस्ययमतिदद्यादितिस्मृतेऽतद

८० नुष्ठानानुपयोग्यमिहोत्रकर्मज्ञाननिषेधपरत्वात् अन्यथा तस्य स्ववर्गधर्मस्यावरात्कपायात्संभवेन चतुर्थीव
 र्णैकजातिस्तस्यापि सत्यमत्रोक्तः। शोचमाचमनार्थपाणिपादप्रक्षालनमेवैकेषां कर्मभृत्यभरणं स्वदारतु
 श्चिःपरिचर्याचोत्रेषामित्यादितद्वर्गविभाजकवचनानामननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्याय त्रैः॥ नचैवं सत्यपश्च
 दाधिकरणस्य निर्विषयत्वं तस्य नञ्देयात् कं किंचिन्नचसंस्कारमर्हतीति स्मृतेः गुरूपसदनारम्यविद्यांगोप
 नयनसंस्कारविधुरस्यश्च ससगुपाविद्यानिर्गुणविद्यासाधनवेदांतश्रवणादिषु चाधिकारनिषेधपरत्वात्
 गुणविद्यायां श्रद्धायापि विषयसंदर्भप्रयुक्तस्यार्थित्वस्य निषेधमशक्यत्वात् अविधेयायां तस्यांतदधिकारा
 प्रसक्त्या तन्निषेधायोगाच्च। नच तस्य वेदांतश्रवणासंभवे विद्यार्थकर्मनुष्ठानसंभवेऽपि विद्या नुष्ठाने सत्यतदर्थ
 कर्मनुष्ठानं व्यर्थमिति वाच्यं। तस्य वेदांतश्रवणाधिकाराभावेऽपि भगव्यादेः आवयेच्चतुरोवर्गनिमित्तेतिहास ८०
 पुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्याधिकारस्मरणाद्वैदपूर्वस्तनान्त्यधिकारः श्रद्धाणां भित्तिस्थितमित्यपश्च दाधिकारो

पसंहारभाष्ये ब्रह्मात्मैक्यपरपुराणादिश्रवणे विद्यासाधनेधिकारस्य दर्शितत्वात् विद्योत्पत्तियोरयविमलदेवश
 रीरनिष्पादनद्वारा मुक्त्यर्थत्वं भविष्यतीति त्रैवर्णिकानां क्रममुक्तिफलकसगुणविद्यानुष्ठानचतुर्वेदांतश्रव
 णयोरयत्रैवर्णिकशरीरनिष्पादनद्वारा विद्यार्थत्वं भविष्यतीति श्रद्धाविद्यार्थकर्मनुष्ठानाविरोधाच्च। तस्मा
 द्विविदिषावाप्ये ब्राह्मणस्य यथा प्राप्तविद्याधिकारिमात्रोपलक्षणत्वेन श्रद्धायापि विद्यार्थकर्मधिका
 रः सिध्यत्येवेति। नन्वस्तकर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा विद्योपयोगः सन्यासस्य किं द्वारात उपयोगः। केचिदाहुः वि
 द्योत्पत्तिप्रतिबंधकदुरितानामनंतत्वात् किंचिद्यज्ञाननुष्ठाननिवर्त्य किंचित्संन्यासापूर्वनिवर्त्यमिति कर्मवधि
 त्तिशुद्धिद्वारेव सन्यासस्यापि तदुपयोगः तथा च गृहस्थादीनां कर्मक्षेत्रेषु श्रवणाद्यनुतिष्ठतां न तस्मिन् ज
 न्मनि विद्यावाप्तिः किंतु जन्मांतरे संन्यासं लब्ध्वा। येषां तु गृहस्थानामेव सतां जनकादीनां विद्यादृश्यते तेषां
 पूर्वजन्मनि सन्यासस्य विद्यावाप्तिः अतो न विद्यायाः सन्यासापूर्वव्यभिचारशंकापीति। अन्येऽप्युशीतोदांतनुपरत

इत्यादिश्रुतौ उपरतशब्दगृहीततयाः सन्यासस्य साधनचतुष्टयान्तर्गतत्वात् सहकार्यतरविधिरिति सूत्रभाष्यतद्वदतो
 विद्यादिवतः सन्यासिनो बाल्यपांडित्याद्ये कृत्यात् तृतीयमिदं मोनविधीयते। तस्मात् ब्राह्मणः पांडित्यमित्यादिश्रु
 तौ ततः प्राश्नमिह चर्यं चरंतीति सन्यासाधिकारादिति प्रतिपादनात्। त्वक्ताशेषक्रियस्यैव संसारं प्रजिहासतः। जि
 हासोरेव चेकात्म्यं त्रय्यं तेष्वधिकारितेति वार्तिकोक्तेः। असन्यासापूर्वस्य विद्यासाधनवेदान्तश्रवणाधिकारिविशेष
 णात्वमिति तस्य विद्योपयोगमाहुः। अपरे तु श्रवणाद्यंगतयात्मज्ञानफलता सन्यासस्य सिद्धेति विवरणोक्तेरनन्य
 व्यापारतया श्रवणादिनिष्पादनं कुर्वतस्तस्य विद्यायामुपयोगः दृष्टद्वारे संभवत्यदृष्टकल्पनाऽयोगात्। यदि त्व
 नलसस्य धीमतः पुरुषधारेयस्याश्रमांतरस्य स्यापि कर्मसिद्धेः श्रवणादिसंपद्यते। तदा चतुर्थोऽश्रमेऽस्य सन्यासा
 श्रमपरिग्रहेणैव श्रवणादिनिर्वर्तनीयमिति नियमो भूपेयः। नन्वस्मिन्पुनर्यदेकवियवैश्ययोः कथं वेदान्त ८१
 श्रवणाद्यनुष्ठानं सन्यासस्य ब्राह्मणाधिकारत्वात्। ब्राह्मणो निर्वेदमायात् ब्राह्मणो ब्रह्मणो ब्रह्मणः प

ब्रजेदिति सन्यासविधिषु ब्राह्मणग्रहणात्। अधिकारिविशेषस्य ज्ञानाय ब्राह्मणग्रहणं न सन्यासविधिर्यस्मात्कु
 तौ कृत्रियवैश्ययोरिति वार्तिकोक्तेति श्रुत्। अत्र केचिद्यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रवृत्तेः कृहादावनाद्वैत्यविशेष
 श्रुत्या ब्राह्मणः कृत्रियोऽपि वैश्यो वा प्रवृत्तेः कृहात्। त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वारं आश्रमा इति स्मृत्यनुग
 र्हीतयाश्च त्रियवैश्ययोरपि सन्यासाधिकारसिद्धेः श्रुत्यतरेषु ब्राह्मणग्रहणं त्रयाणां सुपलक्षणं। अतएव वा
 र्त्तिकेऽप्यधिकारविशेषस्येति श्लोकेन भाष्याभिप्रायमुक्त्वा त्रयोणामविशेषेण सन्यासः श्रूयते श्रुतौ। यदोपल
 क्षणार्थं स्याद् ब्राह्मणग्रहणं तदेतत्पुनरश्लोकेन स्वमते कृत्रियवैश्ययोरपि सन्यासाधिकारो दर्शित इति तयोः श्र
 वणानुष्ठानसिद्धिसमर्थयते। अन्ये त्वनेकेषु सन्यासविधिवाक्येषु ब्राह्मणग्रहणादुदाहृतजालश्रुतौ सन्या
 सविधिवाक्ये ब्राह्मणग्रहणादुदाहृतजालश्रुतौ सन्यासविधिवाक्ये ब्राह्मणग्रहणाच्चावेपि श्रुतं संतरसिद्धं
 ब्राह्मणाधिकारं सिद्धं कृत सन्यासावस्थायामयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण इति ब्राह्मणतपरामर्शे ब्राह्मणस्यै

वसत्यासाधिकारः। विरोधाधिकरणन्यायेन श्रुत्यविभक्त्येव स्मृत्यर्थस्य ग्राह्यत्वात्। यत्तु सन्यासस्य सर्वाधि-
कारत्वे वार्तिकवचनं तद्विद्वत्सन्यासविषयं। नत्वात्तरविविदिषा सन्यासे भाष्यान्निपायविरुद्धं सर्वाधिकारप्र-
तिवादनपरं सर्वाधिकारिविच्छेदिमानं चेदभ्युपेयते। कुतोधिकारनियमोऽभ्युत्थाने कियते वदित्यनेतरस्यो-
क्तेन ब्रह्मज्ञानोद्धानंतरं जीवन्मुक्तेन क्रियमाणे विद्वत्सन्यास एवाधिकारनियमनिराकरणात्। ए-
वं ब्राह्मणानामेव श्रवणधनुष्ठाने सन्यासे गंकवियवैश्ययोस्तं निरपेक्षः श्रवणाधिकार इति तयोः
श्रवणधनुष्ठाननिर्वहः न हि सन्यासस्य श्रवणपेक्षितत्वं पक्षे श्रवणमात्रस्य तदपेक्षानियं उंशक्य-
तोऽमममुक्तिफलकसमुत्पादनाया देवभावं प्राप्त्यश्रवणादौ सन्यासने परे ह्यस्यावश्यकत्वात्। दे-
वानां कर्माधुष्ठानावसत्त्वात् कथागरूपस्य सन्यासस्य तद्वत्संभवादित्याहुः। अपरे उ ब्रह्मसंस्था मृतत्वं
मेतीति श्रुत्यादिना यस्य ब्रह्मणि संस्था समाप्तिरनन्यव्यापावरूपं तं निश्चितं तस्य श्रवणादिषु मुख्यो

धिकारः। गच्छतस्मिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽथ वा न विचारपरं तौ यस्यासौ मृत उच्यते॥ आसुप्तेरामृतैः कालं न ये देवां-
चित्तयेत्यादि स्मृतिषु सर्वदा विचारकिं घातात्। सा च ब्रह्मणि संस्था विना सन्यासमाश्रमांतरस्थस्य न संभवति त्वत्त्वा-
अमविहितकर्माधुष्ठानवैय्यग्रादिति सन्यासहितयोः द्वैत्रियवैश्ययोर्न मुख्यः श्रवणधधिकारः किं तु द-
ष्टार्थचविद्यापतिवैधाभावमात्रेण यार्थिनमधिकरोति श्रवणादिष्वित्यंतरा चापि तु तद्वैरित्यधिकरणभा-
ष्योक्तन्यायेन श्रुदवदतिषिद्धयोर्विधुरादीनामिव देहांतरे विद्याप्रापकेणा मुख्याधिकारमात्रेण श्रवणा-
धनुमक्तिः। न त्थतरा चापि तद्वैरित्यधिकारणे विधुरादीनामनाश्रमिणामंगीकृतः श्रवणधधिकारो मुख्य-
इति वक्तुं शक्यते। अतस्त्रितरज्या यो लिंगश्चे विभूतकोरेणैव वेषाममुख्याधिकारस्तु दीकरणात्। न च
तत्र तेषां श्रवणाधिकार एवा। नोक्तः किं तु तदीयकर्मणां विद्यानुग्रहकत्वमिति शक्यं दृष्टार्थचविद्ये-
च्यादाहृततदधिकरणभाष्यविरोधात्। न च द्वैत्रियवैश्ययोः सन्यासाभावादमुख्याधिकारत ए देवामाम

८३

पिअवणादिषुमुख्यएवाधिकारःस्यात्तथाचक्रममुक्तिफलकसगुणविद्ययादेवभावेप्रायश्रवणाद्यनुतिष्ठतां
 विद्याप्राप्त्यर्थसन्धासार्हं पुनः ब्रह्माणजन्मवक्तव्यमितिब्रह्मलोकमभिसंपद्यतेमसपुनरावर्ततेअनादृतिःश
 द्वादनादृतिःशब्दादिनिष्ठितस्त्रविरोधइतिवाच्यं।देवानामनुष्ठेयकर्मवैय्यग्राभावात्तत्तएवानन्यव्यापार
 त्वेसभवतीतिक्रममुक्तिफलकसगुणविद्याविधायिशस्त्रप्राप्त्यात्विनापिसन्धासंतेषांमुख्याधिकारास्यु
 परमादित्याहुः।नन्वसुख्याधिकारिणां दृष्टफलभूतवावयार्यावगत्यर्थअविहितशास्त्रांतरविचारवक्रियमाणे
 वेदांतविचारःकथंजन्मांतरीयविद्यावाज्ञावुपपुज्यतेनखलुविचारस्यनांतरीयकविचार्यावगतिहेतुत्वेपुन्यतेह
 रेजन्मांतरीयतद्देतुत्वंनचवाच्यंमुख्याधिकारिणापरिब्राजकेनक्रियमाणमपिअवणादृष्टार्यमेवावगतेह
 दृष्टफलत्वात्तस्ययथाप्रारब्धकर्मविशेषरूपप्रतिबंधादिहजन्मनिफलमजनयतो जन्मांतरेप्रतिबंधकापग ८३
 मेनफलजनकत्वमैहिकमपरत्तवप्रतिबंधेतद्दर्शनादित्यधिकंरणेतथानिर्णीयात्एवंअमुख्याधिकारिण

तस्यापिस्यादित्यतःशास्त्रीयोगयुक्तंअवणमपूर्वविधितपक्षेफलपर्यंतमपूर्वेनियमविधितपक्षेनियमादृ
 ष्टंवाजनयतितच्चजातिस्मरत्वप्रापकादृष्टवत्वप्राकरभवीयसंस्कारमुद्बोधतन्मूलभूतस्यावित्यारस्यज
 न्मांतरीयविद्योपयोगितांप्पटयतीति युज्यते।शास्त्रीयोगविधुरंअवणं नादृष्टोज्यादकमिति कुतस्तस्य
 जन्मांतरीयविद्योपयोगेत्वमुपपद्यतेयटकादृष्टविनाजन्मांतरीयप्रमाणव्यापारस्यजन्मांतरीयाव
 गतिहेतुत्वोपगमेतिप्रसंगात्।उच्यते।अमुख्याधिकारिण्याप्युत्पन्नविविदिषेणक्रियमाणेअवधं
 द्वारभूतविविदिषोत्पादकप्राचीनयज्ञाद्यनुष्ठानजन्यापूर्वप्रयुक्तमितितदेवापूर्वेविद्यारूपफलपंम
 तंलारिप्रयमाणजन्मांतरीयायाभारिरिद्यायास्वकारितअवणस्योपकारकतांप्पटयतीतिनानुप
 पत्तिः।अवणादाविध्यभावपक्षेसन्धासपूर्वकृतस्यापिअवणस्यादृष्टात्तुत्यादकत्वात्सतिप्रतिबंधे
 तस्यजन्मांतरीयविद्याहेतुत्वमिदमवनिवाद्यं॥आचार्यस्तनियमविधिपक्षेअयमेवनिवनिर्वाहः॥

८४

अवणमभ्यस्यतःफलशतैरवाकृपायणेननियमादृष्टस्यानुत्पत्तस्तस्यफलपेयेतादृतिगुणकअवणानुष्टा
ननियमसास्यत्वानहिनियमादृष्टजनकःअवणनियमःफलपर्यंतमावर्तनीयस्यअवणस्यापक्रममावेणनिर्व
र्तितोभवतियेनतज्जन्यनियमादृष्टस्यापिफलपर्यंतअवणानुष्टेःप्रागेवोसक्तिःसंभाव्येतअवघातवदादृति
गुणकस्यैवअवणस्यफलसाधनत्वेनफलसाधनपदार्थविषयतेःप्राक्तनियमनिर्द्दृतिवचनस्यनिरालंबन
त्वात्अवणवघाताद्यपक्रममावेनियमनिष्पत्तौतावर्तेननियमशास्त्रानुष्ठानंसिद्धमिति वंदनावृत्तावयवे
कलपपसंणचेज्याङ्कः॥केचिदुदृष्टार्यस्यापिअवणस्यदिनेदिनेचवेदांतअवणाद्रक्तिसंयुतान्।गुरुशुभ
षयालब्धाह्लाद्याशीतिफलंलभेदित्यादिवचनप्रामाण्यात्स्वतंत्रादृष्टोत्पादकत्वमप्यस्ति।यथाभिसंस्कार
र्थस्याधामस्यपुरुषसंस्कारेषुपरिगणनातत्रदर्थत्वमपि।एवंवचनबलादुभयार्थत्वोपपत्तेःतथाचप्रतिदिन ८४
अवणजनितादृष्टमहिमैवासुभिकविधाययोगित्वंअवणमननादिसाधनानामित्याङ्कःएवंअवणमनना

दिसाधनानुष्ठानप्राप्त्याविद्यावाप्तिरित्यस्मिन्नर्थेसर्वसंप्रतिपत्तेस्थितेभारतीतिर्याःध्यानदीपेविद्यावाप्तावु
पांयांतरमाङ्कः॥तत्कारणंसांख्ययोगाभियन्त्रं।यत्सांख्येःप्राप्पतेस्थ्यनंतद्योगैरपिगम्यतइतिश्रुतिस्मृतिद
र्शनाद्यथासांख्यंतामवेदांतविचारःअवणशब्दितोमननादिसहकृतोविद्यावाप्तावुपायएवंयोगशब्दितंनिर्गु
णब्रह्मोपासनमपिनचनिर्गुणस्योपासनमेवनास्तीतिशक्यंअपिनिषदिशैव्यप्रश्नेयःपुनरेतंत्रिमा
त्रेणोकारेणपरंपुरुषमभिधायतेतिनिर्गुणस्यैवोपासनप्रतिपादनात्तदनंतरंसप्तस्माज्जीवधनात्परा
त्परंपुरीशयंपुरुषमीकृतइत्युपासनाफलवाक्येईदृति कर्मत्वेननिर्दिष्टंयन्निर्गुणंब्रह्मतदेवोपासनावा
क्येपिध्यायतिकर्मनान्यत्।ईदृतिध्यानयोःकार्यकारणभूतयोरकविषयत्वनियमादित्यस्यार्थस्यैक
तिकर्मधिकारणोभास्यकारादिभिरंगीकृतत्वात्।अन्यत्रापिनापनीयकठवल्गादिश्रुत्यतरेनिर्गुणोपासनेः
प्रवंचितत्वात्।सूत्रकृताप्युपास्यगुणपरिच्छेदार्थमारब्धेगुणोपसंहारपादनिर्गुणोप्यानेरादयःप्रधानस्ये

८५

तिस्त्रेण भावरूपाणां ज्ञानानंदादिगुणानामक्षरधियां त्ववरोधशून्यादिस्त्रेण भावरूपाणामस्थूलादिगुणानां
चोपसंहारस्य दर्शितत्वाच्च। आनंदादिगुणोपसंहारे उपास्यनिर्गुणमेव न स्यादिति चेत्। न आनंदाद्यस्थूलत्वा
दिभिश्चोपलक्षितमखण्डं करसंबन्धाहमस्मीति निर्गुणत्वानुपमर्दनोपासनासंभवात्। न उत देवब्रह्मत्वविद्धि
नेदं यादिदमुपासते इति श्रुतेर्न परब्रह्मोपास्यमिति चेत्। न। अन्यदेवतादिहितादिति श्रुतेस्तस्य वेद्यत्वस्या
प्यसिद्धापातात्। अतएव तरेषु ब्रह्मवेदनप्रसिद्धे रवेद्यत्वश्रुतिर्विस्तवावेद्यत्वपराचेदाथर्वणादौ तदुपासना
प्रसिद्धेस्तदनुपास्यत्वश्रुतिरपि वस्तुतस्तपरास्त। एव च अवर्णाद्यापि ब्रह्मभियेनिलभ्य इति श्रवणाद्ये
षां बुद्धिमाद्यात् न्यायव्युत्पादनकुशलविशिष्टगुर्वलाभादाश्रवणादिन संभवति तेषामध्ययनगृही
तैर्वेदां तैरापन्नतोऽधिगतब्रह्मात्मभावानां तद्विचारं विनैव प्रश्नोपनिषदाद्युक्तमार्गयथेषु ब्राह्मणा
सिद्धादिकल्पेषु पञ्चीकरणादिषु चानेकशाखाविप्रकारां सर्वार्थोपसंहारेण कल्पस्त्रेष्टमिहोत्रादिवन्निर्धारणा

८५

नुष्ठानप्रकारं निर्गुणोपासनसंप्रदायमात्रविद्वद्वयोरुभयोऽवधार्यतदनुष्ठानात्क्रमेणोपास्यभूतनिर्गुणब्रह्म
साक्षात्कारः संपद्यते संवादैविभ्रमन्यायेनोपास्तेरपि क्वचित्फलकाले प्रभापर्यवसानसंभवात्। पाणोपचवरा
टकानपि धायकेन चित्तरेकतिवराटका इति शृष्टे पंचवराटका इति तदुत्तरवक्तुं वाक्यप्रयोगमूलभूतसंख्यावि
शेषभूतज्ञानस्य मूलप्रमाणस्य न्यस्याहायोरोपरूपस्यापि यथार्थत्ववन्निर्गुणब्रह्मोपासनस्यार्थतर्थात्
विवेचकनिर्विचिकित्संमूलप्रमाणनिरपेक्षस्य दहराद्युपासनावुपासनाशास्त्रमात्रमवलम्ब्य क्रियमाण
स्यापि वस्तुतो यथार्थत्वेन दहराद्युपासनेनैव निर्गुणोपासनेन जन्यस्य स्वविषयसाक्षात्कारस्य श्रवणा
दिप्रणाडीजन्यसाक्षात्कारवदेव तथार्थविषयत्वावश्यंभावाच्च। इयं स्तुतिविशेषः प्रतिबंधरहितस्य पुंसः
श्रवणादिप्रणायामब्रह्मसाक्षात्कारो सटिति सिध्यतीति सारव्यभागो मुख्यः कल्पः। उपमत्स्योऽतिलंबे
नेति योगमार्गोऽनुकूल्य इति॥ न न्वस्मिन् न ह इयं पब्रह्मसाक्षात्कारे किं करणं। केचिदाहुः। प्रसयाभ्या

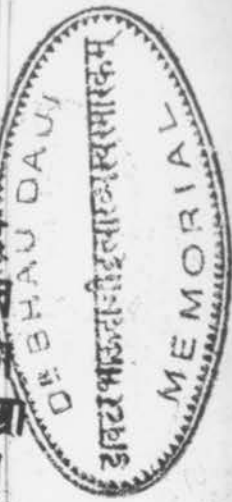
१६

क्यावगममूलकतयाप्रसंख्याजन्यस्यापिब्रह्मसाक्षात्कारस्यप्रमाणमूलकत्वञ्चउक्तंहिकल्पतरुःकारैःवे
दांतवाक्यजज्ञानभावनाजापरोक्षधीः।मूलप्रमाणदार्ढ्येननभ्रमत्वप्रपद्यते।नचप्रमाणपरतत्त्वापत्तिः
।अपवादनिरासान्यमूलशुद्धादुरोधदिति।अन्येउएवौणुरात्माचेतसावेदितव्यःदृश्यतेतद्यथाबुद्धो
त्यादिश्रुतेर्मनएवब्रह्मसाक्षात्कारेकरांतस्यसोपाधिकात्मन्यहंवृत्तिरूपप्रमाणकरणचङ्गातैः।स्वप्नप्र
पंचविपरीतप्रमात्रादिज्ञानसाधनस्यांतस्करणास्येत्यादिपंचपादिकाविवरणयंथेनापितथाप्रतिपादना
त्अहमेवेदंसर्वोस्मीतिमन्यतेसोऽप्यपरमोलोकइतिश्रुत्यतैस्त्वाग्नेब्रह्मसाक्षात्कारएवमनसःकरणात्
संप्रतिपत्तेस्तदाकरणांतराभावात्।प्रसंख्यानंनुमनःसहकारिभावेनोपयुज्यतेवाक्यार्थभावनापरिपाक
सहितमंतःकरणत्वंपदार्थस्यापरोक्षस्यतत्रदुपाध्याकारनिषेधेनतत्पदार्थतामाविर्भावयतीतिभामतीवच
नात्ज्ञानप्रसादेनविशुद्धसत्त्वस्ततस्तत्तत्पश्यतिनिष्कलंध्यायमानइतिश्रुतावपिज्ञानप्रसादशब्दचित्तैफा

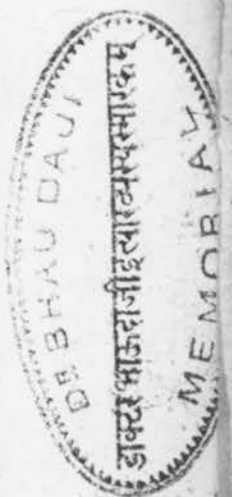
८७ ग्रेहउत-वध्या नोपादानात् ननु प्रसंख्यानं स्वयंकरणं तस्य क्वचिदपि ज्ञानकरणत्वात् कृपैः कामातुरका
मिनीसाक्षात्कारादावपि प्रसंख्यानसह कृतस्य मनस एव करणतोपपत्त्याः कृतज्ञानकरणान्तरकल्पनाः
योगादित्याहुः ॥ ॥ अपरे तु तदस्य विजिज्ञोत्तमसः पारं दर्शयति आचार्यवान् पुरुषो वेदतस्य तावदेव चिर
मित्यादिषु आचार्योपदेशानंतरमेव ब्रह्मसाक्षात्कारोदयजीवन्मुक्तिश्च वणात् वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्था
इति ज्ञानोत्तमैरपेक्ष्य अवणांतौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति ब्रह्मण उपनिषदे कराम्यत्वश्च वणाच्चौपनिषदं
माहावाक्यमेव ब्रह्मसाक्षात्कारे करणं न मनः । यन्मनसा नमनु तदिति तस्य ब्रह्मज्ञानकरणत्वनिषेधात्
नवापक्रमनो विषयमिदं येनाहुर्मनो मतमिति वाक्यशेषे मनोमात्रग्रहणात् न च चैवं यदावानपभ्यदितं
मिति शब्दस्यापि तत्करणत्वं निषिद्धात् इति शक्यं मनः करणत्ववादिनापि शब्दस्य निर्विशेषपरोक्षज्ञानक
रणत्वस्याभ्युपगमत्वेन तस्य यतो वाचो निवर्तते अत्राप्यमनसा सहैति श्रुत्यनुरोधेन शब्दार्थप्राप्तिरूपश ८७

क्तिमुखेन शब्दस्य तत्करणत्वनिषेधे तात्पर्यस्य वक्तव्यतया शक्यसंबंधरूपलक्षणासुखेन तस्य तत्करणत्वाविरोधा
त् न च मनसैवानुदष्टव्यमिति श्रुति सिद्धमनसोपि तत्करणत्वपराकर्तुं न शक्यमिति वाचंशाद्वसाक्षात्कारज्ञाने
पितदेकाग्रस्यायेदित्वेन हेतुत्वमात्रेण तृतीयोपपत्तेः । मनसात्येव न पश्यति मनसाष्टेण तीत्यादौ तथादर्श
नात्तन्ताविवरणोभाष्यकारीयमनः करणत्ववचनस्य मतोत्तरमिषायेण प्रवृत्तेरित्याहुः । ननु तथापि शब्दस्य परो
क्षज्ञानजनकस्वभावस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं न संगच्छते इति चेत् । अत्र केचित् । स्वतो समर्थोपि शब्दः स्वीशेय
श्च वणमननपूर्वकप्रत्ययाभ्यासजनितसंस्कारप्रचयलब्धब्रह्मात्म्येकाग्रचित्तदर्पणानुगृहीतोपरोक्षज्ञा
नं जनयति शस्त्रीयसंस्कारसंस्कृतास्यधिकरणाद्वहोमो पूर्वमिति कल्पतेतरतिशोकमात्मविदितिशास्त्रप्रा
माण्यात् अपरोक्षस्य कर्तृताद्यध्यासस्यापरोक्षाधिष्ठानज्ञानं विनानिबृत्त्ययोगात् औपनिषदे ब्रह्मणि
मानांतराप्रवृत्तेशब्दादप्यपरोक्षज्ञानानुत्पत्तावनिर्माहप्रसंगादित्याहुः । अन्ये तु भावनाप्रचयसाहित्येति

बहिरसमर्थस्यापि मनसो नष्टवनितादिसाक्षात्कारजनकत्वदर्शनात् निदिध्यासनसाहित्येन शब्दस्यापि अपरो
 हानानजनकत्वं युक्तमिति दृष्टान्तुरोधेन समर्थयन्ते। अपरोत्तमपरोक्षार्थविषयत्वं ज्ञानस्यापरोक्षत्वं नाम अन्य
 स्यान्निरुक्तैः अर्थापरोक्षत्वं तु नापरोक्षज्ञानविषयत्वं येनान्योन्याश्रयो भवेत् किंतु भक्तत्वरूपचेतन्याभेद
 अंतःकरणतत्तद्गुणसाक्षिणिकल्पिततया तदेभेदसत्त्वात् बाह्यचेतन्येकल्पितानां घटादीनां बाह्यचेत
 न्येव त्रिहृततत्पुष्टीयचेतन्याभेदाभिव्यक्त्या तदेभेदसत्त्वाच्च न काप्यव्याप्तिः न चांतःकरणधर्माधर्मसंस्का
 राणामपि साक्षिणिकल्पितत्वाविशेषादापरोक्ष्यापत्तिः तेषामनुडत्तत्वात् उद्भूतस्यैव ज्ञानस्य चेतन्या नुदेत्
 परोक्षमित्यभ्युपगमात् एवं च सर्वदा सर्वपुरुषचेतन्याभिन्नत्वात् साक्षादपरोक्षात् ब्रह्मेति श्रुत्या त्परीत्या
 सतएवापरोक्षं ब्रह्मेत्यपरोक्षार्थविषयत्वाद्यदस्यापि ब्रह्मज्ञानस्यापरोक्षत्वं याचोयुक्तिर्युक्तेत्याहुः अ
 दैतविद्याचार्यास्तु नापरोक्षार्थविषयत्वं ज्ञानस्यापरोक्षत्वस्वरूपसत्त्वापरोक्षरूपस्वरूपज्ञानाव्यापनात्

स्वविषयत्वलक्षणस्वप्रकाशत्वनिषेधात् किंतु यथा तत्तदर्थस्य स्वव्यवहारानुकूलचेतन्याभेदोक्षापरोक्ष्यए
 वंतद्व्यवहारानुकूलचेतन्यस्य तत्तदर्थभेदोक्तानापरोक्ष्यं तथा च चेतन्यधर्म एवेदभापरोक्ष्यं न त्वनुमितित्वे
 छात्वादिवदंतःकरणवृत्तिधर्मः। अतएव सत्त्वादिप्रकाशरूपे साक्षिणस्वरूपसत्त्वाकाशरूपचेतन्येण प
 रोक्ष्यनवघटाद्यैदियकवृत्तौ तदनुभवस्य वृत्त्यवच्छिन्नचेतन्यगतापरोक्ष्यविषयत्वोपपत्तेः। ननु तज्ज्ञानार्थ
 योरापरोक्ष्यं हृदयादिगोचरशब्दवृत्तितद्विषययोरतिप्रसक्तं तदेवात्र कदाचित् वृत्तिविषयसंसर्गसति वृत्त्य
 वच्छिन्नचेतन्यस्य विषयाभिन्नचेतन्यस्य चाभेदाभिव्यक्तेरवर्जनीयत्वात् इति चेत्। न परोक्षवृत्तेर्विषयाव
 छिन्नचेतन्यगताज्ञाननिवर्तनाकृमत्तया तत्राज्ञानेनावृत्तस्य विषयचेतन्यस्यानावृत्तेन वृत्तवच्छिन्नसाक्षि
 चेतन्येनाभेदाभििव्यक्तेरत्रावात् आपरोक्ष्यप्रसक्तिः। अनएव जीवस्य संसारदशायां वस्तुतः सत्यपि ब्रह्मा
 न्नेदेन तदापरोक्ष्यं। अज्ञानसंश्रयं प्रज्यनावरकत्वात् यदज्ञानं संप्रत्यावारकं तस्य तं प्रत्येव स्वाश्रयभे

८७ दापादकत्यात्. अतएवचैत्रज्ञानेन घटाज्ञानेनिवृत्तैः निवृत्तं मैत्राज्ञानं मैत्रं प्रत्येवच्छिष्यचेतन्यस्यभेदापादकमि
तिनचैत्रस्यघटापरोक्षानुपपत्तिः। नन्वेववृत्तिविषयचतन्याभेदाभिद्विक्लिष्टकृणस्यापरोक्षस्यविषयचेत
न्यगताज्ञाननिवृत्तिप्रयोज्यत्वेतस्याज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकत्वायोगात्ज्ञानमात्रमज्ञाननिवर्तकं न्नवेदितिचेन्न
नयत्ज्ञानमुत्पद्यमानंस्वकारणमहिम्नाच्छिष्यसंसृष्टमेकोत्पद्यतेतदेतज्ज्ञाननिवर्तकमिति विशेषणा
त्. ऐन्द्रियकज्ञानानातथात्वात्एवंचशङ्कादुत्पद्यमानमपिज्ञानं सर्वोपादानभूतस्वविषयब्रह्मचेतन्यस्य
सृष्टमेकोत्पद्यतेइतितस्याज्ञाननिवर्तकत्वमज्ञाननिवृत्तौतन्मूलभेदप्रविलयादापरोक्ष्यं चैत्रपपद्यतेतरां
नन्वेवमध्ययनगृहीतवेदांतजन्येनापि तत्ज्ञानेनमूलाज्ञाननिवृत्त्यापरोक्ष्यं किं न स्यात्। नचतत्सत्ता
निश्चयरूप- न्नावाभाज्ञाननिवर्तकमितिवाच्यं। तथापि कृतश्रवणस्यनिर्विचिकित्सशाब्दज्ञानेनतन्नि
वृत्त्यामननादिवैषम्यापत्तिरिविचेत्. न. सज्यपिश्रवणान्निर्विचिकित्सज्ञानेचित्रविहोपदोषेणप्रतिबंधा ८७

ज्ञानानिवृत्त्यातन्निराकरणेनमनननिदिध्यासननियमविह्यर्थेनुष्ठातस्यार्थवत्त्वात्. भवांतरियमननाद्यनुष्ठा
ननिरस्तचित्तविहोपस्योपदेशमात्रात्ब्रह्मादरोक्षस्येष्टमाणत्वाच्चेत्याहुः। अथैवमपि कृतनिदिध्यासन
स्यवेदांतजन्यब्रह्मज्ञानेनवद्यदिज्ञानेनापिब्रह्मज्ञाननिवृत्तिः किं न स्यात्. नचतस्यब्रह्मविषयत्वात्त
तोब्रह्मज्ञाननिवृत्तिरितिवाच्यं. घटः सन्नित्यादिवुद्धिद्वितेः सद्रूपब्रह्मविषयतोपरामात्र. नचतत्रघटाद्याका
रवृत्त्यातदज्ञाननिवृत्तौवस्तुतः स्फुरगादेवतदवच्छिन्नचेतन्यंसदितिप्रकाशतेनतुतस्यघटाद्यायगरवृत्तिविष
यत्वमितिछाच्यं. तदभावेघटरिषयंज्ञानंतदवच्छिन्नचेतन्यविषयमज्ञानरिरिरिरिषयेणज्ञानेनतन्नि
वृत्तरयोगात्. जडेआचरणकृज्यान्नावेनघटस्याज्ञानाविषयत्वात्. नचघटादिद्वितेस्तदवच्छिन्नचेतन्यवि
षयत्वेप्यषंडानंदाकारत्वाभावात्तततामूलज्ञाननिवृत्तिरितिवाच्यं. वेदांतजन्यासाक्षात्कारेणितदभावात्.
नहितवाखंडत्वमानंदत्वंचाकश्चिदस्तिप्रकारः। वेदांतानांसंसर्गागोचरप्रमाजनकत्वलक्षणखंडार्थत्वज्ञा

७० नापत्तेः। नचवेदांतजन्यज्ञानादेव तन्निवृत्तिनियम इति वाच्यं। कुत्राज्ञाननिवर्तकत्वप्रयोजकं रूपस्य ज्ञानांतरे
 पिसत्वेतथानियंतुमशक्यत्वात्। नचघटाद्याकसत्त्वविषयस्यावच्छिन्नचेतनस्य कल्पितत्वेन मूलज्ञानविषयीभूतं
 सत्यं अनवच्छिन्नचेतनस्य द्विषयत्वात्। नचात्र घटादिदृष्टिनां निबर्त्यतामिभवाज्ञानसमानविषयत्वलक्षणं क्लृप्तं
 प्रयोजकमेव नास्तीति वाच्यं। तत्रावच्छेदकाशस्य कल्पितत्वेऽपि अवच्छेद्याशस्य कल्पितमूलज्ञानविषयचेत
 न्यरूपत्वात् तस्य क। - तात्वे घटवज्जडतया वस्थाज्ञानं प्रसूयति विषयत्वायोगेनावस्थाज्ञानस्य मूलज्ञान
 विषया कल्पितचेतन्यविषयत्वस्य वक्तव्यतया तन्निवर्तकघटादिज्ञानस्यापि तद्विषयत्वावगांभावेन तत्प
 र्द्वैपित्ये मूलज्ञाननिवृत्तिप्रसंगस्यापरिहारात्॥ ४॥ अत्राङ्गराचार्याः। नचेतन्यं चक्षुरादिविषयः। न सं
 दृशेति प्रुतिरूपमस्य न चक्षुषापश्यतिकृष्टिदेनं परांचिरगानि व्याप्य स्वयं भूस्तस्मात्पराङ्मुखापश्यति नां ७०
 तरात्मन् इत्यादि कृत्या तस्य परमाद्यदिव चक्षुराद्ययोग्यत्वोपदेशादोपनिषदमिति विशेषाच्च नचस

वैषम्यवेद्ये च ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते। इत्यादि वार्तिकविरोधः। तस्य घटाद्याकारवृत्तद्वयेऽप्यवरणाभिभ
 वात्प्रभं सद्रूपं ब्रह्मघटः सन्निविष्टवध्यवहार्यं भवतीत्येव चारिक घटादिदृष्टिवेद्यत्वं परत्वात्। आवरणाभिभाव
 कत्वं च घटादिज्ञानस्य घटादिविषयत्वादेवोपपन्नं घटादरम्यज्ञानविषयत्वात्। घटं न जानाति घटज्ञानेन घटा
 ज्ञानं नष्टं इत्यवस्थाज्ञानां घटादिविषयत्वाच्च भवात्। नचतत्रावरणकृत्याभावाद्दृष्टानां गीकारो न युक्तस्त
 द्वासकस्य तदवच्छिन्नचेतनस्य आवरणादेव तदप्रकाशोपपत्तिरिति वाच्यं उक्तं भग्याजइस्य साक्षादज्ञानवि
 षयत्वप्रतिक्षेपेऽपि जडावच्छिन्नचेतनस्य प्रकाशाज्ञानेनावरणांततानित्यचेतः यप्रकाशसंसर्गपि जड
 स्यात्प्रकाशातइत्यादिव्यवहारायोग्यत्वमिति परपरयाः। ज्ञानविषयत्वाभ्यपगमात्। साक्षात्परं परया
 वायदज्ञानावरणीयं तद्विषयस्यैव ज्ञानस्य तदज्ञाननिवर्तकत्वप्रयोजकशरीरे निवेशात् नचैवं घटादीना
 मुक्तीत्या मूलज्ञानविषयत्वमपि स्यादिति घटादिसाक्षात्कारादेव मूलज्ञाननिवृत्त्यापत्तिः। फलबलात्तदज्ञा

७१ नकार्यातिरिक्ततद्विषयविषयस्येवतन्निवर्तकत्वेतंचत्वात्। अथवासूलाज्ञानस्येवजडंनविषयःअस्थानाज्ञो
 नांत्ववच्छिन्नचेतन्याप्रितानांततज्जडमेवविषयःअन्यथाचाक्षुषधृत्याचंदनखंडचेतन्याभिव्यक्तौतसंसर्गि
 र्गो गंधस्याप्यपरोक्ष्यापत्तेःतदनभिव्यक्तौचंदनतद्रूपयोरप्यप्रकाशापत्तेः। नचचाक्षुषधृत्याचंदनतद्रूपा
 वच्छिन्नचेतन्ययोरभिव्यक्त्यातयोःप्रकाशःगंधाकाररूपभावेनगंधावच्छिन्नचेतन्यस्यानभिव्यक्त्यातस्याप्रकाशो
 ष्वेतिचाच्यं। चेतन्यस्यद्विगुणीकृत्यहृत्यभावेनैकद्वयगुणानांस्वाश्रयेसर्वत्रव्याप्यवर्तमानानांष्टयगगनाव
 छेदकत्वस्येवचेतन्यावच्छेदकत्वस्याप्यसंभवात्तेषांस्वाश्रयद्वयावच्छिन्नचेतन्येनैवसुक्तीदमशावच्छिन्नचे
 तन्येनशुक्तिस्जतवत्प्रकाशयतयातस्याभिव्यक्तौगंधस्यापिप्रकाशस्यानभिव्यक्तौगंधस्यापिप्रकाशस्यानभि
 व्यक्तौरूपादेरप्यप्रकाशस्यचापत्तेः। नचगंधाकाररूपपरत्वादेवेतन्येगंधःप्रकाशतदितिनियमःप्रकाश ७१
 संसर्गस्येवप्रकाशमानशब्दार्थत्वेनासत्यामपितदाकारवृत्तावनाहतप्रकाशसंसर्गप्रकाशमानत्वकल्पनस्य

विरुद्धत्वात्। अभिव्यक्तस्यचगंधोपादानचेतन्यस्यगंधासंसर्गेत्यसंभवात्तस्माद्यथाचेतस्यघटवृत्तौतंप्रत्यावरकस्ये
 वाज्ञानस्यनिवृत्तिरितितस्येवविषयप्रकाशो नान्यस्य। नयातत्रद्विषयाकारवृत्त्याततदावरकाज्ञानस्येवनिवृत्तेर्न
 विषयांतरस्यापरोक्षत्वमनाहृतार्थस्येवसंविदभेदपरोक्षमित्यभ्यपगमात्तदितिप्रमात्तभेदेनेवविषयभेदेना
 प्येकत्रचेतन्येऽवस्थाज्ञानभेदस्यवक्तव्यतयावस्थाज्ञानानांततज्जडःविषयत्वमितिघटादिदृतीनांनावस्था
 ज्ञाननिवर्तकत्वेकाचिदनुपपत्तिर्नवासूलाज्ञाननिवर्तकत्वापत्तिः। निचेवमपिजीवविषयायाअहमाकारवृ
 त्तेर्मूलाज्ञाननिवर्तकत्वापत्तिः। तस्याःस्वयंप्रकाशमानचित्संबलिताचिदंशमात्रविषयत्वात्। सोहमितिप्र
 त्यभिज्ञायाअपिस्वयंप्रकाशचेतन्येतःकरणस्यवैशिष्ट्येनसहपूर्वपराकालवैशिष्ट्यामात्रविषयत्वेनचेतन्ये
 विषयत्वाभावादिति। केचित्तुघटादिदृतीनांततदवच्छिन्नचेतन्यविषयत्वमभ्यपगम्यसर्वमनप्रसक्तौचसर्व
 मानफलाश्रयात्। श्रोतव्येतिवचः। ग्राहवेदांतवरुरुत्सयेतिवार्तिकोक्तश्रोतव्यवाक्यार्थवेदांतनियमविध्य

७१

नुसारेणवेदांतजन्यमेवन्नियमादृष्टसहितंब्रह्मज्ञानमप्रसिद्धंब्रह्मज्ञाननिवर्तकमिति न घटादिज्ञानात्तन्निवृत्तिप्रसं
 गईत्याहुः। अन्ये उत त्वमस्यादिवाक्यजन्यजीवब्रह्माभेदगोचरमेवज्ञानमूलाज्ञाननिवर्तकमूलाज्ञानस्येतदभेद
 गोचरत्वादिति न चेत्तन्यस्वरूपमात्रगोचरत्वाद्यदादिज्ञानात्तन्निवृत्तिप्रसंगः। न चाभेदस्यतत्त्वावेदकप्रमाणबोधस्यचे
 तन्यातिरेकेद्वैतापत्तेष्वेतन्यमात्रमभेदइति तद्गोचरघटादिज्ञानमप्यभेदगोचरमिति वाच्यं। न ह्यभेदज्ञानमिति
 विषयतो विषयतो विशेषब्रूमः किं उत त्वपदवाच्यार्थधर्मिद्वयपरामर्शादिरूपकारणविशेषाधीनेन स्वरूपसंबंधवि
 शेषेण चेत्तन्यविषयत्वमेवातदभेदज्ञानत्वं यथा हि विशेषणविशेष्यतत्संबंधगोचरत्वाविशेषेपि विशिष्टज्ञानस्य विशे
 षेण ज्ञानादिकारणविशेषाधीनस्वरूपसंबंधविशेषेण तत्रियतगोचरत्वमेव समूहालंबनव्यावृत्तविशिष्टज्ञान
 त्वं यथा वा स्थाणुत्वपुरुषत्ववानित्याहार्यवृत्तिव्यावृत्तसंशयत्वं विषयतो विशेषाणानिरूपणात् तथा घटादावपि ७२
 सोऽयद्यदृष्ट्यादिज्ञानस्य स्वरूपसंबंधविशेषेण घटादिविषयत्वमेव केवमघटशब्दादिजन्यज्ञानव्यावृत्तं तदभेद

ज्ञानत्वं अतिरिक्ताभेदानिरूपणात् अभावसादृश्यादीनामधिकरणप्रतियोग्यादिभिः स्वरूपसंबंधयुक्तानामधिकसोना
 धाराधेये रूपः स्वरूपसंबंधविशेषः प्रतियोगनाप्रतियोग्यनुयोगिभाव रूप इत्यादि प्रकारेण स्वरूपसंबंधेऽवांत
 रविशेषकल्पनवद्द्वितीयां विषयेपि संयोगतादा-मेयोरतिप्रसक्तपरिषयेर्विषयेर्विषयविषयीन्नावरूपसंबंधवृ
 तीनं विषयविशेषनिरूपणासंभवेक-स्वरूपसंबंधएवावांतरविशेषकल्पनेनाभेदज्ञानत्वादिपरस्परपैल
 दाण्यनिर्विहास्य-एवं च ब्रह्मज्ञानस्याभेदाख्य किं चित्संसर्गगोचरत्वानभ्यपगमाच्च वेदांतानामखंडार्थत्वहानि
 रपीत्याहुः। ननु घटादिज्ञानवत् ब्रह्मज्ञानस्यापि न मूलाज्ञाननिवर्तकत्वं युक्तं निवर्तकत्वे तदवस्थानासहिष्णुत्वं
 रूपस्य विरोधस्य तंत्रत्वात् कार्यस्य चोपादानेन तादृशविरोधाभावादिविचेतन-कार्यकारणयोरन्यत्रोदृशवि
 रोधादर्शनेऽप्येकविषयकज्ञानाज्ञानप्रयुक्तस्वतादृशविरोधस्यासत्त्वात् कार्यकारणयोरप्यग्निसंयोगपटयो
 स्तादृशविरोधदृष्टेः न चाग्निसंयोगे सत्यवयवविगगत्र किं यथा असमवाधिकारणसंयोगनाशादेव पटनाशो ना

७३

श्रिसंयोगादिति वाच्यं दग्धपटेष्विपूर्वसंस्थानानि वृत्तिदर्शनेन मुद्गररूपकतघटवदवयवविभागादर्शनात्तत्राव
यवविभागादिकल्पनाया अप्रामाणिकत्वात् नापि तत्र तत्त्वनामपि दाहेन समवाहूपिकारणानाशात्पटनाश
इति युक्तं अंशुतत्वादिभिः सह युयपदेवपटस्य दाहदर्शनेन क्रमकल्पनाः योगात् यतो वस्त्रांशवयवनाशस्त
त्रावयवे श्रिसंयोगादेवनाशस्य वाच्यत्वात् न च त्वेति देवं तथापि सविलासाज्ञाननाशकमिदं ब्रह्मज्ञानकथं न
श्येनाकाकांतराभावादिति चेत् यथा कतकरजः सलिलेन संयुज्य पूर्वशुक्लरजोंतरविस्लेषजनयविस्लेषं ज
नयति तथात्मन्यध्यस्यमानं ब्रह्मज्ञानं पूर्वाध्यस्यसमस्तपंचनिवर्तयत्वात्मानमपि निवर्तयतीति केचित् अ
न्येतन्नित्यवर्त्य स्वयमपि निवृत्तौ दग्धहरीतांबुन्यायमुदाहरंति अपरे त्वदग्धवदग्धवदहनादिरूप
माहुः न च ध्वंसस्य प्रतियोग्यतिरिक्तलन्यत्वनियमः अप्रयोजनकत्वात् निरंघनदहनादि ध्वंसे व्यभि
चाराच्च न च ध्वंसस्य प्रतियोगिमात्रवंचन्यत्वेऽविप्रसंगात्कारणांतरमवश्यं वाच्यं निरंघनदहनादि ध्वंसे

७३

पिकालादृष्टेऽप्येष्टादिकारणांतरजिन्यत्वेऽप्यविरोधाच्च सर्वपंचनिवृत्त्यनंतरमेकशेषस्य ब्रह्मज्ञानस्य निवृत्तिरि
त्यनभ्यपयमनयुगपत्सर्वदाहे पूर्वकृणोचिदविद्यासंबंधमस्तीति वाच्यं अतिप्रसंगापरिज्ञानात् न च द
टादि ध्वंसस्यापि कारणांतरनिरपेक्षत्वेऽप्यदित्यतिप्रसंगः ध्वंसमात्रेकारणांतरनिरपेक्ष्यानभिधानात् घटध्वं
सदृष्टांतेन ब्रह्मज्ञानध्वंसस्य कारणांतरपेक्षासाधने तददृष्टांतेन मुद्गरपतनापेक्षाया अपिसाधनापत्तेः नापि
ज्ञानध्वंसस्याप्यतघटज्ञानादि ध्वंसस्यापि कारणांतरनिरपेक्षस्यादित्यतिप्रसंगः सेधनानलध्वंसस्य जल
सेकादिदृष्टकारणसापेक्षत्वेऽपि निरिधनानलध्वंसस्य तदनपेक्षत्ववज्जायतज्ञानध्वंसस्य विरोधिविशेषगुणा
तरापेक्षत्वेऽपि सुश्रुतिपूर्वज्ञानध्वंसस्य तदनपेक्षत्ववच्च मूलाज्ञाननिवर्तकज्ञानध्वंसस्य तदनपेक्षत्वोपपत्तेः
नापि कारणांतरनिरपेक्षेऽप्येतत्पुनरुक्तं एवनाशः स्यादित्यतिप्रसंगः इष्टापत्तेस्तदुत्पत्त्युत्तरकृणस्वब
ह्माध्यस्तिनिखिलप्रपचदाहेन तदतर्गतस्य तस्यापि तदेव दाहाभ्यपगमात् निरिधनदहनध्वंसन्यायेन ब्रह्म

९४

ज्ञानध्वंसस्यापि कालादृष्टेऽश्वरेष्टादिकाणां तज्जन्यत्वेऽप्यविरोधाच्च । सर्वप्रपञ्चनिवृत्त्यनंतरमेकशेषस्य ब्रह्मज्ञान
 स्य निवृत्तिरीत्यनभ्यपगमेन युगपत्सर्वदोहपूर्वकणोचिदविद्यासंबन्धरूपस्य इत्यांतररूपस्य वा कात्पस्येऽश्वरप्र
 सादरूपस्यांतःकरणविशेषगुणरूपस्य वाऽदृष्टस्यान्येषां च सत्तात् न च तत्र ज्ञानातिरिक्तकारणापेक्षणे ब्रह्म
 ज्ञानस्याभिध्यात्वप्रसंगो ज्ञानैकनिवर्त्यत्वमिध्यात्वमित्यभ्यपगमादिति वाच्यं । ज्ञानाघटितसामर्थ्यनिवर्त्यते
 सति ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य तदर्थत्वात् । नान्यः पंथा इति श्रुतेरपि तत्रैव तात्पर्यात् । अतो युक्त एव दवदाह्यदहनादि
 न्यायः ॥ केचित्तु वृत्तिरूपं ब्रह्म ज्ञानं नाज्ञानतन्मूलप्रपञ्चनिवर्तकं अज्ञानस्य प्रकाशनिवर्त्यवनियमेन ज
 डरूपवृत्तिनिवर्त्यतायोगात् । किंतु तदारूढचेतन्यप्रकाशस्तन्निवर्तकः स्वरूपेण तस्या ज्ञानादिसाक्षितया तद
 निवर्तके त्वेऽप्यखंडाकारवृत्त्यपारूढस्य तन्निवर्तकत्वोपपत्तेः । वृणादेर्भासिकाप्येषा स्वर्यदीप्तिस्वरूपं दहेत् । स्व ९४
 र्यकांतमुपारत्यत आयांतत्र योजयेदित्यभियुक्तोक्तैः । एवं च यथा किंचित्काष्ठमुपारत्यग्रामनगरादिकंदह

नृद्धिर्दहत्येव तदपिकाष्ठं तथा चरमवृत्तिमुपारत्यनिखिलप्रपञ्चमन्मुषयन्नरवंड्वैतन्यप्रकाशस्तन्निवर्त
 नेऽपि प्रगष्टात इति न तत्राशोकाचिदनुपपत्तिरित्याहुः । अन्ये तु ब्रह्मज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकं ज्ञानाज्ञानयो
 रेव साक्षाद्विरोधात् । प्रपञ्चस्य त्रणदाननाशान्नाश इति प्रपञ्चांतर्गतस्य ब्रह्मज्ञानस्य तत एव नाशः । न च प्रपञ्च
 स्य ज्ञानानि वर्त्यत्वेऽभिध्यात्वानुपपत्तिः । प्रपञ्चनिवृत्तेः साक्षात् ज्ञानसाध्यताभावेऽपि ज्ञानजन्या ज्ञाननाशजन्य
 त्वात्साक्षात्कारपर्यायावाज्ञानैकनिवर्त्यत्वं मिध्यात्वमित्यगीकारात् । एवं च तत्त्वसाक्षात्कारोदयेऽपि जीवन्मुक्ता
 स्य देहादिप्रतिभास उपपद्यते । प्रारब्धकर्मणा प्रतिबंधनतस्तत्साक्षात्कारोदयेऽपि प्रारब्धकर्मतत्कार्यदेहादि
 प्रतिभासानुवृत्त्युपादानाविधावेषानुवृत्त्युपपत्तेः । अज्ञानवत्प्रपञ्चस्यापि साक्षात् ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्यते
 । नायमुपपद्यते विरोधिनिब्रह्मसाक्षात्कारेऽनेति प्रारब्धकर्मणः स्वयमवस्थानासंभवेनाविद्यालेशनिवृ
 त्तिप्रतिबंधकत्वायोगात् इत्याहुः ॥ इति शास्त्रसिंहातलेशसंयहे अथिदीक्षितकृतौ तृतीयः परिच्छेदः ॥

अथकोयमविद्यालेशोयदनुवृत्ताजीवन्मुक्तिः॥ आवरणविह्वेषशक्तिमत्तामूलाविद्यायाःशरुध्वकर्मवर्तमानदे
हाद्यनुवृत्तिप्रयोजकोविह्वेषशक्त्यशक्तिकेचित्कालितलशुनभांडानुवृत्तलशुनवासनाकल्पोऽविद्यासं
स्कारइत्यन्ये। दग्धपरन्यायेनानुवृत्तामूलाविद्यावेत्यपरे॥ सर्वज्ञात्मगुरवरक्तविरोधिसाक्षात्कारोदयेलेशतो
द्यविद्यानुवृत्त्यसंभवाज्जीवन्मुक्तिशास्त्रंश्रवणादिविशुध्यवा दमात्रंशास्त्रस्यजीवन्मुक्तिप्रतिपादनेप्रयोज
नाभावात्। अतःकृतनिदिध्यासनस्यब्रह्मसाक्षात्कारोदयमात्रेणसविलासवासनाविद्यानिवृत्तिरित्यपिकं
चित्प्रहमाहुः॥ अथकेयमविद्यानिवृत्तिः। आत्मेवेतिब्रह्मसिद्धिकारः॥ नचतत्पनित्यसिद्धत्वात्ज्ञानेवेय
र्थःअसतिज्ञानेऽनर्थहेत्वविद्याचाविद्यमानतयानर्थमिथितिष्ठेदितितद्वेषणात्। यस्मिन्सत्यग्रिमहृगेय
स्यसत्ययद्यतिरेकेचाभावस्तत्तत्साध्यमिति लक्षणादुरोधेनब्रह्मस्वरूपायाअप्यविद्यानिवृत्तेज्ञानसाध्य ९५
त्वाच्च। ज्ञानेसत्यग्रिमहृगेआत्मरूपाविद्यानिवृत्तिसत्तद्व्यतिरेकेतत्पतियोग्यविद्यारूपस्तदभावइत्यक्त

लक्षणासत्तात्। आत्मान्येवाविद्यानिवृत्तिः। साचनसती अद्वैतज्ञानेःनाप्यसर्वज्ञानसाध्यत्वायोगात्। नापिसद
सद्रूपाविरोधात्। नाद्यनिर्वाच्या। अनिर्वाच्यस्यसादेरज्ञानोपादानकतनियमेनमुक्तावपितदुपादाना
स्यानानुवृत्तापत्तेः। ननिवर्त्यत्वानुपपत्तेः। किंत्तत्प्रकारवत्तद्वयोत्तीर्णपंचमप्रकारेत्यनेदबोधाचार्याः।
अविद्यावत्तन्निवृत्तिरप्यनिर्वाच्यैव। नचतदनुवृत्तौतदुपादानाज्ञानस्याप्यनुवृत्तिनियमादनिर्मादप्रसंगः। तदनु
वृत्तौत्रमाणाभावात्। उत्पत्तेःप्रथमसमयमात्रसंसर्गिभावविकारत्ववत्तन्निवृत्तेरपिचरमसमयमात्रसंसर्गिन्ना
वविकारत्वोपपत्तेः। अतएवयथापूर्वपञ्चाच्चेत्यस्यतेउत्पन्नइतिभावेनव्यवहृयमाणायाउत्पत्तेः। प्रथमसम
यमात्रेउत्पद्यतेइतिवर्तमानव्यवहारस्तथापूर्वपञ्चाच्चनिवर्तिष्येतेनिवृत्तइतिभ्राविभूतभायेनव्यवहृयभा
गार्थानिवृत्तेश्चरमसमयमात्रेनिवर्ततेनश्यतिध्वंसतइतिवर्तमानव्यवहारः। निवृत्तेरनुवृत्तौतुच्चिरशकलितेपिघटेइदानीं
निवर्ततेइत्यादिव्यवहारः स्यात्। आख्यातानांषडरमर्थवर्तमानत्वाद्यर्थभिधायित्वात्। ननुचतेषांस्वस्व-हितसं

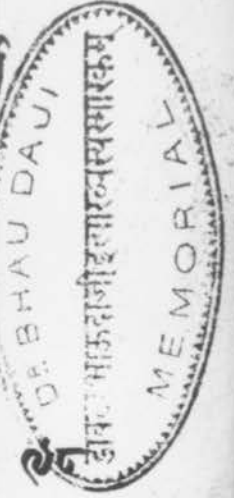
७६ ख्याप्रयपदरत्यर्थकर्तृकर्मगतवर्तमानत्वाद्यर्थभिधायित्वंस्वामिहितपदरत्यर्थानुकूलव्यापारगतवर्तमानत्वाद्य
 मिधायित्वंवास्तुतथाचनिवृत्तिक्रियाकर्तृश्चिरं चूर्णितस्यघटस्यतद्गतनिवृत्त्यनुकूलव्यापारस्यवावर्तमानत्वात्त्रो
 क्तातिप्रसंगइतिचेत्. न. आद्येउत्पन्नेपिघटेउत्पद्यतइतिव्यवहाराधत्तेःउत्पत्तिक्रियाकर्तृघटस्यविद्यमानत्वात्. द्विती
 तीयेआमवातजडीकृतकलेवरेउत्थानानुकूलयलवत्सुत्थानानुदयेषुतष्ठतीतिव्यवहारपत्तेःआख्यातार्थ
 स्पप्रकृत्यर्थभूतोत्थानानुकूलस्ययलरूपव्यापारस्यवर्तमानत्वात्. तस्मात्पदरत्यर्थगतमेववर्तमानत्वाद्या
 ख्यातार्थइतिध्वंसस्यस्थापित्वेचिरनिवृत्तेपिघटेनिवर्ततइतिव्यवहारोड्वारः. यदिचमुद्रादिशकलितेघटेध्वंसे
 नामकसिद्धावस्तत्पतियोगिकःस्थायीभूतलाद्याश्रितउपेयतेतदाकपालमालपसरणेतदनपरसरणपिभणि
 कशरावादिकपालव्यावृत्तकपालसंस्थानविशेषादशनेचकिमिति सप्रत्यक्षो न स्यात्. कपालसंस्थानविशेषा ७६
 दिनानुमयोद्यदादिध्वंसो न प्रत्यक्षइतिचेत्. तर्हि तदनमुद्रपातकालीनस्योत्पत्तिवद्भावविकाररूपतयापतियो

ग्याश्रितस्यध्वंसस्यानुमानं संभवतीति न ततः पश्चादनुवर्तमानप्रतियोग्यधिकरणाश्रिताभावरूपध्वंससिद्धिः. इ
 हभूतलेघटो ध्वंसइति नूतले अधिकरणत्वव्यवहारस्येहभूतलेघटउत्पन्नइतिवद्भावविकारइतिप्रतियोग्यधिकरणा
 त्वविषयेत्वोपपत्तेर्घटध्वंसानंतरंभूतलेघटाभावव्यवहारस्यघटापसरणानंतरं तदभावव्यवहारवत्समयविशेष
 संसर्ग्यताभावालंबनतोप्यस्याध्वंसविषयत्वस्याकल्पनीयत्वाच्च. एवं सति घटोत्पत्तेः पूर्वतदभावव्यवहारोप्यत
 ताभावेनचरितार्थइति प्रागभावोपिन स्यादितिचेत्. सोपिमाभूत्. नन्वेवंप्रागभावाधारकालः पूर्वकालः ध्वंसाधार
 उत्तरकालइतिनिर्वचनासंभवात्काले पूर्वोत्तरादिव्यवहारः किमालंबनः स्यात्. घटादिषुप्रतियोगित्वादिव्यव
 हारवदखंडकिंचिद्भ्रमगोचरस्त. अभावरूपस्याधिध्वंसाभ्युपगमेपिषुतेध्वंसत्वादेरखंडस्यवक्तव्यत्वात्. नचज
 न्याभावत्वरूपंसखंडमेवध्वंसत्वं. ध्वंसप्रागभावरूपस्यघटस्यध्वंसत्वापत्तेः. नचसप्तमपदार्थरूपाभावत्वविवक्ति
 त. घटस्यप्रागभावप्रत्यपिध्वंसत्वाभावप्रसंगेनघटकालेप्रागभावोत्तरकालत्वव्यवहारस्यनिरालंबनत्वापत्तेः॥

नचप्रतियोग्यतिरिक्तः प्रागभावध्वंसः तथा सति तुल्यन्यायतया ध्वंसप्रागभावोपि प्रतियोग्यतिरिक्तः स्यादिति प्राग-
 भावध्वंसस्यापि प्रागभावो न्यस्तस्यापि कश्चित् ध्वंसस्तस्यापि प्रागभावो न्यस्त्यपामाणिकानवधिकध्वंसप्रागभा-
 वकल्पनापत्तेः। नचान्यत्र ध्वंसत्वमात्राश्रयादिभूतं निर्वक्तुं शक्यं एवं प्रागभावत्वमपीत्यन्यत्र विस्तरः। तस्मा-
 न्नपूर्वप्रागभावो न पश्चात्पक्षे साभावो मध्ये परं कियंतं कालं मनिर्वचनीयत्वात् स्थितिध्वंसभावविकारवा-
 न्नघटाद्यध्यासः एवं चाविद्यानिवृत्तिरपि ब्रह्मसाक्षात्कारोदयानंतरं कृणवती कश्चिद्भावविकार इति तस्याः
 मुक्तावबुद्ध्याभावात्तदनिर्वाच्यत्वे कश्चिदोष इत्यद्वैतविद्याचार्याः। नन्वेवमविद्यानिवृत्तेः कृणिकत्वे मो-
 क्तः स्थिरपुरुषार्थो न स्यादिति चेत् भ्रान्तोसिनस्तदविद्यानिवृत्तिः स्वयमेव पुरुषार्थ इति तस्याः ज्ञानसाध्यत्वमु-
 पेयते तस्याः सुखदुःखाभावेतरत्वात् किं त्वस्वद्वानंदवरकसंसारदुःखहत्वविद्योच्छेदे अस्वद्वानंदस्फुरणसं- ९७
 सारदुःखोच्छेदश्च भवतीति तदुपयोगितया तस्यास्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमुपेयते। चित्सुखाचार्यस्तु दुःखाभावोपि

मुक्तौ न स्वतः पुरुषार्थः सर्वत्र दुःखाभावस्य स्वरूपसुखाभिव्यक्तिप्रतिबंधकाभावतया सुखशेषत्वत्सुखस्यैव स्वतः पु-
 रुषार्थत्वमन्येषां सर्वेषामपि तच्छेषत्वमिति सुखसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वे संभवति दुःखाभावस्यापि स्वतः
 पुरुषार्थत्वं परिकल्प्य तत्साधनप्रवर्तकसंग्रहायेष्टसौधनताज्ञानस्यैवाविषयत्वप्रवेशेन गुरुघटितस्य प्रव-
 र्तकत्वकल्पनायोगात् न च दुःखाभाव एव स्वतः पुरुषार्थस्तच्छेषतयो सुखकाम्यमिति चेत् परित्यापत्तिः। बद्ध-
 कालदुःखसाध्येऽपि कृणिकसुखजनके निंदितराम्यधर्मादोषवृत्तिदर्शनात् तत्र कृणिकसुखकालीनदुःखाभावस्य
 पुरुषार्थत्वे तदर्थवद्बद्धकालदुःखानुन्नवायोगात् न च तत्र कृणिकसुखस्य पुरुषार्थत्वेऽपि दाषणोक्त्यं भावकपे सुखे
 उक्त्वार्थयोरनुभवसिद्धत्वेन कृणात्कष्टसुखार्थे बद्धकालदुःखानुभावोपपत्तेः। दुःखाभावे योत्कर्षा संभवात् तस्मा-
 न्मुक्तौ संसारदुःखनिवृत्तिरप्यविद्यानिवृत्तिकत्सुखशेष इत्यवच्छिन्नानंदप्राप्तिरेव स्वतः। पुरुषार्थ इत्याहुः। नन्व-
 नवच्छिन्नानंदः प्रज्यस्त्वपतयानिज्यमेव प्राप्तः। सत्यं निज्याप्तोऽप्यनवच्छिन्नानंदस्तमावृत्त्यवधिपरीतमर्थपद

शयं ज्याऽविद्यया संसारदशायां मम कल्पत्वं नीत इज्य कृतार्थता भूतिवर्तितायां च तस्यां निरस्तनिखिलानर्थ
विहोपेस्वकं तगतविस्मृतकनकान्नरणावतशायन इत्यौपचारिकी तस्य प्राप्यतेति केचित् ॥ अन्ये तु संसारदशा
यां नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारयोग्यता रूपाज्ञानावरणप्रयुक्तस्य मम निरतिशयानंदो नास्तीति प्रज्य
यस्य सर्वसिद्धत्वात्तदालंबनभूतकश्चित् ब्रह्मानंदस्यान्नावकाच्यनिको यावदविद्यमनुवर्तते अविद्यानि
वृत्तौ च तन्मूलत्वान्निवर्त—तियस्मिन् कश्चिन्मज्ज्यसि मद्गुण इत्यादिलक्षणानुरोधेन मुख्यमवतस्य प्राप्यत्वं
मित्याहुः ॥ अपोरे तु अवेद्यस्यापुरुषार्थत्वात्संसारदशायां सद्वृत्तिन्नसुखमापरोक्ष्याभावात्तपुरुषा
र्थः न च स्वरूपज्ञानेनापरोक्ष्यतदाप्यस्ति तस्य सर्वदा सुखान्निन्नत्वात् वृत्तिज्ञानेनापरोक्ष्यत्वनमुक्ता
वपीति वाच्यं न हि स्वयंवहारानुकूलचैतन्याभेदमात्रमापरोक्ष्यद्यद्यवच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तौ तदन्निन्न
स्य घटगंधस्याप्यापरोक्ष्यापत्तेः किंच नावृत्तार्थतदभेदः तथा चानावृत्तां प्राप्तिवसाक्षात्कारे सत्येवेति निरवि

शयसुखापरोक्ष्य—-—-पार्थस्य विद्याप्राप्यत्वं युक्तमित्याहुः ॥ इतरे त्वस्तस्वयंवहारानुकूलचैतन्याभे
दमात्रमापरोक्ष्यतथाप्यज्ञानमाहम्ना जीवभेदवच्छिदानंदभेदोप्यस्तइति संसारदशायां पुरुषांतरस्य
पुरुषांतरचैतन्यापरोक्ष्यं वदनवच्छिन्नसुखापरोक्ष्यमपि नास्ति अज्ञाननिवृत्तौ तु चिदानंदभेदप्रविलया
त्तदापरोक्ष्यमिति तस्य विद्यासाध्यत्वमाहुः ॥ अथ विद्योदये सत्युपाधिविलयादपेतजीवभावस्य किमिष
रभावापत्तिरुत सुद्वचैतन्यमात्ररूपेणावस्थानमिति विवेचेनीय उच्यते ॥ एकजीववादतदेकाज्ञानक
ल्यितस्य जीवेश्वरविभागादिकृत्स्नभेदप्रपंचस्य तद्विद्योदये विलयान्निर्विशेषचैतन्यरूपेणैवावस्थानं
अनेकजीववादमभ्युपगम्य बह्वसुक्तव्यवस्थांगीकारे यद्यपि कस्यचिद्विद्योदये तदविद्याकृतप्रपंचविल
येपि बह्वपुरुषांतराविद्याकृतोजीवेश्वरविभागादिप्रपंचोऽनुवर्तते तथापि जीवद्वेष्वरोपि प्रतिबिंबविशे
षइति पक्षोऽसुक्तस्य विंबभूतसुद्वचैतन्यरूपेणैवावस्थानं अनेकोपाधिष्वेकस्य प्रतिबिंबे सत्ये कोपाधि

७७

विलयेतत्प्रतिबिंबस्य बिंबभावेनैवावस्थानोचित्येन प्रतिबिंबांतरत्वापत्त्यसंभवात् तत्संभवे कदाचिज्जीवरूपप्र
तिबिंबांतरत्वापत्तेरपि दुर्वीरत्वेनावच्छेदपक्ष इव मुक्तस्य पुनर्बन्धापत्तेः अतएवानेकजीववादेऽवच्छेदपक्षो ना
दियते यदवच्छेदेन मुक्तिः तदवच्छेदेनातः करणांतरसंसर्गपुनरपि बन्धापत्तेः प्रतिबिंबोजीवः बिंबस्थानी
यईश्वर उभयानुस्यूतं शुद्धचेतन्यमिति पक्षे मुक्तस्य यावत्सर्वमुक्तिः सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसत्यकामत्वादिगु
णपरमेश्वरभावापत्तिरिष्यते यथानेकेषु दर्पणेष्वेकस्य मुखस्य प्रतिबिंबे सत्येकदर्पणापनयेतत्प्रतिबि
ंबो बिंबभावेनावतिष्ठते न च मुखमात्ररूपेणातदानीमपि दर्पणांतरसन्निधानप्रयुक्तस्य मुखे बिंबत्व
स्यानपायात् तथैकस्य ब्रह्मचेतन्यस्यानेकेषु पाक्षिषु प्रतिबिंबे सत्येकस्मिन् प्रतिबिंबे विद्योदयेन तदु
पाक्षिविलयेतत्प्रतिबिंबस्य बिंबभावेनावस्थानावश्यंभावात् न च मुक्तस्य विद्याभावात् सत्यकामादि
गुणविशिष्टसर्वेश्वरत्वानुपपत्तिः तदविद्याभावेपितदानीं बह्वपुरुषांतराविद्यासत्वात् नहीश्वरस्यैव

७७

रत्वसत्यकामादिगुणविशिष्टत्वं च स्वाविद्याकृतं तस्य निरंजनत्वात् किं तु वद पुरुषाविधाकृतमेव तत्सर्वमेष्टव्यं
न च यथा कतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथैतः प्रेत्य भवति तं यथा यथोपास्ते इत्यादि श्रुतिषु सगुणोपासका
नामपीश्वरसायुज्यश्रवणान्मुक्तेः सगुणविधाफलाविशेषापत्तिः सगुणोपासकानामखंडसाक्षात्कारा
भावान्नाविद्यानिवृत्तिर्न वा तन्मूलाहंकारादेर्विलयः श्रवणानिष्ठत्वेन खंडानंदस्फुरणं जगद्धापारवर्जं
प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेत्यादि सूत्रोक्तन्यायेन तेषां परमेश्वरेण भोगसाम्येऽपसं
त्यमात्रत्वे भोगोपयुक्तदृष्टदेहेन्द्रियवन्तादिदृष्टसामर्थ्येऽपसकलजगत्सृष्टिसंहारादिस्वातंत्र्यलक्षणां नि
रवग्रहमैश्वर्यमुक्तानां तद्विनिःसंबन्धिबंधईश्वरन्नावेपासानां तत्सर्वमिति महतो विशेषस्य संनवात् न च पर
मेश्वरस्य रघुनाथाद्यवतारे तमः खित्वा दुःखसंसर्गादिश्रवणान्मुक्तानीमीश्वरन्नावेपुनर्बन्धापत्तिः तस्य विप्र
शापामोघत्वादि स्वकृतमर्यादापरिपालनाय कथंचित्त्नगुणपादिसज्यत्वं प्रज्यायितुं नटवदीश्वरस्य त

दभिनयमात्रपरत्वात् अन्यथा तस्य नित्यमुक्तत्वनिरवग्रहत्वात् तत्र समाम्भदिकराहित्यादि प्रतिपादकश्रुति
विरोधात् तस्माद्यावत्सर्वमुक्तिपरमेश्वरभावो मुक्तस्येति विवेच्य परभावेन कश्चिदोषः ॥ अयमेव पक्षः श्रुतिस्त्व
त्रभाषा यन्नुगतः । तथा हि । समन्वेयेतावद्दहरुत्तरेभ्य इत्यधिकरणे अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुंड
रीकं वेश्म दहरोस्मिन्नंतरा काश इत्यादि श्रुतिनिर्दिष्टो दहराकाशानभूताकाशो नापि जीवः किंतु परमेश्वरः
उत्तरेभ्यो वाक्यशेषेभ्यः उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अंतरे वसमाहिते यावान्वा अयमाकाशस्त्वावानेघांतर्हृदय
आकाश एष आत्माऽपहतपाश्या विजरो विमृत्कर्विशोको रिद्धित्सोरिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यादि नाप
तिपाद्यमनोभ्यो द्यावापृथिव्याधारत्वलक्षणगुणोभ्यो हेतुभ्य इति निर्णीयः उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपत्विति सू
त्रांतरेण दहरविद्यानंतरमिदं प्रजापति संवादे य आत्मा पहतपाशेत्यादिनाऽपहवमात्मत्वादिगुणाष्टकयुक्त
मात्मानमुपदेश्यमुपदिष्टं य एषो क्षिणि पुरुषो हस्यते एष आत्मेति जाग्रदवस्थायां दृष्टत्वेनाहिसन्निहि

तस्य य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति स्वप्नावस्थापन्नस्य तद्येवैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्ये
ष आत्मेति सुषुप्त्यवस्थामन्नस्य एष संप्रसादोस्माच्छरीरात्समुच्छायपरं ज्योतिरुपसंपद्यत्वेन रूपेणाभिनिष्प
द्यते स उन्नतमः पुरुष इत्येकस्यात्र यो वित्तिर्तीर्णस्य च जीवस्योपदेशज्जीवेप्यस्य पहतपाशत्वादिगुणाष्टकमिति
न दहराकाशस्य परमेश्वरत्वनिर्णयकं एष स्वप्न इत्यादि पर्यायेषु प्रतिपर्यायमेतत्त्वेव ते भूयो नु व्याख्यास्यामीति अ
वगो न स्फुटस्वप्नादि जीवलिंगानां द्वितीयादि पर्यायाणां मेव जीवविषयत्वे प्रथमपर्यायस्य ब्रह्मविषयत्वमिति
चोद्यानवकाश इत्याशंक्य तत्र चतुर्थपर्याये निरूप्यमाणः सकलबंधविमुक्तत्वं नाविर्भूतस्वरूपो जीवः प्र
तिपाद्यो न तु सांसारिकावस्थाने दकलुषितः तत्र सत्यसंकल्पत्वादिगुणावाधात् अवस्थात्रयोपन्यासस्य त
त्र दवस्थादोषाभिधानेन चतुर्थपर्यायोपदेशशेषत्वप्रतिपत्तेरिति समादधानः सूत्रकारश्चतुर्थपर्यायप्रतिपा
द्यस्य मुक्तस्येश्वरभावापत्तिस्य प्रमाह तदभावेऽपि सत्यसंकल्पतायोगात् अनुज्ञातस्य गुणाष्टकस्य ईश्वरा

दन्यत्रापिभावेकताशंकापरिहारलाभाच्चतस्मिन्सूत्रे तस्मादविद्यापक्षपस्थापितमपारमार्थिकं जैवरूपं कर्तृ
त्वभोक्तृत्वागद्वेषकलुषितमनेकानर्थयोगितद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादियुगांकपारमेश्वरं
रूपं विधायति यद्यत इति भाष्यकारोऽपि अतिस्यष्टं मुक्तस्य सगुणेश्वरभावापत्तिमाह ॥ अविरोधाध्यायेऽपि एषत्वे
वसाक्षकर्मकारयतितं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष एवासाधुकर्मकारयतितं यमधो निनीषते इत्यादि
तेस्तत्र त्कर्मकर्तृत्वेन तत्र त्कर्मकारयितृत्वेनोपकारभावेन चावगतयो जीवेश्वरयोरंशं शिभाव रूपसंबंध
निरूपणार्थत्वेनावतारिते अशो नान्यव्यपदेशादित्यधिकारणो जीवेश्वरं शत्वाभ्यपरा मेतदीयेन संसा
रदुःखेनैश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात् यथा लोके हस्तपादाद्यन्यतमीशगतेन दुःखेनांशिनो देवदत्तस्यापि दुः
खित्वं तद्वत् ततश्च तत्प्राप्तानां महतरं दुःखं प्राप्नुयादतो वरं पूर्वावस्थसंसार एवास्ति तिसम्यक्ज्ञानानर्थक्यं १०१
संगतिश्चायं येन भामत्यादिषु स्पष्टीकृतं विवक्षति विवक्षितं भावकृता संकरमुपादाय समाहितेन भाष्यकारे

मुक्तस्येश्वरभावापत्तिस्यष्टीचकार ॥ साधनाध्यायेऽपि संध्ये सृष्टिराह हीत्यधिकारणोऽस्वप्नपंचस्य मिथ्यात्वे व्यवस्थिते
तत्र मिथ्याभूते स्वप्नपंचे जीवस्य कर्तृत्वमाशंक्य पराभिध्यानात्तु तिरहितं ततोऽस्य संबंधविपर्ययाविति सूत्रेण
जीवेश्वराभिन्नत्वात्सदपि सत्यसंकल्पत्वादिकर्मविद्यादोषातिरोहितमिति न तस्य स्वप्नपंचस्य सृष्ट्वं संभ
वतीति वदन् सूत्रकारः तत्पुनस्तिरोहितं सत्यरमभिध्यायतो यतमानस्य जतोर्विधूतेभ्यो तस्य तिरितिरिस्तु
तेषु लुक्तिरौषधवीर्यादीश्वरपसादात्संसिद्धस्य कस्यचिदेवा विभवति न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूनामिति
तत्सूत्राभिप्रायं वर्णयन् भाष्यकारश्च मुक्तस्य स्वप्नसृष्ट्याद्युपयोगि सत्यसंकल्पत्वाद्यभिव्यक्त्यंगीकारेण
परमेश्वरभावापत्तिं स्फुटीचकार ॥ ॥ फलाध्यायेऽपि स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति मुच्यमानवषयायां
आतोकेन रूपेण मनस्य तत्त्ववक्षते तत्तु भुक्तायां बाह्येण जैमन रूपन्यासादिन्य इति सूत्रेण यत्र बाह्यं
रूपमपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वावसानं सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिवतेनाभिनिष्पत्तिर्यथात्मापहता

यान्मेत्याद्युपन्यासेन सतत्र पर्येति जहन्न कीडनरममाणः। स्त्रीभिर्यानेर्वेत्याद्ये श्रुत्यावेदने चेति जैमिनिम
 तं। चित्ति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यो दुलौभिरित्यनंतरस्तूत्रेण एवं वा अत्र अयमात्मा अनं वरोः वात्यः कृत्स्नः
 प्रज्ञानघन एवेत्यादि श्रुत्या चैतन्यमात्रमात्मस्वरूपमित्यवगतेस्तन्मात्रेण भिनिष्यति रिति मतांतरे चोपन्य
 स्य एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादारायण इति सिद्धांतस्तूत्रेण वस्तुतश्चाचैतन्यमात्रत्वे पि पूर्वो
 क्तगुणकलापस्योपन्यासाद्यवगतस्य मायामयस्य बडु पुरुषव्यवहारदृष्ट्या संभवात् न श्रुतिद्वयविरोध
 इत्यविरोधं वदन् सूत्रकारः सूत्रत्रयमिदमुक्त्वा र्थपरत्वेन व्याकुर्वन्नभाष्यकारश्च मुक्तस्येश्वरत्वापत्तिं स्प
 ष्टमनुमेने॥ ॥ भामतीनिबंधप्रभृतयश्च श्रुत्युपहितमिदं सूत्रजातं भगवतोभाष्यकारस्योदाहृतं वचन
 जातं च तथैवान्वर्तते न च श्रुत्यपह्नितस्येतावतः सूत्रभाष्यवचनजातस्येश्वर्यमज्ञानविरोहितं सत्तद्ध्या
 नादभिद्यत्यत इत्यवोचत् शरीरीणः सूत्रकदस्य यत्तु तदभ्यपेत्योदितमुक्तहेतोरिति संक्षेपशरीरीको

क्तरीत्याभ्युपेत्य वादत्वं युक्तं वक्तुं तु तस्मान्मुक्तानामीश्वरभावापत्तेरवस्थाभ्युपेत्यादेतदसंभव एव प्रतिबिंबेश्वरवादे दोषः।
 तदाहुः कल्पतरुकाराः। न माया प्रतिबिंबस्य विमुक्तैरुपसृप्यतेति। एतदसंभवश्चैकजीववादपारमार्थिकजीवभेदवा
 दयोरपि दोषः। यत्तु कैश्चित्दैतिभिरुच्यते भेदस्य पारमार्थिकत्वेन पुक्तौ जीवस्येश्वरभावाभावेपि तत्रापीश्वर इव
 पृथक् गगनपतपाप्रात्वादियुगलसंभवादविरोध इति॥ तत्तु च॥ तथा सति जीवस्याप्यपहतपाप्रात्वादिकमस्तीति न
 तस्य ब्रह्मलिंगत्वमिति शंका परिहारलाभेन उत्राच्चेदाविर्भूतश्चरूपस्त्विति सूत्रविरोधात् बाह्येण जैमिनिरिति
 सूत्रे जीवगतस्यापहतपाप्रात्वादेरूपन्यासादिभ्य इत्यत्रादिशब्दार्थत्वेन परेषां पप्यभिमतस्य जुह्वन्न किड
 न्रममाण इत्यादि श्रुत्यादितस्य जहन्नादेश्च बाह्यत्वनिर्देशविरोधाच्च भेदे तेषां गुणानां सत्त्वेन चित्तिमा
 त्रेणेति सूत्रोक्तस्य मुक्तजीवानां चैतन्यमात्रत्वस्य एवमपीति सिद्धांतस्तूत्रेण गीकारविरोधाच्च संप्रदाविर्भाव इ
 त्यधिकरणविरोधाच्च तत्र हि त्वेन रूपेण भिनिष्यत इति श्रुतावागंतुना केनचिदुपेण भिनिष्यति नीच्य

तेस्वेनेतिशब्देवैयर्थ्यापत्तेः। येन रूपेण गंतुना स्वयमभिनिष्पद्यते तस्यात्मीयत्वस्यावक्तव्यत्वात्। तस्मादात्मनो
चित्तशब्दोपादानाच्चित्तसिद्धेन स्वस्वरूपेणैवाभिनिष्पत्तिर्विवक्षिताननुकेनचिदमेणेति व्यवस्थापितं। किं
चेदमपहतपाप्मादित्वा जीवस्य मुक्तावागंतुकं चेत्संपद्याविर्भाव इति मुक्तावागंतुकं रूपनिषेधेन पराभिध्या
नात्तुतिरोहितं उक्ताञ्चैदाविर्भूतस्वरूपत्वात्पहतपाप्मात्तादेर्वंधमुक्तोस्तिरोभावाविर्भावप्रतिवादेन
च विरोधः स्यादिति नित्यं सिद्धं वाच्यं मिति वधस्य मिथ्यात्वं उक्तरं। नित्यसिद्धमपहतपाप्मात्वं हि सर्वदा पाप
रहितत्वात् न च वक्तव्यं सर्वदा पाप्मरहिते पाप्मसंबंधस्तन्मूलककार्त्तव्यभोक्तृत्वं संबंधोवापारमाः र्थिकः सं
भवति। एवं च जीवस्यैवराभेदोऽपि उक्तरं। अतिबोध्यतदभेदविरोधिवंधसंत्यचाभावात्। अन्यथा संसारिणि
नित्यसिद्धस्य संकल्पतिरोधानोक्त्युपयोगाच्च नहि जीवस्य संसारदशाया मप्यनुवर्तमानो यत्किंचिदर्थगो १०३
चरः कश्चिदस्य वितथसंकल्पतिरोहित इति परैरपीष्यतेः किं त्वीश्वरस्य यन्नित्यसिद्धं निरवग्रहं सत्यसंकल्प

तंतदेव जीवस्य संसारदशायाः मीश्वरादुद्भेदेनाभिव्यक्त्या स्वकीयत्वेनानवभासमानं प्रतितिरोहितमितीत्येव स
मर्थनीयमिति घट्टकुटीपभातवृत्तांतः। नन्वहपेहपाप्मत्वं न पाप्मविरहः किंतु पापेहत्वं कर्माचरणोपि पा
पोत्पत्तिर्प्रतिबंधकशक्तियोगित्वमिति न तस्य नित्यसिद्धत्वेन वंधस्य मिथ्यात्वं संगः। एवं सत्यसंकल्पत्वमपि श
क्तिरूपेण निर्वच्यमिति नेश्वराभेदप्रसंग इति चेत्तमेव। एवं शब्दार्थकल्पने प्रभाणाभावात्। नहि पापजननप्र
तिबंधिकाशक्तिः संसारपरिभ्रमणदशायां पापानुत्पत्त्यर्थं कल्पनीया। तदानीं तदुत्पत्तेरिष्टत्वात्। विद्योद
यप्रभृति उविद्यामाहात्म्यादेवास्तेषु तदधिगमउत्तरपूर्वधयोरस्तेषु विनाशोत्तदृशीनादिति सूत्रेण दर्शितः।
ततएव मुक्तावप्यस्तेषु उपपद्यत इति चार्थशक्तिकल्पना तस्मादुदाहृतप्रतिसूत्रानुसारिभिर्मुक्तजीवानां या
वत्सर्वमुक्तिवस्तु सच्चैतन्यमात्रत्वाविरोधिबद्धपुरुषाविद्याशतनिरवग्रहेऽपर्यंतदनुगुणगुणकलापवि
शिष्टनिरतिशयानंदस्फुरणसमृद्धनिःसंधिवंधपरमेश्वरभावापत्तिरादर्तव्येति सिद्धं॥ ॥ इति चतुर्थः परिच्छे
दः समाप्तः॥ ॥ ॥ विद्वद्भिरुर्विहितविश्वजिदध्वरस्य श्रीर्वतो मुखमहावतया जिह्मनोः॥ श्रीरंगराजमखिनः

अतः चंद्रमौलिरस्त्वप्यदीक्षित इति प्रयितस्तनूजः ॥ १ ॥ तत्रागपधीत्यसकलानि सदावदात व्याख्यान कौशल कलाविश
 दीक्षितानि ॥ आम्नायमूलमनुसूच्य संपदीयं सिद्धांतमेदलवसंग्रहमित्यकार्षीत् ॥ २ ॥ सिद्धांतरीति पुमयाश्रमद्विषि
 तेन स्यादन्यथापिलिखितं यादिकिंचिदस्य ॥ संशोधने सहृदयाः सदया भवंतु सत्संपदाय परिशीलननिर्विशं
 काः ॥ ३ ॥ ॥ इति श्रीमदप्यदीक्षितकृतः शास्त्रसिद्धांतलेशसंग्रहः संपूर्णः ॥ ॐ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥